Т. CVI. [CIV] Р. 1911, кн. VI. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. CVI. [CIV] 1911, VI B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 31/XII с. с. 1911.

Р. 1911, кн. IV. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

CIV. 1911, IV B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30/VIII с. с. 1911.

Зміст CIV тому.

Inhalt des CIV Bandes.

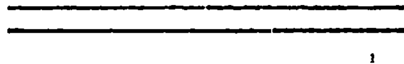

Полемічне письменство в р. 1608.

Студія Кирила Студинського.

В роцї 1608 видано друком у Вільнї з униятського табору дві брошури, звернені против православних. Одна з них вийшла в польській мові п. з. Heresiae, Ignoranciae y Polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego", друга в русько-польськім текстї п. з. „Гаръмонія, альбо согласіе вѣры, сакраменътовъ и церемоней святое восточъное церъкви съ костеломъ Рымъскимъ".

Против обох згаданих, полємічних брошур видав на борзї („w porywczę") того самого року Максим (Мелетий) Смотрицький в Вільнї під анонїмом „jednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego" свою відповідь п. з. „*Ἀντιγραφή*" в польській мові.

Перша брошура до наших часів не дійшла, дві останні передруковано у виданях петербурської, археоґрафічної комісиї п. з. „Памятники полемической литературы" Т. II. стр. 169—222 і Т. III. стр. 1149—1300. З окрема видано польський текст „Гармонії" в Кракові 1883 року.

Невеличку характеристику всїх трех творів подав проф. Завитневич у своїй студиї про „Палїнодію"[1]), однак предмету не вичерпав, бо не війшов в глуб самих творів, не провірив історичних фактів, відмічених у згаданих брошурах, не призадумовав ся над ґенезою богословських трактатів, не звернув уваги ще на деякі питаня, тїсно звязані з лїтературою пред-

[1]) В. З. Завитневичъ: „Палинодія Захаріи Копыстенскаго" Варшава 1883. стр. 196—208.

мета, як прим. про вплив „Heresij“ на дальше полемічне письменство і т. п.

Все те не входило впрочім в тему, зачеркнену проф. Завитневичем, який має велику заслугу, що працюючи над „Палїнодією“ Захарії Копистенського, подав нам дуже влучний перегляд цїлої полемічної лїтератури від поч. XVI в. аж до часів Копистенського, через що улекшив роботу всїм дальшим дослїдникам. Не брав ся рівнож рішати піднесених мною питань проф. Брікнер у своїм гарнім творі п. з. „Spory o unię w dawnej literaturze“[1]), в якім обмежив ся лише на згадку про заголовок „Heresij“, та подав короткий, але влучний зміст „Гаръмонии“.

Годї однак не завважати, що всї три брошури заслугують вповнї на те, щоби їм присвятити окрему моноґрафію, бо писані вони з нечуваною живостию, подекуди задирливостию, бо подають нам чимало історичного матеріялу, через що в історії полемічного письменства займають вони видне місце. Хоть перша з них, як ми вже се зазначили, до наших часів не доховала ся, то всеж таки, бодай в приближеню, можна буде сконструовати її текст на основі полемічних екскурзів М. Смотрицького в „*Ἀντιγραφή*“, до чого дав вже був почин проф. Завитневич, хоть обговорював се питане доволї побіжно, так що точного понятя про „Heresiae“ з працї згаданого ученого мати не можемо. Зачнемо від першої брошури.

I.

Завитневич думав, що автором „Heresij“, сеї „необдуманной и безтактной выходки“ був „какой нибудь шалопай, задумавшій потѣшить себя въ издѣвательствѣ надъ своими врагами“.[2]). Брікнер не входив цїлком в питанє про особу автора згаданої брошури. Я мав вже нагоду зазначити на иншім місци, що вона вийшла з під пера Потїя[3]), а мій здогад буду старати ся арґументовати будьто змістом самої брошури і її спорідненєм з вчаснїйшими та пізнїйшими творами Потїя, будьто вка-

[1]) Kwartalnik historyczny за рік 1896 зошит III. стр. 602—3.

[2]) Завитневичъ: „Палинодія“ стр. 199.

[3]) К. Студинський: „Памятки полемічного письменства“ Т. I. стр. LI. — Порівнай також мою розвідку „Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja“ Lwów 1902 стр. 24.

зівками сучасної полєміки, будьто актами, чи листами. На вступі однак хочу пояснити питанє, що могло склонити Потїя до уложеня і виданя в світ сеї брошури, зверненої против віленського братства, їдкої та задирливої супротив цїлого православного табору?

Розвязку сего питаня найдемо в першім рядї в листах Потїя до канцлера Льва Сапіги. В однім з них, писанім Потїєм дня 9 грудня 1604 р. читаємо: „Wmć pan m. m. piszesz do mnie, abym dał instrukcyą z strony ślubów i szafowania z uczciwością i chowania sakramentów świętych, w których Wmć wielki błąd widzieć raczysz“ [1]). Ще з иншого листу Потїя, писаного в кілька днїв пізнїйше (18 грудня 1604 р.) дівнаємо ся, що князь Сапіга вказував Потїєви „na grubiaństwo popów naszych Ruskich“ та взивав щоби він з титулу свого обовязку, „naprawił ich błędy“. Потїй відповів князеви, що радби се вчинити, однак годї йому викоріпити се, що є „inveteratum cum innata malitia w sercach ich“, тим більше, що він не має в руках такої власти, на яку православне духовенство було би зневолене оглядати ся. При сїй нагодї жалував ся Потїй, що коли би він читав навіть текст евангелія, то православним все те видає ся чимсь новим, так що годї йому думати про се, щоби він міг „jaką formę rytuału porządnego im podać“, або „mniejszą ceremonią odnowić“, хотьби вона була описана в святім письмі, або церковних канонах. Так прим. надармо старає ся він, щоби православні клякали при „Сьвят, сьвят!“ або при „Приймѣте!“, хоть він велів для прикладу падати на колїна своїм свіченосцям. Навіть проповіди після евангелія вважають православні „nowinami i herezyą papieską“ та плюють і утїкають з церкви, хоть він до них про се проповіди говорив та вказував на примір Христа, який на колїнах на Оливній горі молив ся. Все те робив він надармо, „jakoby przez świnie perły miotał“. І найшло би ся богато такого, кінчив Потїй лист до кн. Сапіги, що годило би ся православним подати на письмі, „ale cóż mam czynić, kiedy moja autoritas u nich jest tak ważna, jak trzewik bez podeszwy“ [2]).

Та хиба приклякуванє при „Сьвят, сьвят“, що й по нинїшний день не удержало ся в унїятській церкві, не було есен-

[1]) Archiwum Domu Sapiehów T. I. ч. 538 стр. 440.
[2]) Тамже Т. I ч. 541 стр. 442.

ціональним замітом, який Потій міг піднести у своїх листах та брошурах. Свіжо, в р. 1606 видані требники в Стрятині (Балабана)[1]), та в Острозї (Наливайка) свідчили наглядно, що й до друкованих, лїтурґічних книжок внесено чимало невідповідних обрядів, або й апокрифічних молитов. Так прим. в требнику Наливайка, велить автор передмови вдруге хрестити латинників, коли переходять до православної церкви. В стрятинськім требнику Балабана читаємо апокрифічну молитву до баби повитухи, яка будьто би повивала Христа („Млтва бабѣ по прiятiю младенца" к. 2). Рівнож там читаємо, що людий, які тяжко прогрішили ся, не яло ся причащати тайною евхаристиї, лише свяченою, богоявленською водою, званою „Аґіязма"[2]). Тут поміщена також молитва, якою заклинано хрущів, комарів, мухи та всякі инші насїкомі[3]).

Річ зрозуміла, що всї ті промахи не могли уйти уваги увіятів й католиків, які їх пятнували та доходили до висновку, що се дїє ся з недбальства грецьких патриярхів та що се кара божа за погорду правдивим пастирем церкви, папою. В тім дусї писали Потій[4]) Ілия Мороховський[5]) і Касиян Сакович[6]). Сам Мо-

[1]) Млтвъникъ или Требникъ. Изъ греческаго языка на словенскiй переведеный и изслѣдованый. Изъ дроукарнѣ Ѳедора Юрьевича Балабана Стрятин'ское выданый. Року 1606. Собор в Берестю литовськім (1580) поручив був еп. Балабанови справити требник. В тій цїли зібряв він, як дізнаємо ся з „предисловія", деякі требники „ѿ здѣшныхъ предѣлъ", деякі „ѿ земля́ воло́ское, моултан'ское и сербъское, въ нихъже єгда великое разногласiе ви́дяхъ, о семъ зѣло скорбяхъ". Про все те доніс Балабан тодїшному заступникови царгородського патриярха, Мелетиєви Піґасови, який прислав йому грецький требник, справлений після требників св. Гори і підписав його власним іменем. Сей требник переклав еп. Балабан при помочи свого брата, Теодора, який однак виданя в сьвіт книжки не діждав ся († 24 мая 1606 р.). До перекладу грецького требника велїв еп. Балабан додати те, що находить ся в „нашихъ требникахъ старыхъ словенъскихъ, сирѣчь како прiймати отъ различныхъ єресей приходящихъ къ стѣй каѳоличестѣй и апостольстѣй церкви, осщенiе великаго мира и прочая, даже не достаточна и въ семъ книга боудетъ, повелѣхомъ и сiе приложити".

[2]) Тамже к. 620 і 621. [3]) Тамже к. 542—6.

[4]) Порівнай хотьби „Гаръмонію" в „Памятн. полемич. литер." Т. II. стр. 193—198.

[5]) Morochowski: Παρηγορεῖα, albo utolenie uszczypliwego lamentu mniemaney cerkwie wschodniey zmyslonego Theophila Orthologa. Wilno 1612, стр. 20—1.

[6]) Kasyan Sakowicz: Επανορθωσις abo Perspectiva... Kraków 1642 стр. 2—3 і 26, гляди також його „przedmowę" до цитованої книжки.

гила, великий реформатор церковного житя на Україні, не міг перейти мимо сих промахів і зазначив в передмові свого требника під адресою „загнѣваныхъ противниковъ“, які схочуть вказувати на „несогласіе“ требників, друкованих у Львові, Стрятині, Острозї і Вільні, що у них є „погрѣшенія, албо помылки“, які однак спасеню православних не шкодять, бо не зносять анї числа, анї сили, анї материї, анї форми, анї наслїдків святих тайн, а не годять ся часами мабуть тому́, бо держать ся своїх старих звичаїв. Помилки, по гадцї Петра Могили, могли повстати „съ простоты и нерозсудку Корректоровъ“, або з необережности писарів, а специяльно „подъ небытность Пастыровъ Православныхъ въ церкви Руской“, коли то такі книжки цензуровано та в сьвіт видавано, а видавцї більше дбали про свій пожиток, чим про вагу канонїчних книжок і „длятого много речій, потребныхъ ѡпустили, а непотребныхъ придали“. „Припомню тылко — кінчить Могила — придатки нѣкоторыи барзо непотребныи, межи которыми неменшій є погоршенѣемъ вѣрныхъ правдѣ Єв(анге)лской спротивляючій ся є҆стъ въ Моли́твѣ, которая бываетъ по пороженю читаная Бабѣ и тымъ которыи при пороженю послуговали, ѡ҇выи слова (и ба́бою повитый), ї҆дыжъ сп(ас)итель нашъ народивши ся нѣ ѿ кого иншого повитый былъ, тылко ѿ самои Пречистои Панны, а баба тамъ що мѣла чинити; поневажъ о ней жаднои змѣнки Євангелисты святые не чинятъ, ѡписуючи Ржство Христа Пана: где тылко споминаютъ ѡ҇ Іѡсифѣ Обручницѣ, Преблагословенной Паннѣ, Отрочати Іис. Христѣ, Аггелахъ и Пастырехъ, а баба ѡдкулбы въ Требники влѣзла, не знаю; Не ме́ншій и ѡвый єстъ непотребный придатокъ въ Требнику Стрятинскомъ, албо рачей нелѣпая церемонія ѡ причащеніи Агіязмою, або святою Водою Богоявленскою, щирый то єстъ забобонъ, ѡ которомъ въ грецкихъ Требникахъ жаднои змѣнки нѣмашъ“[1]).

Всеж таки нема сумніву, що таких забобонів, „помылокъ“, чи „погрѣшеній“ в тодїшнім, церковнім житю було значно більше, хотьби з огляду на темноту серед низшого, а деморалїзацію серед висшого духовеньства, яке з малими виїмками, церквою і церковним житєм мало піклувало ся. Не диво отже, що звертали на се увагу люди сьвітські, як князь Сапіга, та що не могли над ними не призадумати ся такі поважні владики як

[1]) Ευχολογιων а҆л҆бо Молитвословъ или Требникъ. Київ 1646, передмова.

Потій з уніятської, а в кілька десяток літ пізнійше Петро Могила з православної сторони.

Та не лише накликуваня канцлера князя Сапіги могли спричинити, що Потій рішив ся кинути під адресою православних цілий ряд замітів на тему непорядків в церковних обрядах. Зложив ся на те ще й факт, що Потій церковними обрядами живо інтересував ся, що він сам при помочи ученого Ґрека, Петра Аркудія молитви, уживані при посвяченю великого мира з грецької мови переклав та ввів їх до уніятської церкви, про що свідчить сам Аркудий, зовучи Потія „vir singulari prudentia pietateque praeditus“ [1]), та що також ствердили пізнійші полемісти.

Так повставав завязок брошури Потія „Heresiae, Ignoranciae y Polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego“. Однак Потій не обмежив ся на замітках про церковні обряди. Рівночасно рішив ся він напятнувати „grubiaństwo popów naszych ruskich“, та сї хитаня у вірі, які серед православних при кінци XVI і в початку XVII віку легко можна було замітити. Так явила ся у світ згадана брошура, якої видане може й приспішили неповодженя уніятів на соймі в р. 1607., що раз сильнійші виступи з боку православних против унії, які вимагали полемічного твору, що мав на цїли, придержати уніятів при їх вірі, та рівночасно виказати похибки противної сторони. Чи і о скільки справедливими були сї заміти Потія, викаже наша студія. Після сих загальних заміток на тему причин, що викликали брошуру „Heresiae...“, можемо перейти до сконструованя її змісту, та до виказаня, що автором її був Іпатий Потій.

II.

Максим (Мелетий) Смотрицький, полемізуючи против „Heresij“ у своїм *'Αντιγραφη*“, зазначив, що автор подвійно несправедливо виступає против православних, бо з одної сторони закидає їм „rzeczy nie tylko nieprawdziwe, ale y iawnego pełne kłamstwa“, з другої „w swoią własną suknią innych vbiera“, та приписує православним ті „vitia y defecty“, які „v iednakiey z nim sekty ludzi nayduią się“ [2]).

[1]) Petri Arcudii Corcyraei: De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione. Lvtetiae Parisiorum 1626. стр. 79—80).

[2]) Памятники полемич. литературы Т. Ш ('Αντιγραφη) стр. 1164.

Почав М. Смотрицький полеміку від сих останних замітів, отже від „pomowisk i złorzeczeństw“, які будьто би нарочно автор „Heresij“ видумав против православних, почім переходить до „artykułow, ktore on (автор „Heresij“) błędami haeretyckimi nazywa“[1]).

В тім самім порядку будемо старати ся, уложити зміст „Heresij“, тому й починаємо від „pomowisk i złorzeczeństw“, а де вони на основі „*'Αντιγραφή*“ не були би ясно спрецизовані, будемо старати ся доповнити їх головно на основі „Perspectiv и“ Касияна Саковича, яка без сумніву виросла на „Heresiach“ Потїя, або й на раньших його творах.

Сих „pomowisk i złorzeczeństw“ вичислив Смотрицький 12. Подаємо їх в тім самім порядку:

1) „iakoby popowi brackiemu z cudzą żoną vciec rzkomo do monastyra wolno bydź miało“ [2]);

2) „iakoby popowi brackiemu trucizną episkopa swego zgładzić y człowieka nożem skłóć wolno bydź miało“ [3]);

3) o zwierzchności rzkomo świeckich w bractwie osób nad duchownymi;

4) o władaniu cerkwiami y ich apparatami;

5) o strzyżeniu wąsów; Вже Мороховський в „*Παρηγορεια*“ (стр. 24) говорив на тему бороди священика і Тайни Євхаристиї, а Касиян Сакович у своїй „Perspectiv-i“ (стр. 22—3) радить: ...Brodatym y wąsatym kazać nad vstami wąsów przystrzygać, lecz v drugich y Popow y Władyków wąsami gęby pozarastały, a przystrzyć ich nad gębą rozumieią, że Papiezka Heresis, y wolą wąsy we Krwi Bożey płokać, aniżeli ich przystrzyć...“;

6) o odprawieniu niesłusznym popow y diakonow;

7) o przysięgach przy spowiedzi“; На сю тему писав Сакович (op. cit. стр. 10): „Na spowiedziach nowotni Schismaticcy Popi requiruią od Spowiednika przysięgi, aby nigdy od Schismy do Kościoła Rzymskiego, albo do Vniey nie przystawał“;

8) o śpiewaniu białychgłów w cerkwi;

9) „o nieczynieniu rewerenciey sakramentowi naświętszemu“. Мороховський дорікав православним „nieprzystojnem odprawowaniem Sacramentow“ (*Παρηγορεια* стр. 25), а Сакович

[1]) Такжe. Т. III. стр. 1163. [2]) Такжe. Т. III. стр. 1164

[3]) Такжe. Т. III. стр. 1166—7.

(op. cit. стр. 15) писав: „Weneratiey żadney Naś: Sakramentowi ani sami Popi, ani Chłopi, gdy do Ołtarza wchodzą, nie czynią, y owszem niedoświadczona rzecz, aby się kiedy Pop przed Sakramentem pokłonił y poklęknął, a że Popi sami Weneratiey Ciału Bożemu nie czynią, pogotowiu prości ludzie", а за те, коли священик впече на Великдень артос, діякон несе його понад головою а на дзвінниці бють той у час в дзвони. „Ja nie wiem, кінчить Сакович, co to za misteryum dzwonić y na głowie iak Sakrament, prosty chleb nosić". (Op. cit. стр. 44—5);

10) „o tym — na ostatek — iakoby za to, ieśliby ktory prezbiter ślubu komu dać z cudzą żoną nie chciał, odłączać go od ołtarza Bożego ludzie świetscy mieli"[1]);

11) „Boga się nie bać, króla za nic nie mieć, zwierzchności y vrzędu swego mieyskiego nie słuchać, będąc mieszczaninem, wolno to, freyher braciszek?"[2]);

12) iż pastyrza swego, to iest metropolita Kiiowskiego posłusznymi w sprawach duchownych nie iesteśmy y o iego iako klątwę, tak y rozgrzeszanie namniey nie dbamy"[3]).

З черги приходимо до „błędów heretyckich", які автор „Heresij" закинув православним;

1) „o krzyżmie wielkim"[4]);

2) „że popowie bratscy nie wiedzą — wiele iest sakramentow w cerkwi Pana Chrystusowey, a ludzie świetscy — pogotowiu"[5]);

3) iakobyśmy Łacinnikow, albo Rzymian znowu krzcić roskazowali"[6]);

4) „nie wierzą, aby ofiara służby Bożey modlitwy y iałmużny miały być pomocne ludziom zmarłym, a przedsię modlą się za nimi"[7]);

5) „cząstki chleba, które podkładaią na prosformidiey, y z tą cząstką, co ią zowią Ahncem, nie wierzą, żeby się stawały ciałem Pańskim, tylko samy Ahniec, chocia nad wszystkimi, żadnego nie wyimuiąc, mowią słowa Pańskie, a insze cząstki prosty chleb, bo imi ani comunikuią ludzie, a cóż tam po nich"[8]);

---

1) Також. Т. III. стр. 1168—9.
2) Також. Т. III. стр. 1171.
3) Також. Т. III. стр. 1181.
4) Також. Т. III. стр. 1223.
5) Також. Т. III. стр. 1227.
6) Також. Т. III. стр. 1222.
7) Також. Т. III. стр. 1233.
8) Також. Т. III. стр. 1252.

6) „iż o duszach sprawiedliwych ludzi y grzesznych taką trzymamy sententią, że doskonałey za vczynki swe zapłaty, to iest, iako niebieskiego krolestwa, tak y piekielnych mąk jeszcze nie przyięli; ale sprawiedliwych na mieyscach wesołych (ktore „ziemią żywiących", „roskoszami rayskimi" y „odpoczywaniem na łonie Abrahamowym" pismo mianuie), ku wiecznemu zaśie potępieniu zgotowanych — na mieyscach ciemnych y mizernych oczekiwaią onego generalnego w dzień sądny dekretu sprawiedliwego sędziego, ktory (podług nieodmiennych słow swoich) słuszną y doskonałą zapłatę daiąc, iednych do niebieskiego, od początku świata wiernym zgotowanego, krolewstwa, a drugich od ognia wiecznego, diabłu y aniołom iego zgotowanego, odeśle"[1];

7) „że nie wierzymy y nie wyznawamy, aby był czyściec, to iest ogień materialny, w ktorymby się dusze po śmierci czyścić miały"[2];

8) „To tedy za pierwszą y głownieyszą v nas haeresią być powiada, iż Duch ś. od Oyca Samego pochodzącego (nie przydaiąc onego iuż po siodmym, iako się pokaże, powszechnym zborze od Łacinnikow do wyznania wiary przydanego słowka „y od Syna" być wyznawamy"[3];

9) „iakobyśmy synodow więcey nad siedm nie przyznawali"[4];

10) „o obraziech"[5].

Отсе зміст брошури „Heresiae, Ignoranciae y polityka popow y Mieszczan bractwa Wileńskiego".

Коли-б хто мав сумніви, чи автором сеї брошури був Потій, то я буду старати ся, розвіяти їх моїми помічанями.

Передовсім впадає в очи друга точка „pomowisk i złorzeczeństw": „iakoby popowi brackiemu trucizną episkopa swego zgładzić y człowieka nożem skłóć wolno być miało".

Сї заміти підносив Потій вже давнїйше і то приватно в листї до канцлера, кн. Сапіги. В однім з них, пис. дня 26 падолиста 1602 р., читаємо: „Słyszałem też i to, iż pop Piński Mikolski był snać u Wmci, starając się o władyctwo Pińskie i jakoby snać wszetecznie gębą szyrmuiąc, mało

[1]) Тамже. Т. III. стр. 1254—5. [2]) Тамже. Т. III. стр. 1269.
[3]) Тамже. Т. III. стр. 1185. [4]) Тамже. Т. III. стр. 1228.
[5]) Тамже. Т. III. стр. 1228.

u WMci w łańcuchu nie siedział czego ja serdecznie żałuję, że go to nie potkało i pewnie byś Wmć był contra conscientiam nic nie wykroczył, bo nie kapłana, ale wierutnego łotra buntownika i mężoboyca miałbyś Wmć w więzieniu. Pierwsza, iż władykę Pińskiego, wtorego przed tym zmarłym toxico z świata zgładził, ktory y za żywota nań narzekał y przy śmierci tegoż potwierdzał, że z rąk jego idzie. I teraz wszystkich buntow, rebelliey y nieposłuszeństwa innych popow on iest najgłówniejszym autorem"[1]). В три роки пізнійше (28 червня 1605 р.) писав знов Потій до кн. Сапіги: on to Piński wyklęty Nikolski pop, co człowieka zabił", а вставляючись у канцлера за Грековичем, осудженим на смерть, зглядно баніцию, додавав: „Potemu tego diakona (Грековича) trzej poprzysięgli, między ktorymi był pop jeden, miernota wierutny, i ten na krew poprzysiągł, ktory dawno iest wyklęty i zrzucony od swego biskupa w Pińsku, że człowieka skłół nożem"[2]).

Коли порівнаємо заміти, піднесені в другій точці „Heresij" з тим, що писав Потій раньше майже дословно в листах до кн. Сапіги, то хиба годі прийти до иншого висновку, як до сего, що автором „Heresij" міг бути лише Потій.

Трета точка „pomowisk i złorzeczeństw": „o zwierzchności świeckich w bractwie osób nad duchowymi" велить нам знова бачити автора „Heresij" в Потієви, що

¹) Archiwum Domu Sapiehów T. I. Ч. 420 стр. 352. Під отроєнним, пінським владикою треба розуміти Леонтия Пельчицького, який підписав акт переходу на унію в лїтах 1590, 1594 і 12 червня 1595, а умер в серпни 1595 року. З листу Потія виходило би, що він був першою жертвою унії. Порівнай мою студію: „Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja" (стр. 38). Наслїдником Пельчицького був Йона Гоголь, що умер 26 падолиста 1602 року, бо в цитованім нами листї просив Потій князя Сапігу о пінський, владичий престол для Пафнутия Оникевича Саховського, якого в дійсности небавом іменовано епіскопом. (Pełesch: „Geschichte der Union" II. стр. 72).

²) Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 561. стр. 458—9. Слова Потія про попа, який „człowieka skłół nożem", можуть відносити ся до сьвященників віленського православного братства Йосифа Яцковича, або Івана Семеновича, які обжаловували Ант. Грековича перед судом, а яких Потій екскомунїковав а король засудив на банїцию за те, що кинули клевету на Грековича і що звертали ся з жалобою до сьвітського суду зі шкодою для митрополичої власти. Жуковичъ: „Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей до 1609 г. СПБ. 1901. стр. 465 і 70.

не на однім місци у своїх творах против неї боров ся. В „Уніи“ (1595 р) виступав Потій против руських брацтв, против „люду посполитого, простого, ремесного, который покинувши ремесло свое (дратву, ножицы и шило) а привлащивши собѣ врадъ пастырскій... пастырей своихъ власныхъ соромотятъ, безчестятъ и потваряютъ“[1]). Против сеї зверхности братчиків над духовеньством застерігав ся рівнож Потій майже дословно так само в „Ἀντίῤῥησις-ї“ (1599 р.)[2]), а коли Філялет у своїм „Apokrisis-ї“ впевняв, „że tego duchownym ruskim nie potrzeba, aby w takiey uczciwości y pod takąsz wolnością, iako Rzymscy, bydź mieli, bo y Pan Krystus Sam był pokorny y Sam za Siebie y za Piotra pobor dawać kazał“, Потій відповів в „Ἀντίῤῥησις ї“, що православним не розходить ся о Христову покору, якою вони самі гордять, але о Юліянову неволю, „же хочете надъ духовъными своими не только въ речахъ свецъкихъ (чого вамъ не забраняютъ) пановати, але и въ духовъныхъ, до которыхъ ничого не маете, але яко овечъки пастыромъ своимъ послушни бы быти мелисте“[3]). Ту саму гадку висказав Потій в „Obronie św. Synodu Florenskiego powszechnego (1603 р.), де писав: Jako z dawna w Greciey, a teraz u nas u Rusi (musi się prawda rzec) y u wszystkich heretikow wobec widziemy. Gdzie nie to co duchowni chcą, ale co panowie świetscy roskażą, tak być musi“[4]). А коли в р. 1605 видав Потій друком „Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV... w r. 1476“, то і тоді схарактеризував залежність руського духовеньства від брацтв таким віршом:

Ale nie dziw, bo takich y Regentow macie,
Ktorych czasem słuchacie, czasem ich siodłacie,
Gdzie członki głową rządzą, nie głowa członkami,
Ogon wzgorę, łęb na doł, kierwider nogami“[5]).

Ще досаднійше висловлював ся Потій про залежність священиків від братчиків в листах до князя Сапіги. В однім з них, з дати 26 падолиста 1602 р. писав Потій, що буде зневолений

---

[1]) Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 116—117.

[2]) Тамже. Т. III. стр. 830 і 938. [3]) Тамже. Т. III. стр. 682.

[4]) Piotr Fiedorowicz: „Obrona s. Synodu Flor. Pow.“ Wilno 1603. стр. 16—17. Є се брошура Потія, видана під чужим іменем. Порівнай: Archiwum Domu Sapiehów T. I. стр. 368.

[5]) Гляди в цитованій брошурі: „Parenetica Jednego do swey Rusi“ картка 6.

явити ся на соймі „chocia tam potrzeby żadney nie mam, ale aduersarii, ktorzy instinctu fraterculorum Vilensium ex hisce partibus armantur przeciwko mnie, zadadzą mi przyczynę bycia na sejmie“[1]). Братчиків називав Потій: „Наливайками“, „Наливайковою ордою“[2]) та приписував їм не лише заговори в обороні православія, але й стремлїнє до зверхности навіть над владиками: „Na koniec i to tej niecnotliwej Naliwajkowskiej hałastrze (брацтву) członkowie świeckiego trybunału przyznali, że im wolno mitropolita zrzucić a inszego, kogo chcieć, postawić, na co ukazowali przywilej Jeremiasza patriarchy, ale podstępny, bo nie był tak sprośnym, żeby miał duchowne stany sub iugum tale prostym chłopom podawać i wiele inszych listow pokazowali, ktore nie tylko mojej jurisdicyiej, ale y zwierzchności J. kr. Mości bardzo przeciwne“[3]).

За авторством Потія промавляє також 11 точка „złorzeczeństw i pomowisk“, поміщена в „Heresiach“: Boga się nie bać, króla za nic mieć, zwierzchności y vrzędu swego mieyskiego nie słuchać, będąc mieczczaninem, wolno to, freyher braciszek?“.

Вже раньше нарікав Потій в „*Ἀντίῤῥησις*-ї, що братчики не лише свого епіскопа слухати не хотіли „але и помазанъцови Божому, за то, же той единости былъ прычиною, злоречили; противъ Богу и благодати Єго великой и противъ вольности хрестиянъской, которое заживаютъ, блюзнили, просечи Пана Бога, абы ихъ радъшей подъ Турецъкую неволю подъдалъ, анижъ бы ся зъ Рымляны соединити мели“[4]). В листах до канцлера Сапіги жалував ся Потій на виленьских братчиків, що „słów szkaradnych i nieprzystojnych, klątwy, złorzeczenia dostaje się i komu starszemu (королеви)[5]). В иншім листї читаємо: „Z strony

---

[1]) Archiwum Domu Sapiehów T. I. Ч. 420. стр. 352.

[2]) Також Т. I. Ч. 408 стр. 339. Ч. 538 стр. 438. Ч. 561 стр. 448 - 9. Порівнай моє видане „Памятників полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Львів 1906. Т. I. стр. LIV (передмова).

[3]) Archiwum Domu Sapiehów. Т. I. Ч. 561 стр. 458 (лист з дати 28 червня 1605). Подібно писав Потій в „Ἀντίῤῥησις-ї“ Памятн. полемич. лит. Т. III. стр. 830.

[4]) Також. Т. III. стр. 939.

[5]) Archiwum Domu Sapiehów. Т. I. Ч. 192 (лист з дати 26. VIII. 1597).

sublacyi popom bratskim, darmo jej od WMCJ potrzebują a prawie jakoby śmieszki z pomazańca Bożego czynią, bo i teraz w Wilnie po ulicach chodzą, tego im tylko nie dostaje, żeby po staremu i Bogu i zwierzchności łajali jawnie w cerkwi"[1]). Ще в иншім листї доносив Потїй канцлерови Сапізї: „A bacząc, iż popi bratscy nic o banicyą nie dbają, w Wilnie mieszkają, publice z ludźmi obcują, procesye jawnie cum aliorum scandalo odprawują, na kolacyach i biesiadach bywają i w głos szczekają: „a cóż nam król swoją bannicyą uczynił?". Co słysząc katolikowie i żałością pobudzeni tak wielkiej wzgardy majestatu pańskiego i mandatow jego, pobudzili moich, iż pozwali jednego hersta z Naliwajkow o obcowanie z bannitami przed urząd miejski... A tu się pokazała prawda owego pana dobrego Sołtana, co przed Wmcią śmiał twierdzić, że popow bannitow nie masz w Wilnie. Oto są; Oto Naliwajkowska Orda ich jawnie chowa, broni, z nimi obcuje, a tu już nie moja, ani o mnie gra idzie, ale agitur de autoritate et dignitate regiae majestatis, jako to ci swowolni ludzie w poważeniu mają i jako jawnie na urzędzie przed sądem kontradikują i sprawy pańskie sztrofują"[2]). Річ природна, що вслїд за опором против королївської власти йшов опір против мійського уряду, який виконував в часта супротив православних королївські порученя.

Остання точка „pomowisk i złorzeczeństw": „iż pastyrza swego, to iest metropolita Kiiowskiego posłusznymi w sprawach duchownych nie iesteśmy y o iego iako klątwę, tak y rozgrzeszanie namniey nie dbamy", є рівнож доказом, що в першім рядї міг підносити сей заміт чоловік найбільше інтересований, с. є. сам митрополит Потїй.

Впрочім на непослух братчиків супротив него самого жалував ся вже Потїй в „Ἀντίῤῥησις-ї", коли був ще на становищи берестейського владики і коли тамошне братство його зарядженя легковажило[3]). Специяльно однак уоружував ся Потїй против виленського брацтва, коли писав до князя Сапіги дня

[1]) Тамже. Т. I. Ч. 409 стр. 340. (Лист пис. 9. IX. 1602 р.).

[2]) Archiwum Domu Sapiehów T. I. Ч. 583 стр. 475 (лист з дати: 2. XII. 1605).

[3]) Памяти. полемич. лит. Т. III. стр. 936—40.

26 серпня 1597 р.: „I teraz nasłuchywam się po stronach od nich słów szkaradnych y nieprzystojnych, klątwy złorzeczenia“ [1]), або коли признавав ся, що його „autoritas u nich jest tak ważna, jak trzewik bez podeszwy“ [2]). Сей непослух був вкінци цілком природним вислідом боротьби православних против унії.

Як „pomowiska i złorzeczeństwa“ з одної сторони, так могли рівнож „błędy heretyckie“ у вірі, закинені православним, вийти знов лише з під пера Потія, бо як побачимо при огляді „Гаръмоніи“ точки: 1) про велике міро (*μεγαλοχρυσμα*), 3) про поновне хрещене, 4) про служби за померших, 6) про нагороди померших душ, 7) про чистилище, 8) про походжене св. Духа, 10) про образи підносив вже Потій у своїх давнійших творах, або в „Гаръмоніи“. До сих тем любив Потій часто вертати. Коли отже возьмемо під розвагу всї доси наведені поміченя, то хиба не тяжко буде прийти до висновку, що автором „Heresij“ був Потій.

Що „Heresiae“ мусїли викликати поміж православними велике огірчене, — се вповні зрозуміле. Коли поминемо догматичні, чи обрядові заміти, над якими православні могли перейти до дневного порядку і які їх, певно, меньше дражнили, то сам факт, що автор „Heresij“ кинув православному таборови в очи докорами на тему деморалізациї, неуцтва, а навіть злочинів, мусїв довести до заворушеня умів та до негодованя на автора, який видав свою брошуру безіменно, хоть як побачимо, православні догадували ся, кого мають розуміти під автором брошури. Можна підозрівати, що сам Потій хотїв заглушити се прикре вражінє, яке „Heresiae“ викликували, і видав вслїд за ними брошуру „Гаръмонію“, писану в тонї значно спокійнїйшім, яка всеж таки стояла з „Heresia-мъ“ в певній звязи і яка мала на цїли, по словам М. Смотрицького, поперти і пояснити раньші заміти під оглядом віри. Вже в заголовку „*Ἀντιγραφη*“ зазначив Смотрицький, що „Гаръмонія“ „wydana rychło potym ku obiaśnieniu „Heresij“ [3]), а в передмові до читача завважав доволї ясно, що автором обох брошур був один чоловік, і то Потій.

Так прим. в „*Ἀντιγραφη*“ читаємо, що після „Heresij“ „wydana iest rychło potem z tegoż podobno warstatu

---

[1]) Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 192. стр. 161.
[2]) Тамже. Т. І. Ч. 541 стр. 442 (лист пис 18. XII. 1604 р.).
[3]) Памятн. полемич. литер. Т. III. стр. 1149.

książka Rusko polska nazwiskiem „Harmonia“[1]). Автором обох брошур вважав Смотрицький чоловіка, що взяв визначну участь в підготованях берестейської унії: „chocia bowiem y w teraznieyszych przeciwko nam scriptach (author bezimienny, ale iako się zdaie znać, z liczby tych, którzy odstąpiwszy cerkwie ś. Wschodniey, unią albo zgodę z Kościołem Rzymskim przyięli,... rzeczy niektore, do artykułów wiary należące... na oczy nam wyrzuca“[2]). Смотрицький замітив, що автор обох брошур вже й давнійше пробував пера, хоть православний табор не відповідав на „pierwsze tegoż snać authora przeciwko starożytney religiey naszey scripta“[3]). Що автором обох брошур був священик, якому залежало на приєднаню як найбільшого числа сторонників для унії, се виходить зі слів Смотрицького: „Ale teraz iawnie się ten wilk, owczym odzieniem pokryty, tak że go namnieyszy snadnie poznać może odkrył y okazał to światu, prawie wszystkiemu, iż nie dla tego graeckiey religiey nazwiska płaszczykiem się przyodział, aby mu się prawdziwie wiara y obrzędy iey podobać miały, ale żeby ieszcze więcey ludzi w wierze nieutwierdzonych tym zmyślonym wiary graeckiey nazwiskiem do tey swoiey przeświędłey uniey przyłudzić mógł“[4]). Годї хиба припускати, щоби чоловіком так дуже дбалим про розріст унії міг бути хто инший, а не митрополит Потїй, що одинокий з посеред уніятів аж по рік 1612 (до виступу Мороховського) видавав твори в обороні унії, для якої трудив ся і пером і словом і ділами.

Навіть в самій грі слів ми бачимо певні натяки на особу Потїя. Так прим. називав Смотрицький автора „Heresij“ і „Гаръмоніи“ „wilkiem, owczym odzieniem przykrytym“[5]) а в сих словах бачимо виразний натяк на Потїя, який в „Ἀντίῤῥησις-ї, пишучи про Філялета, уживав сего звороту: „diabeł się w anioła swiatłości, a wilk w owieczą skórę przyodział“[6]).

Крім сего любив Потїй уживати зворотів: zrzucić, zdjąć z siebie“ або „wdzierać na się, kłaść na się, przy-

[1]) Тамже. Т. Ш. стр. 1163.
[2]) Тамже. Т. Ш. стр. 1160.
[3]) Тамже. Т. Ш. стр. 1156.
[4]) Тамже. Т. Ш. стр. 1225.
[5]) Тамже. Т. Ш. стр. 1225.
[6]) Тамже. Т. Ш. стр. 484.

krywać się maszkarą“ як прим. против Філялєта: „by on nie wiem iaką maszkarę kładł na się, poznać wilka w owczey skorze“[1]), або: Będzie li tak cnotliwy, że się okaże, kto iest, zrzuci tę maszkarę z siebie y stawi mi się na placu“[2]), або: „bo iako sam iaśnie postępuję y nie wstydam się imienia swego przed żadnym na swiecie, takiesz y ty, ieśli się tego godnym bydź czuiesz, odkryy oblicze swoie, zdeymi tę maszkarę“ і т. п.[3]).

Після моєї гадки, Смотрицький хотів нам дати вказівку, що Потія вважає автором обох, інкримінованих брошур, коли ужив його улюбленого звороту та писав: „I owszem wszyscy tobie w oczy, byś był nie zakrył maszkarą twarzy, mowić by to śmieli, że w tey mierze krzywdę... czynisz“[4]), або на иншім місци: „Gdyż, ieślibyś sobie ty, niewstydliwy ożuwco, nie zakrywaiąc maszkarą twarzy, oznaymił“...[5]). Годї навіть подумати, щоби Смотрицький уживав тих слів случайно, а сї дрібні натяки хиба тільки доповнюють та стверджують мої помічаня і висновки про особу автора.

III.

Що автором вслїд за „Heresia-ми“ виданої „Гаръмонія“ був Іпатий Потїй на се маємо цїлком певні докази. Свідчить про се в першім рядї протест православних, внесений дня 19 (29) грудня 1608 року до виленського суду против Потїя і Рутського за те, що вони хотїли здавити унїю латиньством. В протестї читаємо, що недавно прибув до Вільна Потїй і видав в мові польській та руській книжочку п. з. „Гаръмонія“, в якій вихвалив все те, що має римський костел, а зганив те, чим визначує ся грецька церква, а крім сего видрукував нову книжку, в якій жадав, щоби ввести до руських церков 12 нових артикулів, а то: 1) щоби прийняти походжене св. Духа від Отця і Сина, 2) щоби признати важність соборів фльорентийського і тридентського, 3) щоби признавати за тайну, евхаристию на пріснім хлїбі під одним видом і на кваснім під двома видами,

---

[1]) Тамже. Т. III. стр. 490 і 520. [2]) Тамже. Т. III. стр. 1574.

[3]) Тамже. Т. III. стр 1050. Порівнай мою студію при „Памятках полемічного письменства (вид. археоґр. ком. Тов. ім. Шевченка Т. V.) стр. LXV.

[4]) Памятн. полемич. письменства. Т. III. стр. 1176.

[5]) Тамже. Т. III. стр. 1172.

4) щоби прийняти огонь чистилища після смерти для душ грішних, 5) щоби признати папу намісником Христа і головою церкви, 6) щоби „писмо светое водлугъ выкладовъ папежскихъ держати и приповѣдати“, 7) щоби „церковныхъ Святостей семъ въ костелѣ Римскомъ, а не въ церкви соборной вызнавати“, 8) щоби святкувати свята після постанов римської церкви, 9) щоби приймати всї зарядженя римської церкви і все те, що прикаже папа, 10) щоби ставити на рівнї церковну лїтурґію і папське богослуженє, 11) щоби прийняти індульґенциї, удїлювані папою для спасеня від гріхів, 11) щоби признати римську церкву материю і учительскою всїх церков, без якої нїхто не може бути спасеним[1]).

Впрочім, колиб ми навіть не знали сего протесту, то саме спорідненє „Гаръмоніи“ з вчаснїйшими творами Потїя є так визначне, що анї на хвилину не може бути сумнїву, що вона вийшла з під пера Потїя.

Повний її загаловок: „Гаръмонія, альбо согласіе вѣры, сакраменътовъ й церемоней святое Восточъное церъкви съ костеломъ Рымскимъ“ (Harmonia, albo concordantia, wiary, sakramentow y ceremoniey cerkwi ś. orientalney z kościołem ś. Rzymskim).

Вже в раньших своїх творах впевняв Потїй, що як у вірі і тайнах, так і в обрядах майже у всїм годить ся церква східна з західною[1]). Ту саму гадку піднїс Потїй в передмові до „чытателя христіанского, такъ Русина, яко Рымлянина“ в „Гаръмоніи“ та рішив ся її в самім творі розвинути і уарґументовати. А підняв ся він сеї працї тому, бо головно з несвідомости сторонить богато людий від унїї, а деякі сміють навіть впевняти, що протестанти є близші в вірі і обрядах до церкви східної, чим Римляни. Потїй не думає писати ученого трактату, не гадає сягати „глубоких речей“, бо про се можна би уложити спору книгу, а хоче пригадати лише найважнїйші артикули, після яких кождий буде міг легко завважати, що в сїм напрямі панує між обома церквами повна згода і що лише сї обі церкви є правдиві. Автор перестерігає читачів перед протестантами, які радо винищили би церкву східну і західну, а з якими Русь волить

[1]) Археогр. виленск. сборникъ VI. ч. 62 (стр. 125—6) і Макарій: „Ист. русск. церкви“ Т. X. стр. 371.

[2]) Порівнай: „Унію“ (Памятн. полем. литер.“ Т. II. стр. 146), „Листъ“ Іп. Потїя до князя Острожського (Тамже. Т. III. стр. 996—8) в „Ἀντίῤῥησις-ї“ (Тамже. Т. III. стр. 493—4, 666, 692).

братати ся, чим з Римлянами. Після сеї перестороги перед протестантами, яку Потій частійше висловлював[1]), зазначив він, що руський текст „Гаръмоніи“ не всюди буде годити ся з польським, і „чого хто не дочытается въ рускомъ, того довѣдается въ польскомъ писаню“[2]).

Відповідно до заголовка поділив Потій брошуру на три части. В першій з них говорить про віру, в другій про тайни, в третій про обряди.

В першій части стверджує Потій, що як східна, так і західна церква ісповідують Бога в Тройці єдиного, Отця і Сина і св. Духа, три особи роздільні, а одно божество нероздільне. Протестанти вірять вправді в те саме, однак недавно викинули вони слово „Тройця“, кажучи, що не яло ся говорити сего, чого нема в святім писмі, а опісля знов сю назву прийняли. Як східна, так і західна церква придержують ся символів нікейського, царгородського і св. Атаназия, в яких висловлена віра в Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа св., однак не у трех богів, а у одного в Тройці.

В звязи з тим подає Потій трактат про походжене св. Духа і зазначує, що майже всі отці східної церкви вірили, що св. Дух як від Отця, так від Сина походить, а коли деякі отці писали, що св. Дух від Отця через Сина походить, то так само се розуміли. Сими отцями були: Атаназий, Василий Великий, Хризостом, Кирило Александрийський і богато инших учителів Греции.

Цілий сей уступ читали ми вже в „Уніи“[3]) Потія, опісля найшов він відгомін в його „Obronie św. Synodu Floreńskiego powszechnego“[4]), а в трете повторив його Потій в „Гаръмоніи“. Коли однак в двох попередних брошурах Потій наводив за твором Беллярміна „Disputationes de controuersiis fidei Christianae“ свідоцтва згаданих отців, то тут обмежив ся лише на вичисленю їх імен, бо як зазначив, „ихъ писма и доводы шыроко бы прышло прыпоминати“.

Свідоцтво Теофілякта, на яке покликували ся Греки, твердячи, що св. Дух походить від самого Отця, Потій відкидає, бо Теофілякт жив вже в часах схизми. Йде тут Потій за

---

1) „Унія“ (Тамже. Т. II. стр. 146—7) в „Αντίρρησις-і“ (Тамже. Т. III. стр. 976).
2) Тамже. Т. II. стр. 169—172.
3) Тамже. Т. III. стр. 122 і сл.
4) Piotr Fiedorowicz: Op. cit. str. 42—5.

Беллярміном, який писав: „schismatis tempore vixisse Theophylactum, ideoque non recipi eius auctoritatem“[1]). Всеж таки виясню Потій, що Теофілякт тому писав: „Духа Светого отъ Сына не глаголемъ“, бо гадав, що латинники приписували св. Духови два початки. Тому й теперішні Греки та Русь, писав Потій, покликують ся на Теофілякта і беруть собі до помочи слова Христа з еванг. Йоана: „Духъ истинный, иже отъ Отца исходитъ“[2]), причім не беруть під увагу дальших слів Христа, поміщених в еванг. Йоана про св. Духа: „вся елика Отецъ имаетъ, моя суть; сего ради рѣхъ вамъ, яко отъ мене пріймет и возвѣститъ вамъ“. Останними словами покористував ся Кирило Александрийський в спорі против Теодора Кипрського на доказ, що Дух св. походить від Отця і Сина „единымъ дыханіемъ“. Якби від Сина не походив, то Син не міг би Його посилати. Отця не посилає анї Син, анї Дух, не задля старшеньства, бо всї особи божі є рівні, але тому, бо Отець не походить анї від Сина, анї від Духа. Отець посилає Сина і Духа, бо від Него походять: Син через уродженє, а св. Дух через походженє. Тому посилає також Син Духа, бо Дух походить як від Него, так і від Отця.

Колиж, додає Потїй, противники кажуть, що і св. Дух посилав Сина між народи, то треба розуміти „по чловѣченьству, а не по божеству“, що ширше виясню Кирило Александрійський[3]).

На закінченє зазначив Потїй, що й отцї римської церкви признавали походженє св. Духа від Отця і Сина і було би божевіллєм, їм не вірити; що на фльорентийськім соборі згодили ся Греки на сю догму з виїмкою Марка Єфезкого, який вправдї двічи пристав на неї, однак жадав від Римлян, щоби сю формулку з символа усунули, а уложили який новий тропар; що навіть протестанти згодили ся в сім напрямі з католиками, а на

[1]) Roberti Bellarmini: „Disputationes de controuersiis fidei christianae“. Ingolstadii 1588. T. I. De Christo. lib. II. cap. XXVII стр. 440 і Тамже cap. XXI. стр. 412.

[2]) Арґументація зближена до тратату в „Obronie św. Synodu Floreńskiego“ стр. 54—5.

[3]) Bellarmini: „Disputationes...“ T. I. De Christo. lib. II. cap. стр. XXII 417 писав: „Nec obstat, quod Isai. 48 et 61 dicitur, Filius a Spiritu mitti. a quo tamen non procedit, Nam filius mittitur a Spiritu, quatenus homo est“. Доказу св. Кирила Алекс., який наводить Потїй, не находимо в тїй самій арґументації у Беллярміна (De Christo cap. XXV).

лист патриярха Єремії відповіли, що він в сїй точцї сильно блудить. Через те всї ті, що не признають походженя св. Духа від Отця і Сина, стають єретиками „Арыянами и новокрещенцями“[1]). Що на фльорентийськім соборі сю догму ухвалено, кождий може пересвідчити ся з книжки Ґеннадия Схолярха[2]). Щож, коли „наша Русь“ — додає Потїй — „тотъ соборъ светый листрыкейскимъ называютъ и якуюсь баламутню и небылицу о томъ соборѣ недавно въ друку выдали“[3]), на що вже дістали відповідь[4]), а небавом ще вийде опис самого собору[5]).

[1]) Порівнай Скарги: „O Jedności“, де читаємо майже дословно те саме враз з приміткою: Przetoż dziwuię się baczeniu Jeremiasza, patryarchy Carogrodzkiego, ktory od roku Pańskiego 1576 aż do roku 1581., wdawszy się z Niemieckimi heretyki Wirtemberskimi w pisania o artykułach wiary, gdy o Ducha św. pochodzeniu błędu swego wielkiego y ślepego broni, iakoby Duch ś. nie pochodził od Syna, tak naigrany y wyśmiany iest w tym artykule od heretyków onych, iż się sam siebie słusznie wstydzić ma. Gdy nań heretycy łacińskiego kościoła argumentami biią a w tym wyznaniu y prawdzie kościoła Rzymskiego bronią, wielkie ma pohańbienie swoie, gdy nieprzíiaciele kościoła Rzymskiego towarzyszowi teyże nieprzyiaźni w tym nie folguią, a iawneiemu heretyctwo heretyky zadaią, twierdząc, iż zle y fałszywie naucza, aby Duch ś. y od Syna nie pochodził! O czym bychmy byli nie wiedzieli, by była nie posłużyła nam pilność y wielka nauka Stanisława Sokołowskiego, kaznodzieie sławney pamięci krola Stephana, ktory we Lwowie będąc, od Grekow Ieremiaszowe z heretyki pisania przyiął, y vczenie z Greckiego przetłumaczył, y świątu vkazał, iako heretykowie, papieżem wzgardziwszy, v Carogrodzkiego patryarchy pociechy szukali...“ (Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 431—4). Під книжкою Соколовського треба розуміти його: „Censura Ecclesiae Orientalis“ Краків 1582 і „Sententia definitiva Jeremiae Patriarchae de doctrina et religione „Virtembergensium Theologum“. Augustae Trevirorum 1586. Подібно арґументував Потїй про походжене св. Духа в „Αντιῤῥησις-ї“ (Памятники полем. лит. Т. III. стр. 715—17) а почасти в „Отнис-ї“ Клирикови Острожському. (Тамже. Т. III. стр. 1064).

[2]) Gennadii Scholarchae: „Apologia quinque capitum Sinodi Florentini“. Romae 1579. стр. 1—42., Dilingae 1581. стр. 1—76.

[3]) Передруковано сю брошуру в „Памятн. полемической литер.“ Т. III. стр. 433—76.

[4]) Тут Потїй розумів свою брошуру: „Obrona ś. Synodu Floreńskiego Powszechnego“.

[5]) Сей опис Собору вийшов в Кракові 1609 р. заходом Gaspara Pętkowskiego п. з. „Święty a powszechny Sobor we Florenciey odprawiony: Abo z Grekami Vnia. Spisany ode trzech Kościoła Greckiego na to od nich samych wysadzonych Pisarzow, ktory po łacinie iest trochę skrocony. A tu się z greckiego na Polskie właśnie przekłada, na żądanie Jego M. X. Biskupa Kuiawskiego, Kanclerza Koronnego, y nakładem iege wydaie się“.

Та не лише в вірі про походжене св. Духа, каже Потій, годить ся церква східна з західною. Повну згоду добачуємо також у всїх питанях, що відносять ся до Христа, а між иншим і в питаню, що Христос, по своїй людській природї є посередником між Богом і людьми, як се посвідчають евангелист Йоан і апостол Павло[1]). І не відомо лише, звідки се добув „новый теологъ а старый баламутъ Стефанко Зизанія“, який видав книжку, а в нїй впевняє, що Христос, сидячи тепер по правій руці Отця вже перестав бути посередником і так „поблазнилъ“ Русь сею єресию, що „его книжкамъ баламутнымъ лѣпѣй, нижъ евангеліи вѣрятъ“[2]).

Східна і західна церква вірять рівнож, читаємо в „Гаръмоніи“, що є лише одна свята, соборна апостольска церква. Свята, бо освячена Христом і вселенська, бо розсіяна по цїлім світї. А в тій соборній церкві утверджена віра про „обцоване“ не лише тих святих, що з Христом на небі царствують, але й тих, що ще на землї в правдивій вірі воюють, а які себе спільно підпомагають молитвами і заслугами, як одно тїло і одні члени. Але і тут, каже Потій, немало побаламутив Стефан Зизаній, який написав у своїх книжках, що святі не є ще в небі і що не мають заплати від Бога зглядом душ та одержать її доперва на суднім дни враз з тїлом, а тепер є вони лише в божих руках[3]). Щоби святі доси не мали заплати, пише Потій, се противить ся канонам, кондакам, стихирям і тропарам, які твердять, що святі є в небі, що бачать боже лице і молять ся за нами, воно суперечить також письмам отців церкви, пісням про Пресвяту Діву, в яких читаємо, що була взята з тїлом до неба та словам апостола Павла про „храмину вѣчную неруковорную на небесѣхъ“. По словам апостола, душі святих мають вже заплату в небі, бо бачуть лице боже, а тїла одержать нагороду на останнім суді[4]).

Так само держать обі церкви, східна і західна, в однако-

---

[1]) Порівнай: Bellarmini: „Disputationes...“ T. I. De Christo Mediatore. lib. V. cap. 1. стр. 563.

[2]) Майже дословно так само полемізував Потій против Зизанія в „Obronie ś. Synodu Floreńskiego Powszechnego“ стр. 5 – 6.

[3]) Порівнай „Ἀντίρρησις“ (Памятн. полем. литер. T. III. стр. 718).

[4]) Замітне, що подібну „арґументацію стрічаємо в творі Мел. Смотрицького п. з. „Apologia“ (1628) стр. 28—35.

вім пошановану мощі святих, ікони Христа, Матери Божої та Святих, за що протестанти зовуть їх „балвохвальцами и лижыобразками", а мимо сего Русь з ними братає ся.

Греки і Русь вірять в „мытарства"[1]) та образи малюють, з яких видно, що на них душі задержують ся і там очищують ся, а однак огня чистилища не признають. На фльорентийськім соборі признавали вправдї, ще є чистилище, однак не пристали на те, щоби там був огонь, хоть апостол Павло писав, що „огонь искуситъ дѣлъ кождого, а самъ спасется, якоже огнемъ". Якби не було чистилища, то злишними були би молитви за померших, бо за тих, що є в небі не треба молити ся, а осудженим молитви не поможуть. Мусить отже бути трете місце, в якім душі очищують ся[2]). Немовби для заокругленя першої части додав ще Потій розділ п. з. „О церкви", опертий на творі Ґенадия Схолярха. Провідною гадкою сего розділу є те, що правдивої церкви годї шукати на Сходї, бо грецька церква знищена, бо засіяна єресями, бо адові ворота в особі Магомета її перемогли, бо всї патриярхи, епіскопи і священики до ніг Магомета падати і за него молити ся зневолені, бо свобідно в нїй жертви приносити не можна. Правдива церква є на Заходї, де святить ся імя Христове, де находять ся украшені храми, де гомонить проповідь, куди зїздять ся земні царі і князї і віддають поклін найвисшому пастиреви, звідки висилають проповідників навіть між поган. Там бачить правдиву церкву Теодор Студит, а на його свідоцтво Ґенадий Схолярх покликував ся. Слова Схолярха доповнив Потій словами Хризостома і Григория Великого, які твердили, що не може бути правдива церква там, де нема віри і згоди, причім накликував до єдности[3]).

Цїлий сей розділ, а спеціяльно виїмки з Ґенадия Схолярха, хоть перекладені Потієм з латинського виданя[4]), є вже відгомоном твору Скарги „Synod brzeski i iego obrona"[5]).

[1]) „Mytarstwo — gdzie to się dusze mycą łacińskie purgatoryum". Так вияснював Сакович се слово в „Traktat o duszy" (1625 р.) стр. 154 і 157. Порівнай мою студію: „Pierwszy występ literacki Hip. Pocieja" стр. 60., де цитат поданий в точнїйшій формі.

[2]) Подібно арґументовав раньше Потій в „Унїи" (Памят. полем. лит. Т. II. стр. 130—2).

[3]) Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 174—192.

[4]) Gennadii Scholarchae: „Apologia quinque capitum Sinodi Florentini". Romae 1579 стр. 134 і 135., Dilingae стр. 237 і 238—9.

[5]) Памятники полемич. литературы Т. II. стр. 988—990 і Т. III. ст. 301—3.

В другій части „Гаръмоніи“[1]) рішив ся Потій дати докази, що також в тайнах є повна згода між церквою східною і західною. Тому вичисляє він тайни, зазначує їх згідність в числї та переходить кожду тайну з окрема.

І так в тайні крещеня бачить Потій лише ріжниці в обрядах. В грецькій церкві занурюють тричи дитину в воді, в латинській церкві зливають її раз водою. В одній і другій церкві відбувають ся „запрещенія и отрыцанія“ („exorcismy y odrzekania“), причім помазує ся діти оливою оглашенних. Західна церква уживає для певних причин солї і болота з слини і землї, через що вже давнійше посуджували Греки Латинників о єресь: „iż sol chrzczonym w usta kładą y z śliny vczynione vszy mażą“[2]). Грецька церква не має сего обряду, але уживає за те инших, як застриганя волося, закроплюваня уст евхаристиєю, ходженя довкола хрестильниці з дитиною, чого не бачимо в римській церкві.

Всї ті обряди уважає Потій цїлком леґальними, виходячи з сего становища, на якім в полємічнім письменстві станув був вже Скарга в творі „O Jedności“, коли писав: „My żadnych ceremoniy Greckich nie ganim, ktore od starych ś. przodków maią, byle się prawdzie Bożey y pismu ś. nie sprzeciwiały. Może sobie kościoł stanowić ceremonie, iakie być wedle czasu zbawieniu ludzkiemu ku pomocy rozumie“[3]).

Не станув на тім самім становищу пізнійший полеміст XVII в., Касиян Сакович, хоть в неоднім взорував ся на „Heresi-ax“, „Гаръмоніи“ та инших творах Потія. Правильні і леґальні обряди бачив він лише в латинській церкві, а значну часть церемоній та обрядів руської церкви називав він „nieprzystoynościami y zabobonami“. Так дорікав Сакович Русинам, що не мають хрестильниць по церквах, але поливають нагу дитину над землею, „a czasem y bardzo zimną wodą, że aż o chorobę a czasem y o śmierć dziatki takim zimnem na subtelne ciemię nie mało wody leiąc przyprawuią, gdzie zaraz y sprofanowanie wody święconey, a ieszcze z olejem św. zmieszaney, y niebezpieczeństwo w zdrowiu dziecięciu się dzieie“[4]). В сїм замітї Сакович не був ориґінальним. Пішов він слїдом

[1]) Тамже. Т. III. стр. 192—213.

[2]) Порівнай: Скарги: „O Jedności“. Тамже: Т. II. стр. 390.

[3]) Тамже. Т. II. стр. 397.

[4]) Kassian Sakowicz: „Επανορθωσις“, albo „Perspectiva“ Краків 1642. стр. 1.

краківського крилошанина, Івана Сакрана, що ще в р. 1500 між иншим писав: „puerum immersione ibidem mori frigore aut e manibus elabi et mergi attingat, ab angelo raptum dicunt in coelum, neque mundum eius praesentia fuisse dignum esse aiunt“[1]). Висмівав також Сакович застриганя волося, вліплюваня його у віск та вкладаня в стіни церкви, або закопуваня в землю, та вважав сей звичай перенятим від поган. Глузовав також Сакович з обряду трикратного окруженя з дитиною довкола хрестильниці, пишучи: „Nie wiedzieć, na iaką to pamiątkę czynią, y gdzie to wyczytali o takim kręceniu się“[2]).

Заміти Саковича не остали без відповіди. Автори „Lithosa“ стверджували, що і Латинники хрестять зимною водою; що застригане волося не є поганським, але християнським звичаєм, як се свідчать Бароній і Павло диякон і що сей звичай єствував ще в часї виданя „Lithos-a“ в Волощині, Молдаві і Семигородї а то з двох причин: 1) що дитина повинна в будуччині за св. Тройцю терпіти всякі муки і 2) що як перше стрижене, так і всї справи повинна дитина з Богом починати. Обряду вкладаня волося в стіни церкви нема вправдї в грецьких требниках, але найде їх в словяньских, а заховує ся сей звичай на те, щоби єлей оглашенних і свячена вода, які ще на мокрім волосю дитини не висохли, не були спрофановані[3]).

З тайною крещеня лучить Потій тайну миропомазаня і зазначує, що в грецькій церкві помазує ся дитину сейчас після хресту миром, яке посвячує епіскоп раз в роцї, у великий четвер. Тимчасом руські епіскопи мира не посвячують, бо в руських требниках на се припису не мають, хоть грецькі требники форму посвяченя великого мира в собі містять. Є навіть такі недбалі священики, що Бог знає, звідки беруть миро, або помазують старим миром, хоть його що року треба палити, або уживають до сего всяких товщів, які „и въ руки взяти брид-

[1]) I. Sacranus: „Elucidarius errorum Ruthenorum“. Картка 5. обор. Додати треба, що навіть дуже спокійний, учений богослов, Аркудий писав на сю тему: Immo Graeci hac sua nimia copia aquae Baptismi aegros infantes suffocant et illis mortem accelerant. Unde et irregularitas oriri potest“. Petri Arcudii Corcyraei „De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione“. Lvtetiae Parisiorum 1626. De Baptismo. Cap, X pag. 24. Коли отже Потій вважав занурюване природним, Аркудий — непрактичним.

[2]) Sakowicz: „Perspectiva“ стр. 2—4.

[3]) Архивъ юго-зап. Россіи. Ч. I. T. IX. стр. 20—3.

ко". Доперва недавно вложив сю церемонїю Балабан до свого требника, однак з грецьким требником не згодив ся та не описав, як треба миро приправляти і з якої матерії. Натомість римська церква має всї святі олїї, має велике миро і єлей оглашенних та єлей для хорих, які посвячують владики раз в рік, у великий четвер, причім старе миро палять.

Заміт про брак великого мира у православних піднїс вже раньше Потїй в „*'Αντίῤῥγσις*-ї" та приписував його недбалости грецьких патриярхів, що даючи Руси віру, не подали їй сего, що до спасеня потрібне[1]). Підносив сей заміт також Потїй в листах до князя Сапіги, причім додавав, що від коли Русь стала християнською, нїколи не була помазана святим миром, бо „biskupowie formy consecrationis chrismatis nigdy nie mieli, ani nie maią, chociaż in ritualibus graecis wszędzie najduje się i nazywają to megalochrisma, a przedsię tym krainam tego nie podali, a to dlatego, jeśliś Wmć słychał, przedtem przejeżdżaiąc tu w te kraje Grekowie, drogo to panom przedawali, a iż to znaczy przyjęcie ducha świętego za włożeniem rąk na ochrzconych, nie dziw, że in caeteris błądzą, ponieważ ducha świętego nie mają, ale miasto krziżma oleo infirmorum, a czasem drudzy sadłem, masłem krowiem pomazują, a u biskupów ani to znają, kiedy krzyżma brać. Iam na czwarty rok metropolitem, a nie wiem o żadnym, żeby do mnie po nie przyjeżdżał i za fraszkę to sobie mają".[2]). В третє виступив Потїй з сим замітом в „Heresia-x" (1. „błąd heretycki"), а вкінци в „Гаръмонїи".

Дуже можлива річ, що вже згадка Потїя в „*'Αντίῤῥησις*-ї" про брак великого мира спонукала Балабана, що він у своїм требнику приписи посвячуваня його помістив. Як ми вже висше в нашій студії замітили, то Потїєви треба приписати в заслугу, що він при помочи Аркудія переклав з грецької мови форму посвяченя мира та ввів її до унїятської церкви, а крок Потїя міг також склонити Балабана до наслїдованя. Твердили се поміж иншим Мороховський[3]) та Сакович[4]), а коли автори „Lithosa" застерігали ся против сего та вказували на стрятинський

[1]) Памятники полемич. литерат. Т. III. стр. 972—4.

[2]) Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 538. стр. 440—41. Лист писаний в Міньску, дня 4. XII. 1604 р.

[3]) Eliasz Morochowski: „Παρηγορεῖα", стр. 20.

[4]) Sakowicz: „Perspectiva", стр. 4.

требник Балабана, де на картції 623 і 4 поміщені приписи посвячуваня мира, то Сакович обставав при своїм, пишучи: „Okazyą y dowód do święcenia Mira, Chrysmy, dał K. Pociey Rusi, skąd y Trebnik Stratinski wziął“[1]).

Після своїх екскурзів про велике миро Потїй вертає ще раз до тайни крещеня та додає, що анї в грецькій, анї в латинській церкві хресту повтаряти не вільно, причім покликує ся на примір святого Атаназия, який будучи дитиною, хрестив дїти, а алекс. патриярх, святий Александер признав сей хрест важним. Тимчасом невідомо „откуль Балабанъ овую спросную и проклятую баламутню выдралъ, которую въ своемъ „Требнику“ нововыданомъ уписалъ, то-естъ: яко прыймати отъ Латынъ прыходящихъ до церкве Восточное, кгдыжъ того въ Греческомъ „Євхологію“ не найдетъ“, а там жадає, щоби вирік ся „вѣры Латинское и суботства ихъ, еже Петръ Гугнивый въ Рымѣ уставилъ есть“[2]), причім поновно хрещеного велить омивати двічи водою і помазувати миром та промавляти слова „крестился єси, просвѣтился єси, омылся єси, осветился єси, во имя Отца и Сына и светого Духа“. Потїй не вірить, щоби з одної сторони найшов ся священик, який би такої зневаги тайни крещеня допустив ся, а з другої такий „дурный Латинникъ, жебы допустилъ надъ собою таковое спросное кукглярство строити“. В сім поновнім крещеню добачує Потїй святотатство, яким Балван (місто: Балабан) відновлює давну ненависть єретиків против церкви, а яку осуджено на соборі в Лятеранї р. 1235, де явили ся також патриярхи єрусалимський і царгородський.

Замітне, що вже раньше в „Ἀντίῤῥησις-ї“[3]) наводив Потїй четверту главу ухвал собору в Лятеранї п. з. „De Superbia Graecorum“, якою пятнував звичай грецької церкви перехрещуваня Латинників[4]), а не надїяв ся хиба тодї, що мимо сего введе Бабабан сей обряд до свого требника.

---

[1]) Архивъ юго-зап. Росіи. Ч. I. Т. IX. стр. 34.

[2]) Порівнай: „Гаръмонію“ (Памятн. полемич. литер. Т. II. стр. 197 і 220).

[3]) Тамже. Т. III. стр. 507—11.

[4]) Беллярмін у своїх: „Disputationes“ T. II. De Sacramento Baptismi lib. 1. cap. III. стр. 289 каже, що Греки хрестили вдруге Латинників тому, бо формулку хрещеня Латинників уважали „minus veram et legitimam“, причім додає, що собор в Лятеранї cap. 4. се заборонив. Аркудий у своїм творі „De concordia“ (De Baptismo cap. VIII. стр. 17.) покликував ся на Беллярміна та на ухвалу лятер. собору і зазначив:

Слідом Потія пятнував сей звичай також Сакович, причім виступав не лише против стрятинського требника (картка 49 і 50), але й против Наливайка, що у своїм требнику в передмові велів перехрещувати Латинників, забуваючи на слова символа: „Confiteor unum Baptisma“[1]).

Як ціла брошура Саковича, так і сей заміт не остав у „Lithos-ї“ без відповіди, яка однак ледви чи кого небудь вдоволити могла. Автори „Lithosa“ покликували ся на слова стрятинського требника: „y po molitwi daiet iemu (латинникови) wodu swiaszczennuju y omywaiet y po licu, y po rukama“ та додавали від себе: „Widzisz fałszerzu, że nie krzści, ale go wodą zmywa. Ażeby umywanie twarzy y rąk za krzest poczytano było? Y to bez należney formy, nie dowiedziesz“[2]).

В тайні Євхаристиї, пише Потій, вірять рівнож обі церкви, східна і західна, що в часї служби божої переміняє ся хліб в тіло, а вино в кров Христа, хоть би ніхто не причащав ся. А евангелики, хоть споживають частиці, то вважають їх лише знаком тіла Христа, а що остане ся на дискосї, то почитують за простий хліб. З сего може пересвідчити ся Русь, хто близший для неї, чи евангелики, чи римська церква. Коли Русь і Греция уважають тайну Євхаристиї жертвою за живих і померших, то евангелики з сего сміють ся. Для хорих переховують у східній і західній церкві частиці, посвячені у великий четвер, чого у евангеликів нема. Обі церкви доливають рівнож до вина води.

Лише на дві ріжниці звертає Потій специяльну увагу. Церква східна уживає в сій тайнї хліба квасного, на знак, що Христос приняв на себе чоловіка, се є тіло з душею, а західна церква хліба прісного, на знак, що тіло Христа є чисте і без гріха. Так писав Григорий Двоєслов і його сві-

---

„Mihi olim non videbatur verisimile, Graecos iterasse Baptismum, quod formam Latinam invalidam opinarentur. Neque enim existimabam tam stupidos fuisse, ut non animaduerterent actiuum verbum par esse passivo et idem valens. Verum, postquam incidi in nugas Simeonis, de forma baptismatis, minime mihi absurdum visum est, sensisse ita Bellarminum. Fieri enim potest, ut ob eam causam rebaptizarint“.

[1]) Sakowicz: „Perspectiva“, стр. 2 і 3. Останне речене взяте дословно з „Ἀντίῤῥησις-а“ (Памятн. полемич. литер. Т. III. стр. 512).

[2]) Архивъ юго-западной Россіи. Ч. I. Т. IX. Київ 1893. стр. 25.

доцтво Потій наводить[1]). Оба звичаї уживаня хліба є добрі, однак Потій виступає в обороні хліба прісного, бо „многіе зъ нашое Руси брыдятся сакраментами церкви Рымское, для того, же они прѣсното хлѣба въ сакраментѣ ужываютъ". Оборона прісного хліба не є оригінальна. Потій подає виїмки з твору Ґенадия Схолярха, що вкінци сам зазначує[2]).

Друга ріжниця полягає в тім, що церква східна причащає своїх вірних під двома видами, церква західна під одним. Потій звертає однак увагу на се, що і в східній церкві причащають ся хорі під одним видом, бо з частиць, переховуваних для хорих, висихає вино і лишає ся сам хліб. Мимо сего, що латинники причащають ся під одним видом, то все таки вірять, що споживають цілого Христа, а евангелики, хоть споживають хліб і вино, однак не бачуть в них тіла і крови Христа, та не переховують частиць для хорих. Східна і західна церква віддають однакову почесть тайні Євхаристиї, що евангелики називають „балвохвальствомъ".

Таку саму оборону причастия під одним видом помістив вже раньше Потій в „Ἀντίῤῥησις-ї"[3]).

Не богато місця присвячує Потій тайнам покаяня і єлеопомазаня. Обі церкви домагають ся в тайні покаяня трех частий: жалю за гріхи, сповіди і „досить учиненьа" а оливу до тайни єлеопомазаня може у східній церкві освятити кождий священик, а в латинській лише епіскоп у великий четвер.

В тайні священьства східна церква має тепер лише 5

---

[1]) Взяв їх Потій з твору Gennadii Scholarchae: „Apologia quinque capitum Sinodi Florentini" Romae 1579. Cap. II. стр. 62 і Dilingae 1581. стр. 111.

[2]) Также. Romae 1579 cap. II. sect. 5 стр. 54—5 (свідоцтво Хризостома homil 81. in Math.) 59—60, (Лука 24. і Exod. 12), 61 (Марка 2) і Dilingae 1581. стр. 96—8, 106—8, 108—9.

[3]) Памятники полемич. литературы. Т. III. стр. 750—2. Годить ся зазначити, що в подібний спосіб, хоть більше науковий, боронив причастия під одним видом Петро Аркудий в творі „De concordia in septem sacramentorum administratione" стр. 331 (De Sacramento Eucharistiae lib. III. cap. LI „Necessaria ne sit utraque species, an sufficiat una, де читаємо: „Praeterea olim ad aegrotos deferebant Eucharistiam longo tempore antea censecratam, et propterea sub unica specie, ut patet ex epistola Dionysii ad Fabium Antiochenum, quam refert Eusebius in libro 6. historiae ecclesiasticae c. 36. Hoc idem in hanc usque diem obseruant Graeci. Et quoniam durescunt species panis, aqua pura et simplici, vel vino minime consecrato madefaciunt, atque ita porrigunt aegrotis".

степенів: свічоносець, чтець, субдіякон, діякон, презвітер, в західній церкві 7 степенів: (ostiarius, lector, exorcista (zaklinacz, co diabły wygania). akolith (co świece nosi i posługuie w kościele), subdiakon, diakon, prezbiter.

З висших свячень і достоїньств має східна церква протопопа, архимандрита, епіскопа, архиепіскопа, митрополита і чотирох патриярхів, що мають свої окремі епархиї, а латинська церква: офіцияла, опата, епіскопа, архиепіскопа, митрополита і папу, Христового намісника, що має власть над всіми епіскопами і патриярхами.

Всї низші свяченя аж до епіскопа уділяє в обох церквах епіскоп, лише епіскопа мусить посвячувати трех владик. Потій дивує ся, як у православних лише один епіскоп міг висвятити владику[1]). „Але не дивъ, — прышло до того, же вже и попы поповъ и діяконовъ ставятъ“.

Дуже цікавим для характеристики сучасних відносин є останний розділ сеї частини „Гаръмонін“, присвячений тайнї супружя, якої не заборонено у східній церкві анї діяконам, анї презвітерам, однак перед висвяченєм. Доперва тепер, жалує ся Потій, прийшло до такої сваволї, що навіть по висвяченю попи женять ся, а деякі є вже двоє, або троє-женцями. Вкінци і черцї побісили ся кинувши клобук, женять ся, в чім годять ся з евангеликами і своїм предтечою Лютром, що, хоть був монахом, взяв за жінку монахиню. Нарікає також Потій на „розводы бѣсовскіе частые“ задля дрібниць, в чім латинники значно обережнїйші, які „iż kapłanom swoim żon mieć dopuszczali, mądrze to vpatrzyli. Czego Ruś teraz doznawa y wielkiey trudności zażywa z strony żon y dzieci popowskich, ktorzy wszyscy prawem dziedzicznym garną się do maiętności cerkiewnych. A successor, co cerkwi służy, niema czasem y chleba gdzie zarobić! A zatym, spodziewając się na dziedziczne cerkwi, mało się uczą, ponieważ nie po godności, ale po dziedzictwie cerkwi dostępuią“. Взагалї стає Потій на сім становиску, що духовеньство повинно бути безженне та що годї дивувати ся, що латинники „godnych kapłanów maią“, бо „Bóg rzymskiego kościoła vchował od tego kłopotu“ (жонатого духовеньства), а через те після достоїнь-

---

1) Є тут мова, як здає ся, про наслїдника Ґедеона Балабана, львівського владику, Єремію Тесаровського, який з порученя царгородського патриярха висвятив ся в Сучаві. Pelesch: Geschichte der Union II. стр. 106.

ства, а не на основі наслїдства священики одержують місця. „Nie wspominam czego więtszego, iaky kapłan ma być, y iaky lepszy, czy żonaty, czyli ten, ktory Panu Bogu w czystości służy, a niema zabawy takiey“.

О скільки вірно зобразив Потїй сучасні відносини в рускій та латинській церкві, про се будемо мали нагоду поговорити при огляді „Ἀντιγραφή“. Тут хиба додамо, що вже раньше в подібний спосіб заявив ся Потїй за целїбатом духовеньства в „Ἀντίῤῥησις-ї“ [1]). Заяви Потїя в „Ἀντίῤῥησις-ї“ і „Гаръмонії“ були рівночасно першими голосами в справі безженности духовеньства, які піднесено з уніятсько-руського табору. Через те мають сї твори подекуди історичне значінє. За приміром Потїя промовляли опісля за целїбатом Мороховський (op. cit. стр. 23 і 221).

Найскорше збуває Потїй трету частину, про згоду в обрядах [2]). В обох церквах бачить він однакові відправи, молитви, церковні начиня і ризи. В римській церкві є вправдї лише одна служба Божа, а в нас три лїтурґії, Василія, Златоуста і преждеосвященних, однак латинське богослуженє инакше відправляють в Римі, а инакше в Медиолянї. Коли є які ріжницї, то в справах неесенціональних. За те у еванґеликів на дармо за всїм тим шукавби. У них все те „плёгками и вымыслами людскими“ називає ся. Вони раді би все те винищити, та „пугами, яко простаковъ, до своее шопы загнати, але не треба заганяти, сами въ пропасть лѣзете!“ [3]).

В другій части „Гаръмонії“ жалував ся Потїй на требник Балабана, в якім містила ся формулка, як приймати до східної церкви латинників. Між иншим мусїв латинник вирікати ся суботнього посту. Тому при кінци своєї брошури виступає Потїй в обороні посту в суботу. На вступі зазначує Потїй, що

---

[1]) Памятники полемич. литер. Т. III. стр. 740—746. До сего трактату про целїбат давав Потїєви вказівки Петро Аркудий. Вносимо се звідси, що майже всї свідоцтва отцїв церкви, на які Потїй покликував ся в „Ἀντίῤῥησις-ї, отже Епіфанїя: „Contra hereses“ і „Heres. 59“. Григорія Ниссеньского „de virginitate cap. ult.“, Кирила Єрусалимського „Catech. 12“ і трульські канони находимо в значно розширенім видї в творі Аркудія: „De concordia“ розділ „de Matrimonio“ стр. 571 (cap. 35), 599 (cap. 42) і 566 та 574.

[2]) Памятн. полемич. литер. Т. III. стр. 213—222.

[3]) Майже дословно ті самі екскурзи против протестантів читали ми в инших творах Потїя, як в „Унїи“, Ἀντίῤῥησις-ї“. Порівнай мою працю: „Pierwszy występ literacki Hip. Pocieja“ стр. 63—4.

східна церква установила чотири пости: четиридесятницю (перед Великоднем), Петрівку, Спасівку і Пилипівку (перед Різдвом). Церква приказала також постити в середи і пятниці на основі 68 апостольского канона, з виїмкою коли-б в середу, або пятницю припадало Різдво. Західна церква має два головні пости перед Великоднем і Різдвом, велить рівнож постити в середи і пятниці, а крім сего в суботи, чим православні гіршать ся. Потій не перечить, що 65 канон зборонює пости в суботи, але й звертає увагу на те, що 68 канон приказує постити всї середи і пятниці на память жидівської ради против Христа та Його мук і смерти, а однак є цілий ряд серед і пятниць, в які Русь їсть мясо та молочні страви. Є також канон, який зборонює постити в неділю, а однак коли на сей день припадає навечерє Йордану, Воздвиженя, або Усікновеня глави Івана, тодї в неділю вірні постять. Одна і друга церква йдуть тут після традициї, а на доказ, що нї одна з них не блудить, Потій наводить свідоцтва св. Августина, а з грецьких отців, Ніля Касинського. При сїй нагоді стверджує Потій, що не було ніякого папи, Петра Гугнивого[1]), який будьтоби мав суботний піст уста-

[1]) Як впевняє А. Павловъ в рецензії на „Историко-литературный обзоръ древнорусскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ“ А. Попова — імя „Петра Гугнивого“ взяте без сумнїву з відомої історичної особи. Так називав ся александрийський патриярх V віка, хвилевий вожд египетських монофізитів, які опісля відділили ся від него, розбили ся на кілька дрібних ґруп, почім прозвано їх Безглавними (Ἀκέφαλοί). Перенесенє імени Петра Гугнивого на мітичну особу папи IX—XI віка можна вияснити звичайним способом візантийської полєміки (устної і письменної) — протиставити церковним авторітетам звісних старинних еретиків такого самого імени. В такий спосіб говорено: „се наука не Павла Апостола, але Павла Самосатського“. Латиняни у своїй полєміці з Греками, як відомо, найчастїйше покликували ся на авторітет апостола Петра, а їм відповідали: „Нї! вашим учителем не апостол Петро, але Петро Гугнивий!“ Се іронїзованє мало однак ту прикмету, що обезпечило собі популярність а крім сего довело до розвою окремого оповіданя про римського папу, Петра Гугнивого. Богато причинив ся до сего сатиричний зміст прізвища, яке носив грецький еретик V віка ὁ Μογγός або Μόγγος=гугнивий, особливо. коли зважимо, що візантийці переінакчували в се прізвище латинський епітет Апостола Петра — Magnus, який через переставку букв (Mangus) звучав як Μόγγος. Відома також річ, що Греки називали латинників безглавними і що патриярх Фотій в своїм полємічнім трактаті про походженє св. Духа на питанє, звідки взяло ся у Римлян filioque, відповідав: „не знаю, кого назвати першим учителем сеї нечести“ — вона безглавна (οὕτως ἐστίν αὐτῶν ἀκέφαλον τὸ δισσέβημα). А ся безглавність латинських „ересий“

новити. Кінчить Потій свою брошуру знаком хреста, який є в однаковім пошанованю у східної та західної церкви, а з якого сміють ся протестанти та, коли хто крестить ся, то говорять, що „мухи отганяетъ“.

Сама „Гаръмонія“ писана живо. Порівнаня переведені зручно, хоть нового в ній, в порівнаню з давнійшими творами Потія, не богато. Так само не нові жерела, на яких Потій опер свою полеміку. Беллярмін, Скарга, Ґенадий Схолярх та устні помічаня Грека Аркудия були головними жерелами полеміки Потія в його давнійших творах і лишили ся ними також в „Гаръмонии“. До православних відносить ся автор з легковаженєм, але не з ненавистию, як в „Heresia-х“. Червоною ниткою вють ся крізь цілий твір перестеріганя православних перед протестантами, яких помочию користували ся вони в боротьбі з унією та через те вводили ще більший розлад в понятях про правдиву церкву. Що гадку уложеня „Гаръмонии“ міг Потієви піддати Петро Аркудий, на се вказувала би подібність заголовків брошури Потія і твору Аркудия, а подекуди також схожість гадок, яка пробиває ся з „Гаръмонии“ та инших брошур Потія в порівнаню з працею ученого Грека. Коли однак в „Гаръмонии“, альбо согласію вѣры (concordantii wiary etc.) дав нам Потій публїцистичну статю, далеку від наукових претенсий, в тонї подекуди їдку і задирливу, то Аркудий у своім знаменитім творі „De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione“, виданім в 18 літ після „Гаръмонии“, вистачив нам строго наукову студію, писану в тонї незвичайно спокійнім, повнім пошанованя противника і його церкви. В тім ле-

---

наводила в память імя загального їх виновника — Петра Гугнивого, звісного вожда грецької секти безглавних. І коли вже раз найдено схожість між Латинниками і Безглавними, то для народної фантазиї не було нїчого лекшого, як перенести Петра Гугнивого з Александриї в Рим, з V віка у IX—XI (Отчетъ о XIX присужденіи наградъ гр. Уварова. СПБ. 1878 стр. 209—11). Нема сумнїву, що оповіданє про Петра Гугнивого витворило ся в грецькім письменстві, хоть грецьке жерело доси нам незвісне. З Греції перейшло оно до Палєї та нашої лїтописи, почім повторювано його в ріжних кормчих і хроноґрафах а в XVI віцї відновив його в руськім письменстві Василь Суражський в книзї „О единой вѣрѣ“ (1588 р.), де видруковано, що Петро Гугнивий насіяв богато єресий по цілій Італії, дозволив священикам мати по сім жінок, а наложниць, кілько захочуть і т. п. (Памятн. полем. лит. II. стр. 795. Гляди Brückner: „Spory o unię“ стр. 583, який думав, що оповіданє про Петра Гугнивого могло бути руською інвенциєю).

жать головні ріжниці між згаданими творами, о скільки взагалї дрібну брошуру Потїя з великим твором Аркудия порівнувати можна.

Зі змісту „Гаръмоніи“ видно, що вона є подекуди доповненем „Heresij“ та що її цїлию було, заглушити се прикре враже̂нє, які „Heresiae“ викликали серед православних. А хоть деякі погляди автора „Гаръмоніи“ (як прим. про причастє під одним видом і оборона целїбату) не віщували їй в руськім таборі популярности, то всеж таки православні не злегковажили її, не поминули мовчки, та видали против „Heresij“ і против „Гаръмоніи“ твір „*Ἀντιγραφη*“,[1]) якого творцем був один з найспосібнїйших полемічних письменників, Максим Смотрицький.

(*Кінець буде*).

[1]) Повний його заголовок: „Ἀντιγραφη, albo odpowiedź na script vszczypliwy, przeciwko ludziom starożytney Religiey Graeckiey od Apostatow cerkwie Wschodniey wydany, ktoremu tituł: Heresiae, Ignoranciae y polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego“, tak też y na książkę, rychło potym ku obiaśnieniu tegoż scriptu wydaną, nazwiskiem „Harmonią“. Przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiey starożytney Graeckiey w porywczą dana. W Wilnie Roku 1608.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплїньский і Барабаш.

(Далї).

Після сих менше або більше романтичних версій історії про причини і початок повстаня Хмельницького подаю те, що знав про се Веспазіян Коховский, якого праґматична історія Хмельнищини п. з. „Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter primus“ разом із дальшими клїмактерами вийшла в Кракові 1683 р. Коховский силкуєть ся писати стилем клясичних істориків, особливо Лївія й Таціта, не цітуючи, так само як і вони, своїх жерел. Подаю тут із деякими скороченями переклад його оповіданя про Хмельницького до початку 1648 р., поміщений у його книзї на ст. 19—25.

„Перший автор і ініціятор безбожного бунту, Теодор, по людовому Богдан Хмельницький або Хмельниченко, син Михайла, про якого одні оповідають, що походив із Мазовії, а инші, що з українського місточка Лисянки. Сей зайшовши припадком чи судьбою до Жовкви, міста недалеко від Львова, жив між найнизшими слугами при дворі Жолкевского. Коли-ж воєвода руський, Іван Данилович, утворив чигиринське староство, він забрав ся туди і жив там як провентовий писар. Пильний у тім уряді він працював і для пана і для себе, оженивши ся з козачкою, а посвоячивши ся з козаками і бажаючи при дворі до-

робити ся чогось більше, приложив ся до военного ремесла. Коли гетьман королівського війська, Жолкевский, заняв ся введенем Ґраціяна на молдавський трон, Данилович, щоб вигодити тестеви, зібрав немалий відділ козаків уоружених рушницями з околиць Чигирина і вислав їх на сю війну; Михайло Хмельницький був у тім відділї сотником. Оттак від двірської послуги вийшовши на військового старшину при розбитю польського війська під Цецорою він був убитий, а його син Богдан дістав ся до неволї. По двох роках, для памяти його батька, козаки викупили його в Криму з неволї, обмінявши його за своїх полоняників. Вернувши, чи то ведений своїм нещастем, чи задля того, що бувши письменним умів зручно провадити ріжні дїла, він почав набирати впливу між козаками. Хлопцем він учив ся в київській ґімназії, а деякі оповідають, що відбув студії також у Ярославі у Єзуітів. Певно в дозрілійшім віцї він навчив ся обережности, навчив ся з практики оцінювати кожду нову річ, відкладати надію на будуще і виявляти раз лагідність, то знов жорстокість, промовчувати часто погрози, але нїколи не занедбувати пімсти. Мав дар короткої військової вимови, духа витревалого, лице усміхнене, яким мов блискучий лїд гнилу воду покривав зворушеня своєї душі. Доки був вояком, визначав ся послухом для всякої команди і нїколи не наражав себе на небезпеки не маючи надії чи то на заплату, чи то на певний вихід. Та годї чоловікови придусити в собі прикрий кашель, а огонь під соломою швидко крім диму видасть полумя. Отак і Хмельницький, коли тілько козаки зривали ся до бунтів, брав у них участь, як ось у бунтї Тараса, а потім Острянина й Гунї, але коли проводирі тих бунтів накладали головами, він умів уйти заслуженої кари. Знаходжу в описї війни під Кумейками, що коли козаки для перепрошеня королївського маєстату змушені були вислати своїх післанців, він був у їх числї [1]) і при сьому придивив ся добре станови Річи Посполитої, немов би проникнувши в її нутро, в яке пізнїйше мав нанести люті рани. Нотую також, що чув я поголоску, буцїм то коронний гетьман

[1]) Коховський покликуєть ся тут очевидно на один із Діяріїв Окольского, але о стілько хибно, що в Діярію з р. 1637 про війну під Кумейками та Боровицею імя Хмельницького фіґурує лише як військового писаря під капітуляційним актом, а тілько в другім Діярію з р. 1638 Хмельницький являє ся одним із козацьких делеґатів, висланих до короля. Із сього можна переконати ся, як совісно користував ся Коховский своїми друкованими жерелами.

Конєцпольский мав його завсїди в підозріню за його бурливий ум і вдачу склонну до всього злого. І так, коли для спиненя неправильних козацьких нападів на Чорне море з розпорядженя власти збудовано кріпость Кодак, гетьман уважаючи відповідним показати се козакам як найкращу узду проти їх самоволї, позираючи на них косим оком, запитав присутного при тім Богдана, як йому подобає ся твердиня. Сей не видержав і відповів короткими словами: „Що руки зробили, руки й зруйнують“. Сї слова він справдив опісля, бо перший крок його бунту — се було зруйноване Кодака“.

Далї Коховский досить просторо малює полїтичну ситуацію в остатнїх роках панованя короля Владислава IV і оповідає про його плян війни з Турками, якої початок мав вийти від козаків.

„Між козаками визначали ся тодї над инших военним досвідом і практичністю Ілько Барабашенко і Хмельницький. Оттим то король іменував першого гетьманом Запорожцїв, а другого військовим писарем (notarius). Оба вони були своєю вдачею і своїми обичаями зовсїм не однакові. Бо Барабаш, постійний у послусї і готов до війни тілько леґально виповідженої, де тілько бачив людовий рух і сїмя розрухів, уговкував юрбу і відстрашував: „Заклинаю вас святою вірою і вашими дїтьми, не забувайте про нашого непобідженого короля, для якого і під яким ви здобули собі у війнах так богато вічної оздоби, відкиньте всякі новини, що принесуть нещастє, а держіть ся старого та безпечного. Вдача се гадючого плоду роздирати матірню утробу. Радше вилийте свою силу на розбійничі ватаги Татар або наглим нападом пустїть ся на Чорне море! Поведу вас, як водив нераз, на ворогів королївства, коли се буде догідно Річи Посполитій. Коли-ж одначе думаєте потоптати віру сумним бунтом, я не буду не то вашим учасником, але навіть безчинним свідком, але хоч би й смертю самою запобіжу страшному злочинови“.

„Зовсїм не так невинно поводив ся Хмельницький. Його неспокійна душа вагала ся; раз хилила ся до поспільства, похопного до розрухів, то знов пригадувала, що королївський двір ображений (се було йому відомо) занеханою війною, легко прихилить ся до нього. Попихала його також фатально польська необачність, зроджена довшим супокоєм. Міркував часто, чому війну розпочато і занехано, оруже піднято і відкинено? Чи має відважити ся робити на власну хвалу і користь? Він знав, що при королївськім дворі було немало таких, які вважали вибух

війни великим лихом, а дозвіл козакам випливати на Чорне море легкомисною провокацією Турції, що може викликати велику небезпеку. Знали се козаки і для того юрба не лякала ся розрухів почуваючи свою безкарність, а се раз-у-раз заострювало відносини. Не много бракувало, щоб для бунту повстав ініціятор, а для ініціятора збунтована маса.

„Дуже добре трафило ся як раз, що ворог людової самоволї Барабаш погиб. О скілько вірний вітчинї, о стілько за свою добру вдачу ненависний голові бунту. Не треба було довгого часу, щоб його погубити, бо як військовий чоловік він чув себе безпечним і дбав більше про публичні діла, як про себе. Удаючи велику приязнь Богдан запросив його до себе в куми на хрещене дитини, трактував як гостя й кума. Швидко, коли звязок духової приязни усунув усякий страх перед підступом, і Барабаш, богато обдарований, сидів при веселій піятиці, нї з сего нї з того вивязала ся коротка сварка, в якій гетьман проти всякого права гостинности був убитий одним козаком. Деякі винуватили Хмельницького більше, як тих, що закровавили свої руки невинною кровю; бо-ж він очевидно побоював ся, що сей непідкупний і всею душею вітчинї відданий чоловік може стати перешкодою бунтови. В усякім разї дивно, що розлив крови убійцям пройшов зовсїм безкарно. По усуненю Барабаша ширили ся поголоски, сходили ся бунтівничі наради, і потаємно кували ся убійчі пляни; юрба оплескувала їх і швидко розходила ся в ріжні сторони. Якийсь Онїяш, сотник відомий зі своєї вірности, писав до Шемберґа, що огонь швидко розгорить ся в велику пожежу, коли не здусити його завчасу. Роман Песта, старий товариш Богданів, але вже тодї його супірник, отвертїйше повідомив Александра Конєцпольского, королївського хорунжого, про початки і порядок змови. Сей нелїнивий у бачности велить Іванови Кречовському наложити руки на Хмельницького і задержати його, доки сам, збираючи ся вирушити до табору, розслїдить пороблені йому закиди. Трафило ся одначе, що многі козаки по старому козацькому звичаю зійшли ся до Бусина, який вернув із татарської неволї. Прийшов сюди також Хмельницький, криючи на час свою глубоку ненависть, намовлений товаришами, а в самій річи, щоб задля особливої небезпеки купити коня. Тут під закидом бунтованя юрби його зловлено і приведено до хорунжого. Хмельницький відпирає ся вини, називає свідків, кличе посередників, покликає ся на свою вірність і заслуги. Були при тім многі двораки Конєцпольского, яких Хмель-

ницький також просив уставити ся за ним до пана. Присутні козаки, хоч самі винуваті, запевняли, що Хмельницький невинен, так що нарешті пан злагіднів супроти обвинуваченого заслуженого чоловіка. Особливо Кречовський предложив свою запоруку, що Богдан лишить ся в панськім обовязку, і він з приязни задержить його у себе в домашній сторожі. Він був із Хмельницьким давно знайомий і оба були собі кумами, а тепер забажав заопікувати ся ним. Конєцпольский приняв сю запоруку. Кречовський запровадивши Хмельницького до свойого дому, держав його там як гостя; вони напивали ся та цілували ся сердечно, а коли Кречовський пяний від меду заснув твердим сном, Хмельницький покинувши його опіку швидкою втекою подав ся насамперед на остров Бучок, потім на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів козаків, яких порозсилав у ріжні сторони ширити сїмена бунту".

Як бачимо, на клясичних взірцях оперта конструкція Коховского не знає нічого про Чаплїньского, а натомісь із Барабаша робить завзятого польського патрїота. Викраденя королївських листів тут нема, бо Хмельницький сам має у себе і показує козакам королївські знаки гетьманської власти, а сцена підпоєня тут являє ся два рази, раз між Хмельницьким і Барабашем, при чім Барабаш гине, другий раз між Хмельницьким і Кречовським, при чім Хмельницький утїкає з домашнього арешту.

Про пригоду Хмельницького з Чаплїньским Коховский оповідає троха пізнїйше, на ст. 27—28, полємізуючи зі словами Хмельницького, який збираючи ся тїкати на Запороже, на таємній козацькій радї буцїм то предложив козакам реєстр кривд українського народа від Поляків, а також реєстр своїх власних кривд. Перший із тих реєстрів буде наведений далї, а тут наводжу лише другий і полєміку з ним Коховского. Зазначу поперед усього, що Коховский очевидно клав велику вагу на ту промову Хмельницького, надрукувавши її курсівним письмом і підкреслюючи у вступі до неї свою правдомовність словами, які для їх важного значіня наводжу тут дословно: Neque causas conquirere arduum; nunquam enim, ut lusciniae cantio, rebellioni debuerit praetextus. Quas ego, ut vulgatae, ut compertae et patre veritatis tempore approbatae expedio". По нашому се значить: „Не тяжко було знайти причини до жалїв; бо як соловієви співу, так бунтови нїколи не забракне приток. Наводжу їх тут як загально відомі, дізнані мною і справджені

часом, батьком правди“. Се не перешкодило одначе Коховскому подати в тій промові Хмельницького річи зовсім неправдиві. „Переходячи до себе самого — пише він по наведеню жалів Хмельницького на публичні тягарі українського народу — він мовив до зібраних козаків: „Гляньте на мене і майте милосерде! Я запорожський військовий писар, старий вояк наділений многими добрами, потерпів варварське увязненє і замісь обдарованя, без жадної провини, окрім тиранської самоволї, попав у небезпеку житя. Сина мойого жорстоко замордовано, жінку уведено, маєток видерто, не лишивши менї навіть коня, а в остатнім часї за мною пошукують, щоб зробити менї смерть. І не лишає ся менї, заслуженому воякови, що проливав свою кров, і якого тїло покрите рубцями від ран, нїчого більше, як тілько під фальшивим закидом бунту невинно згинути від катівської руки. Поступлено зо мною так для прикладу иншим, а коли впаде моя голова, грозить загибіль усім вам“ [1]).

Проти сих жалїв, висловлених буцїм то Хмельницьким, Коховский на ст. 27—8 виставляє ось яке оповіданє: „Переходячи до приватних причин розруху зазначу, що чигиринський підстаростий Данило Чаплицкий (так передає Коховский назву Чаплїньского) розпочав спір із Хмельницьким за фільварок Суботів, який посїдав Хмельницький без нїякої законної основи і без автентичних документів, хвалячи ся ним як своєю власністю. Він покликував ся в дуже оживленім спорі на те, що пусте і нікому неприналежне поле було устною даровизною старости надане його батькови, а посїданє утверджене довгим уживанєм на основі ленного права за його військові заслуги для Річи Посполитої. Ізза сеї суперечки довгі лїта тревала між ними ненависть. Не диво, що Чаплицкий готуючи ся вдарити на Татар, що пустошили чигиринську область, і повіривши Богданови військову хоругов, коли побачив, що хорунжий не спра-

[1]) Подаю тут латинський текст, важний для характеристики сього польського історика: Tum ad semet digressus. „Aspicerent se et misererentur; Zaporoviensium Notarium, tot stipendiorum veteranum, barbaricam captivitatem perpessum, dum rude donari expectat, nullum ob scelus, nisi quod saevire tyrannis voluptas sit, periclitari: occisum sibi crudeliter filium, abductam vi uxorem, ereptum patrimonium, ne equo quidem quo mereret relicto, novissime destinata morti victimam quaeri. Nequae aliud emerito militi, post profusum sanguinem et lacerum per vulnera corpus, restare amplius, nisi ut falso seditionis crimine, sub carnificis manu innocens moriatur. Praeiudiciose agi secum, et postquam in uno capite successerit, exitium imminere universis“.

вує ся відповідно до його волї, зранив його шаблею і вирвавши у нього хоругов зневажив його прилюдно. Відси пішла довголїтня ненависть, у якій один погорджував другим як нездарою в военнім дїлї, а другий носив ся з плянами пімсти. Стало ся потім, що процес виточений за фільварок рішено в той спосіб, що ґрунти признано власністю чигиринського староства, але нещасливий фільварок із усїм його загосподарованєм присуджено Хмельницькому. Сей присуд Хмельницький уважав для себе кривдою, бо з властителя він зробив його тільки посїдачем. Фільварок оцїнено на суму, на яку згодили ся обі сторони, і Хмельницький узявши гроші уступив з фільварку, не покинувши одначе в души почутя кривди і голосячи скрізь, що видерто йому батьківщину, за яку він одначе взяв грошеву заплату. Відомо на певно, що його недорослого сина, який хлопячим звичаєм викрикав по містї батькові погрози, Коморовский, зять Чаплицкого, серед чигиринського ринку побив палицею, але не забив на смерть. Що до жінки, то жалоба Хмельницького зовсїм фальшива, бо навпаки стало ся так, що коли в Українї вибухло повстанє, жінка Чаплицкого втекла з Чигирина і була зловлена Хмельницьким, який з разу знасилував її, потім оженив ся з нею, а в кінцї замордував жорстокою смертю“.

В отсьому оповіданю Коховського зовсїм несподївано виринає досить недорічна пригода між Чаплїньским і Хмельницьким, буцїм то Чаплїньский у часї походу на Татар зневажив Хмельницького, вирвав йому з рук хоругов і зранив його шаблею. Се оповіданє являєть ся немов недоладним відгуком анонїмного реєстру козацьких кривд, поданого буцїм то Хмельницьким королеви Владиславови. Сей реєстр, надрукований у збірцї Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 3, ст. 4—6, без означеня місця й часу написаня, кружив мабуть у відписах у початкових місяцях повстаня Хмельницького, ще перед битвою на Жовтих Водах, і був уложений кимось із Поляків, що знали про пригоду Хмельницького з Чаплїньским дещо з наслуху, але не дуже докладно, та нї в якім разї його не можна вважати складанєм самого Хмельницького або якогось иншого автора з козацького стану. Подаю тут сей апокріфічний документ у перекладї на нашу мову для доповненя того традиціонїстичного матеріялу, який уже тодї почав громадити ся довкола особи Богдана Хмельницького.

1. „Його милость пан Чаплїцкий, урядник чигиринський, випросив у небіщика Пана Краківського для себе власний дї-

дичний хутір Хмельницького і його предків та королївські даровизни, дані йому за потвердженєм від теперішнього короля. Наїхавши на заселені слободи з голодним людом пан Чаплїцкий гумно т. є чотириста кіп збіжа забрав і ограбив дім.

2. Той сам пан Чаплїцкий сердячи ся на Хмельницького, коли в нього правним способом допоминав ся своєї кривди, сина його, десятилїтнього хлопця, канчуками серед ринку своїй челяди так збити велїв, що занесено його ледви живого, і швидко потім умер.

3. П. Коморовский, зять того-ж п. Чаплїцкого, кілька разів присягав ся перед ріжними козаками та осавулами, що коли з Хмельницьким не впораємо ся, то доконче велимо його забити.

4. Його милость п. хорунжий коронний їдучи тепер по погромі Татар із Запорожа, велїв узяти того Хмельницького під сторожу і втяти йому шию. Коли за се Хмельницький хотїв удати ся до п. Кракївского, були засїдки по гостинцях.

5. В р. 1646, коли Хмельницький дїставши двох Татар відпровадив їх до його милости п. Кракївского, в його неприсутности взято у нього поголовщину, а зі стайнї його власного коня, на якім їздив у дикі поля.

6. Панам урядникам українним, що подобає ся в козацькім домі, взяти силою, чи жінку, чи дочку козакову, то мусять скакати, як їм заграють.

7. Про такі кривди писав його милость п. Кракївский кілька разів до урядників і державцїв упімненя, але се не помогло нїчого.

Тепер Хмельницький, коли минулого року зі своїм полковником бік о бік їхав проти Татар, які напали були на Чигирин, якийсь пан Дашевский, як то вони називають Лях, з намови якоїсь там старшини заїхавши йому з заду, рубонув йому в лоб, і тілько зелїзна шапка (misiurka) дала опір, а то був би розтяв голову. Коли Хмельницький запитав його „З якої речі?“, сей відповів: „Здавало ся менї, братку, що ти Татарин“.

Сю кривду найбільшу собі Хмельницький признає, власне, що там якийсь козак Песта Хам лукаво оклеветав його перед паном хорунжим коронним, немов би то він думав вивести узброєну фльоту на море. За се п. хорунжий при инших претенсіях ізза пана Чаплїцкого розсерджений велїв наступати на здоровлє Хмельницького, і вже Хмельницький не маючи до кого вдати ся, вдав ся на Низ до инших так само покривджених, котрих по тих

низових краях і по морських островах не мале число, і вони вибрали Хмельницького собі проводирем".

Сам баламутний спосіб писаня сього документу і дуже неясні відомости автора навіть про топоґрафію згадуваних ним околиць свідчать виразно, що се фальсіфікат. А назва Чаплїцкого замісь Чаплїньского, яку присвоїв собі Коховський, свідчить виразно про те, що він користував ся сим фальсіфікатом для своєї історичної конструкції, і заразом показує, як мало обережним був сей історик у доборі та компонованю своїх матеріялів.

До сих ріжнородних оповідань із другої половини XVII в. про Хмельницького і причини його повстаня, варто додати, що сучасні акти, переважно протоколи, списані ріжними московськими урядниками з ріжними людьми, що в роках 1647—8 були в ріжних місцях польської держави, і яких ті урядники або самі висилали до Польщі на розвідки, або за їх добровільним зголошенем розпитували про польські новини, не дають анї одного слїду сеї романтичної історії. Можна з них виловити тільки два цікаві деталї. Вони тим цікавійші, що оба містять у собі досить вірно передані вислови самого Хмельницького про події, що попередили його повстане. І так під днем 15 червня подана в т. III Актів „Отписка Брянскаго воеводы князя Мещерскаго съ вѣстью о войнѣ козацкой" містить ось яку реляцію:

„Да товожъ числа пріѣхалъ изъ Почепа изъ Литовской стороны Полякъ Крыштофъ Силичъ за двѣма своими челядники... И въ роспросѣ... тотъ Крыштофъ сказался: Новагородка Сѣверского повѣту шляхтичъ помѣщикъ, а вѣстей за собою сказалъ: въ прошломъ де во 155-мъ году былъ у короля Владислава въ Польшѣ соймъ, что итить было войною на Турки совѣтово съ иными землями христіянскими, и Рѣчь Посполитая не поизволила, черезъ вѣчное перемирья войною итить не похотѣли, и король де Владиславъ далъ пану Хмельницкому передъ соймомъ листъ, что ему итить на море, сколько челновъ на море оберется; и тотъ же Хмельницкой съ тѣмъ же листомъ запалъ и молчалъ полгода, и потомъ де его Хмельницкого изобидѣлъ Конецъ-Польской, молодой корунной хорунжей, взялъ его маетность; и осердяся же Хмельницкой, почалъ збирать войско Запороговъ" (ст. 217—218).

Дальшим днем, 16 червня, датоване оповідане Григорія

Климова про розмову з самим Хмельницьким, у якім читаємо ось що:

„Разсказъ Стародубца Григорія Климова о свиданіи съ Хмельницкимъ и о событіяхъ въ Украинѣ“.

„А на Москвѣ въ Посольскомъ приказѣ Стародубецъ Григорей Климовъ въ роспросѣ сказалъ (між иншим): „Да Хмельницкой же де ему приказывалъ: „Буде де тебя станутъ роспрашивать государевы приказные люди, и ты де тайнымъ дѣломъ скажи, что королю смерть учинилася отъ Ляховъ: свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка, послалъ де отъ себя король грамоту въ Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіянскую Греческого закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помошникъ. И тотъ де королевской листъ отъ прежнево гетмана достался ему, Хмельницкому, и онъ де, надѣяся на то, войско собралъ и на Ляховъ стоитъ“ [1]).

Обі сї актові записки цікаві тим, що передають слова Хмельницького, правда, не з його власних, але з других або третїх уст. На скілько вони відповідають історичній правдї, нехай оцїнюють історики; для моєї теми важне тілько те, що анї про Чаплїньского, анї про Барабаша в них нема нїякої згадки. Своїм кривдником, який відобрав йому маєтність, Хмельницький називає не Чаплїньского, а самого хорунжого Конєцпольского, а звістка про те, що король прислав своє письмо до запорожського гетьмана і Хмельницький у червнї 1648 р. мав те письмо в своїх руках, може бути о стілько недокладна, що Хмельницький сам був іменований тим гетьманом і в такім разї вона була би згідна з оповіданєм Їрондского; та можливо, що Хмельницький справдї говорив про иншого гетьмана, але дуже неправдоподібно, щоб тим гетьманом був як раз Барабаш.

Для показу, як малотямучих і малосумлїнних людий висилала тодї Москва до Польщі і якими нїсенїтницями вони годували московське правительство, наведу з того самого тому Актів (ст. 245—7) відомости, зібрані при кінцї 1648 і з початку 1649 р. царським гонцем дяком Григорієм Кунаковим. Від нього прийшли до Москви дві реляції про козацьке повстанє, обі однаково баламутні.

„А съ Черкасы де, государь, зачалась у Поляковъ рознь

[1]) Акты, относящіеся къ ист. Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссіею. Томъ третій. 1638—1657. Санктпетербургъ. Въ типографіи П. А. Кулиша. 1861. Док. № 205, ст. 215—216.

и ссора за то: какъ короля Владислава не стало, и гетманъ де корунный Миколай Потоцкой черкаскаго гетмана Богдана Хмелницкого учалъ изгонять, и жену его и дѣтей взялъ къ себѣ и маетности его поималъ за себя, по прежней ссорѣ, будто не вѣря ему и опасаясь отъ него межъ королевствъ всякого дурна; и отъ того де, государь, гетманъ Богданъ Хмелницкій побѣжалъ въ Крымъ и наговорилъ мурзъ и Татаръ въ войну на Поляковъ; и воевали де государь, Черкасы и Татаровя около Кіева городы: Гомью, Чичерскъ, Шерековъ и иные многія мѣста, и около Кракова, а Пинескъ де, государь, и Брестъ Литовскую разорили до основанья, Поляковъ и Жидовъ и женъ ихъ и дѣтей побили безъ остатку, и хоромы де, государь, и стѣны каменые розломали и розметали, а деревяныя пожгли и учинили съ полемъ ровно: а Полскихъ де, государь, и Литовскихъ людей на боехъ и въ загонехъ побили многіе тысячи; и Нѣмецъ де, государь, которыхъ было Владиславъ король изготовилъ на бой противъ Турского, Черкасы на бою побили близко сорока тысячь, и гетмановъ де корунныхъ, Потоцкого и польного, и многихъ урядниковъ и знатныхъ людей на томъ бою поимали и свели въ Крымъ. А нынѣ де, государь, гетмановъ великимъ корунньмъ учинился князь Єремѣй Вишневецкой, а польного де, государь, гетмана ещо нѣтъ. А какъ де, государь, Казимера Королевича обрали на королевство, и Черкасы де будто, свѣдавъ то изъ Краковскихъ мѣстъ, поуступили и стоятъ обозомъ у Констентинова; а что де, государь, у нихъ впередъ съ Поляки будетъ, того невѣдомо, только де, государь, послѣ корунацыи королевской вскорѣ будетъ соймъ о войнѣ съ Черкасы, и поборы де, государь, хотятъ имать съ великого княжства Литовского, самые большіе, чтобъ Черкасомъ такую великую войну и разоренье отомстить“.

Із зібраних ним відомостий нотую ось яку: „Обрали де на Полское королевство Казимера королевича, а олекцыя де, государь, была въ Варшавѣ по сю сторону рѣки Вислы у села Скорышова зъ обозѣ, и кончалась де, государь, олекцыя декабря въ 8 день по Римскому календару; а на олекцыѣ де, государь, были паны рада корунные и Литовскіе, всѣ духовного чину и свѣцкіе, и послы повѣтные“.

Шифрований рапорт Кунакова із Смоленська до Москви з 9-го січня 1649 р., ст. 247—250 не менше баламутний, і тому вважаю зайвим передавати його тут.

Із козацьких літописців початку XVIII в. наведу поперед

усього в скороченю оповіданє Грабянки, який в уступі „Сказаніе, чесо ради воста Хмелницкій на Поляковъ“ (op. cit., ст. 31—34), хоч виразно покликає ся на свідоцтво Коховского, проте подає про Хмельницького відомости значно відмінні, взяті переважно з цитованого висше „Достовірного козацького літописця“, доповняючи його правдоподібно своїми власними комбінаціями. І так на ст. 33—34 читаємо, що король Владислав мав велику прихильність до Хмельницького та „изваживши его разумъ допустилъ себѣ за совѣтника. Ибо когда умислилъ мстити на Турчину за перешкоженную войну московскую, будучую въ року 1635 подъ Смоленскомъ, то мимо своихъ сенаторовъ зъ нимъ радился, и великій реґіментъ морской всей армати ему вручалъ. Чему (за пришествіемъ его отъ двору кролевского на свою отчизную землю) завиствуючи, якож и слободѣ поселенной, подстаростій Чаплинскій за неслушность разумѣлъ Хмелницкому быти богатимъ и въ мѣста фундовати ся; за что старостѣ чигиринскому Ивану Даниловичу обнесе завистно: „Не достоитъ (рече) просту человѣку села и подданихъ имѣти“. Иванъ же Даниловичъ повелѣ отяти село оно Чаплинскому. Хмелницкій же таково насиліе видѣвъ и отятіе села своего и услуги воспомянувъ полской коронѣ, за ня же мѣсто воздаянія чести принялъ отъ Чаплинского обиду, изрече: „Ляхи насъ козаковъ озлобляютъ, еще козацкая не умерла мати“. Сіе услиша Чаплинскій, повелѣ Хмелницкого яти и въ темницу воврещи, сина же его Хмелницкого Тимоша велѣ двома палицами посреди града Чигирина бити. Видѣвъ же Хмелницкій, яко ни откуду помощи ненадеженъ, не вѣдяше, что творити. Богъ же преклони серце на милость жени Чаплинского, да упроситъ мужа своего и повелитъ Хмелницкого зъ темници отпустити, и тако испущенъ живяше ожидая, что время впредъ покажетъ“.

Далї автор наводить на ст. 35—39 простору „Суплїку до всей Речи Посполитой полской отъ утѣсненного Ляхами народа Рускаго поданную“ буцїм то ще в р. 1632, по чім іде далї оповіданє історика. Суплїка не мала нїякого успіху. „Но обаче превозможе бѣда цѣлой Украини у милостивого Пана, написалъ бо кроль ко Барабашу, еще тогда козацкому асаулу енеральному будучому, епістолію за своимъ знаменіемъ кролевскимъ сице: „Аще есте козаки воини храбріе, мечь и силу имате, и что вамъ по себѣ стати возбраняетъ?“ Сію епістолію Барабашъ не яви никому о ней, ово яко Ляхомъ прихиленъ бяше, ово яко своей користи токмо искій, изволяше самъ во благихъ жити, а о вой-

ску не радяше ни же о обидѣ людской. Хмелницкій же о томъ кролевскомъ писаніи увѣдавъ мисляше, якъ би у Барабаша сію епістолію взяти и войску козацкому явити. Таже женѣ Хмелницкого тогда отроча родившой, моли Хмелницкій Барабаша, да отрочати его восприемникъ отъ крещенія будетъ. На что изволи Барабашъ, и по крещеніи отрочати въ Суботовѣ у Хмелницкого, егда вси подвеселиша ся, Барабашъ уже за друга Хмелницкого себѣ имѣяй, сказалъ о томъ Хмелницкому о предпомянутомъ писаніи кролевскомъ, и гдѣ сокровенно бяше. Тойже все то слагаше въ серци своемъ, и егда Барабашъ на крестинахъ упивъ ся уснулъ крѣпко, Хмелницкій взялъ шапку, поясъ и перстенъ Барабашовъ, вѣрного своего посла къ Черкасамъ до жени Барабашевой, о той хитрости не вѣдущой. Она же даде посланному тое кролевское писаніе. Съ тимъ писаніемъ зъ Черкасъ до Суботова егда посланний возврати ся и писанію кролевскому прочтену бывшу, и другому на робленіе суденъ воднихъ, данному кролевскому вичливцу, козаку знатному Іляшу Переясловскому, и по вичитаню онихъ привилієвъ отвѣтъ вси вземше козаки согласенъ побѣгоша за пороги зъ Хмелницкимъ. Року 1647, декамврія 7 бысть свѣдомо Хмелницкому, яко Николай Потоцкій, гетманъ коронний, повелѣ Кречовскому яти Хмелницкого и смерти предати; о чомъ извѣсти Хмелницкому Кречовскій, полковникъ переяславскій, пославши ему тайно писаніе о немъ гетманское. Отсюду разумѣвъ Хмелницкій, яко о немъ промислъ лядскій погубити, не дожидая горшого, первіе въ островъ Бучки, таже убѣже въ Рогъ Микитинъ, вдеже обрѣте 300 козаковъ, имже все о себѣ сказалъ, и что о козакахъ Ляхи промишляютъ, и что творятъ за обиди не токмо козакамъ, но и церквамъ божіимъ. О чесомъ слишавъ народъ на Украинѣ отъ всѣхъ градовъ стѣкаше ся аки рѣки ко Хмелницкому въ луги Днѣпровіе, понеже на Запорожю не моглъ войска собирати за залогою, которая зъ полковниками лядскими и жолнѣрами посполу между Запорожцами зоставала. И аще видѣлъ, яко добре промислъ строитъ ся, еднакъ до коронного гетмана килка разовъ отписалъ отъ себе вимовляючи, на Чаплинского жалячи ся просилъ суда; но на то не токмо суду, но и отвѣту отъ гетмана не получилъ. Потомъ мусѣлъ удати ся до Татаръ, а перво на Запорожу будучихъ на залозѣ жолнѣровъ полскихъ и Нѣмцовъ викололь, потомъ посла въ Кримъ ку Исламъ Герею хану помощи прося. Ханъ же имѣяше гнѣвъ на кроля, яко урочную дань удержаша отъ себе ему Ляхове, но не хотяше меча на Ляхи понести, донелѣ

же не извѣстить первѣе вини, чесо ради брань быти хощетъ. Но въ то время предстояше хану мурза Тугай Бей, въ воинствѣ зѣло храбръ и славенъ, иже не всяко повиноваше ся къ хану, но аки самоудѣленъ зъ своими Татари живяше. На того ханъ шутя указалъ рукою, повелѣ просити козакомъ во помощь. Прежде бо сего, яко за едно лѣто, Тугая Бея козаки зъ его ордами на нѣкоемъ мѣстѣ побѣдиша. Тое вспомянувъ Тугай Бей первѣе козаковъ злословяше, яко враговъ своихъ, послѣди щастю то испоручивши обѣщалъ ся козакамъ въ помощь. И мѣсто урочное показавши, где имуть брань свести козаки зъ Ляхами, къ Хмелницкому отидоша посли зъ добрими вѣстями“ (op. cit., ст. 39—41).

Оповідане Грабянки ріжнить ся важними деталями від усїх инших. І так він одинокий подає, що той сам староста Іван Даниловєч, який надав батькови Хмельницького маєтність Суботів, велїв Чаплїньскому відібрати ту маєтність від його сина. Ся відомість історично невірна, бо коли не з инших жерел, то з признаня самого Хмельницького, наведеного висше, знаємо, що Хмельницький уже весною 1648 р. жалував ся на своє покривджене з боку Конецпольского, а не Даниловича. Грабянка так само, як і Самовидець, не добачує суперечности в тім оповіданю, де Суботів являє ся спершу відібраним у Хмельницького Чаплїньским, а потім, у епізодї з Барабашем, знов місцем його пробутку. Епізод з Барабашем у Грабянки менше драматичний і ще менше природний, як у инших оповідачів, не говорячи вже про Коховського; за те епізод про козацьке посольство до кримського хана тут дуже драматичний, але тим відмінний від инших реляцій, що сам Хмельницький не бере в нім участи.

Пізнїйший о десять лїт від Грабянки козацький лїтописець Самійло Величко, якого оповідане про повстане Хмельницького основане по його власній заяві в передмові на поемі Твардовского та на записках Зорки, бувшого секретаря Хмельницького, яких одначе він нїде не цитує виразно, в дїйсности повне пізнїйших, може його власних видумок та сфінґованих ex post документів. Про пригоду Хмельницького з Чаплїньским він згадує коротко, але з власними додатками, буцїм то сам Богдан Хмельницький дістав за свої заслуги даровизну Суботів, яка була потверджена королем, і буцїм то Чаплїньский загарбавши сю маєтність забрав також королївський декрет. Хмельницький упоминав ся у Чаплїньского звороту маєтности та королївського декрету, за се одначе був ним чинно знева-

жений і посаджений у тюрму разом із злодіями. Аж по чотирьох днях на просьбу своєї жінки Чаплїньский дав себе перепросити і випустив Хмельницького, який від тодї жив на своїм сотництві в Чигиринї. Тут відбуває ся зимою 1647 р. епізод з Барабашем, описаний Величком ось як: „Тим барзїй Хмельницкій с пилностію зачал мислити о правах кролевских у Барабаша хранимих, як би их собі одойскати. Того ради умислил на день св. Николая, скорого всїм бідствующим помощника, декамбрія 6. празнуемий, учинити в Чигиринї заволанний обід, і на оний призвати з Черкас Барабаша полковника зо всею старшиною, также нищих і калїк учредити і милостинею обдарити. Що коли учинил і Барабаша з старшиною затягл з Черкас до Чигирина в дом свой, тогда сам в трезвости заховавши ся, постарал ся старшину всю, а найбарзїй Барабаша всїм уконтентовати і як найлучше подпоїти. Старшина просто пяная розойшлась по господах, а Барабаш яко от всїх начальнїйший, там же в дому Хмельницкаго получил отпочинок. Їди теди сморений кріпкими трунками от Хмельницкаго зостал і от сна натурі людской призвоітого уморен, тогда абіє Хмельницкий от Барабаша спячого для знаку і віроятія взявши шапку его і хустку, послал з тим знаком у двуконь доброго і справного человіка своего в Черкаси до Барабашихи, научивши его, аби при показаню знаков посилаемих, шапки і хустки Барабашевой, пильно і неотступно упоминал ся у Барабашки о видане себі привілеов королевских, до Барабаша пильно потребуемих, а в її Барабашихи завідованю і схованю зостаючих. Чому Барабашиха латво повіривши, зараз тіе королевскіе привилеї зшукала і посланному Хмельницкого вручила; который желаемое получивши, працї своей і коньской не пощадївши, станул з Черкас в Чигринї за кілко годин перед світом. А Хмельницкий того ожидаючи не спал, но бодрствовал з кільконацятьма другами своїми, добрими і поуфалими молодцями, шляхетне урожоними козаками, за часу к его Хмельницкаго мислї преклонившими ся і всего хотїнія его допомогти ему под клятвою утвердившими. Скоро теди Хмельницкий одобрал радостно от посланца своего з Черкас повернувшого, привилей королевский, натихміст зараз знаки Барабашеві, шлик і хустку при спячом Барабашу положивши, а сам з товариством предпомененним і челядю своею на готовіе конї всївши і світа не дожидаючи ся, рушил з Чигрина до Суботова. Где тож еще перед світом прибувши і потребніе вещи в путь предлежащий на ючние конї забравши, также і старшаго сина

своего Тимоша з собою узявши, рушил спішним кроком з Суботова на світаню зо всею компанією своею в наміреный путь свой на Низ ку Січи Запорожской. Куди благополучно і безпрепятственно 11 дня декамврія прибувши і всему войску королевскії привилеї от Барабаша фортелне взятії, козакам і всему народу Малоросійскому полезнії і волности їх давнії утверждаючії освідчивши і добре внушивши, бил на кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского не яко товариш іли брат, но яко добрий і чадолюбивий отец пріят радостно і благодарно, з приреченем щирим от всего войска всякой себі зичливости і поволности і до того начинанія своего готовности. Где от нікоїх товаришов запорожских і гетьманом он Хмельницкий уже наречен бил“ [1]).

В сьому оповіданю Величка крім хронольоґічних дат, не основаних на жадних давнійших відомих нам жерелах, інтересне особливо те, що тут Суботів ще в грудні 1647 р. являе ся неоспореною і зовсім безпечною власністю Хмельницького, в якій пробуває його родина і містять ся запаси потрібні на досить далеку дорогу, а також правдоподібно й оруже. В противенстві до Грабянки Величко просторо описує побут Хмельницького в Криму і часті його конференції з ханом, а по описї битви під Корсунем подає відомість, що Хмельницький зараз вислав козаків до Чигирина, які заставши Чаплїньского після вечері в постелї, побили його, звязали, і в лихій одежі привели до Хмельницького, який велїв відтяти йому голову в полї далеко за табором. Жінку Чаплїньского взяв Хмельницький собі — не згадано, чи по смерти першої своєї жінки, якою по словам Величка була Анна Сомківна.

Мабуть найдокладнійше сконструовано оповідане про Хмельницького, Барабаша й Чаплїньского у Степана Лукомського в його доповненю до перекладу дневників Окольского [2]), яке подаю тут у перекладі на нашу мову.

„Той Хмельницький учащав до латинської школи (в оріґ. латинскаго ученія былъ изобученъ), у военних дїлах великий майстер, славний вірними своїми прислугами польській коронї, задля полїтичних відносин мав значіне у королів польських

[1]) Подаю з захованем мови, але в транскріпції на новочасний правопис, із цітата в виданю „Историческія пѣсни Малор. народа“, т. II, 1, ст. 15—17.

[2]) С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. IV, Приложенія, ст. 305—309.

Жиґмонта III і його сина Владислава IV і одержував від них відповідно до своїх заслуг великі милости. Так само від старшин і товаришів війська запорожського мав поважане і приємну прихильність. Хоча дуже добре знав польські воєнні непорядки і безправства, замахи на козаків і хитрі замисли та їх цїли, як також і те, що своїх многоразових договорів з козаками вони не додержували і віроломно ламали свої присяги, то все те він таїв у своїм серцї не виявляючи нікому і Ляхам являв ся все таким, немов би й не думав і не бажав їм нїчого злого. Коли-ж йому довело ся потерпіти біду і мало що голову не стратити від сутяги і брехуна, дозорця чи прикащика Чаплїньского, то щоб увільнити Україну від польського ярма і відзискати козакам їх давнї права та вольности, він задумав розпочати з Ляхами війну, і то не без відома й дозволу його королївського величества Владислава IV. В р. 1636 був він з Барабашем, полковником черкаським, і з иншими значними товаришами війська запорожського на королївській коронації. За прикладом давнїйших польських королїв, своїх попередників, король Владислав затвердив новою своєю королївською прівілеґією, писаною на перґаменї з підписом своєї руки і при коронній печати, привішеній у пущі, всї військові українські давнї права й вільности з особливим затвердженем православної віри греко-руської, і значно обдарувавши козаків відпустив їх до своїх домів. При тій відпустцї на тайній авдієнції король сказав їм устно, щоб вони по давньому самі собі вибрали гетьмана і сильно стояли при своїх правах і вільностях, не подаючи їх Ляхам на потоптанє і бороначи себе його королївськими та иншими давнїйшими прівілеґіями. Коли-ж би польські пани, їх дозорцї або прикащики не послухали, то, сказав король, „маєте мушкет і шаблю при боцї, якими можете боронити своїх прав і вільностий, нарушених Поляками". По тім кілька літ, коли на Вкраїнї не переставали злобні напади та руйнованя від Ляхів, Хмельницький з тим же Барабашем і з иншими козаками жалували ся королеви через своїх умисних послів. Король відправляючи тих послів, як уперед устно, так тепер своїм приватним королївським письмом, писаним до Барабаша і до всїх козаків, потвердив те саме, що сказав їм у перед: „Для оборони своїх прав і вільностий маєте мушкет і шаблю", повторив ті самі слова. Те королївське приватне письмо післанцї привезли і віддали Барабашеви. Та що Барабаш не був прихильний до козацької справи і не бажав їй добра та й загалом був зовсім лїнивий,

то сховавши королївське письмо і королївську прівілеґію, затаював також королївські милостиві слова без жадного ужитку для української справи, не стараючи ся нї про вибір козацького ґетьмана, нї про увільнене українського народа від польських напастий. Тому то Хмельницький хитрим способом відібрав від Барабаша королївську прівілеґію і приватне королївське письмо, про що скажу зараз докладнїйше.

„В р. 1647 Ляхи в великім числї прийшли на лївобережну[1]) Україну і поставали кватирами в Чигиринї, Черкасах та инших заднїпрянських містах і своїм вродженим звичаєм не переставали що раз гірше озлоблювати українських людий. В тім же роцї трапила ся висше згадана біда Богданови Хмельницькому, сотникови чигиринському від згаданого Чаплїньского, а то ось із якої причини. Батько його, Михайло Хмельницький, також сотник чигиринський, убитий Турками на Цецорі 1620 р. полишив свойому синови Богданови в спадку хутір, названий Суботів, положений недалеко Чигирина, до якого Богдан своїми заслугами придбав просторі ґрунти, якими довгі лїта володїв спокійно, населив людьми слободу і задовольняючи ся нею оказав значні прислуги польському королївству. Коли-ж король Владислав IV. перемінив чигиринський повіт на староство, віддав се староство Іванови Жолкевскому, хорунжому коронному. Сей староста поставив дозорцем того староства шляхтича Чаплїньского, який міркуючи, що не годить ся хлопови Хмельницькому бути богатим і посїдати села та міста, випросив сю слободу Хмельницького без його відома у того хорунжого коронного для себе. Сим зневажений до крайности Хмельницький почав правувати ся з Чаплїньским, а бачучи насильство нанесене йому через зависть і злобу Чаплїньского відібранєм тої слободи, він згадав про свойого вітця, вбитого в цецорській війнї, а також свої многі вірні услуги для польської корони, за які замісь надгороди зазнав такої зневаги від Чаплїньского, розжалоблений сим сказав: „Ляхи знущають ся над нами, козаками, та ще-ж не вмерла й козацька мати“. Почувши се Чаплїньский приняв сї слова за бунт і спіймавши Хмельницького велїв посадити в тюрму, а його сина Тимоша посеред міста Чигирина бити двома палицями. Се було й зроблено. Хмельницький сидячи в тюрмі нї відки не надіяв ся помочи і сидів у нїй кілька день. Та доля навернула серце жінки Чаплїньского на таке милосердє, що вона упросила свойого мужа ви-

[1]) М. б. правобережну. Лукомський лївобережець, і для нього правобережні міста являють ся заднїпрянськими.

пустити його з тюрми. Випущений із тюрми Хмельницький жив у своїм власнім добрі (мб. у Чигирині) зовсім спокійно, ждучи, що час покаже. Тим часом жінка Хмельницького родила дитину. Тоді Хмельницький від згаданого вже Барабаша, що був військовим асавулом, відібрав згадані прівілеґії короля Владислава IV. і його приватне письмо ось яким способом: запросив того Барабаша держати до хресту його дитину; на тих хрестинах у підпитого троха Барабаша вивідав, де і в якім сховку заховані королївські прівілеґії та письмо; потім упоїв Барабаша навмисно так, що той у домі Хмельницького в ночи повалив ся без памяти і заснув твердо. Тоді Хмельницький знявши з сонного шапку, пояс і перстїнь, післав усе те з вірним своїм слугою тої самої ночи до Черкас до жінки Барабаша, щоб той показавши їй шапку, пояс і перстїнь її чоловіка зажадав від неї виданя королївських прівілеґій і приватного письма і зараз вертав з ними до Хмельницького. Жінка Барабашева не догадуючи ся підступу, дала післанцеви все, і той ще тої самої ночи привіз усе Хмельницькому. Хмельницький поклав шапку, пояс і перстїнь там, відки їх узяв, а Барабаш збудивши ся зі сну і не знаючи нїчого, із тих хрестин поїхав до свойого дому. Хмельницький же зараз, зібравши потаємно своїх чигиринських і инших реєстрових козаків, прочитав їм королївські прівілеґії та приватний лист короля, і вияснивши їм їх значінє, за спільною їх згодою постановив тїкати на Запороже. І набравши запасу вони всї подали ся на Запороже".

Подаю тут у додатку до сих історичних композіцій іще одну композіцію з другої половини XVIII в., а власне оповіданє Ріґельмана (op. cit. ст. 101—103) про причини й початок повстаня Хмельницького. „А коли насильно — починає своє оповіданє Ріґельман — польські начальники відібрали у Богдана Хмельницького землю з населенєм і иншими приладами, названу Суботів, віддалену від Чигирина півтори милї, даровану ще його батькови, сотникови Михайлови Хмельницькому, ще коли він був провентовим писарем, від чигиринського старости Івана Даниловича Конєцпольского. Надїючи ся на заслуги свойого вітця, що був убитий у турецькій баталії, а також і на свої заслуги та неволю, Богдан осадив на нїй своїх людий і заложив слободу, млин та пасїку. Сьому позавидував тодїшнїй чигиринський підстаростий Чаплїньский і представив чигиринському старостї, що буцїм то козакови зовсїм не слїд мати в своїм посїданю земель. Тому то староста відібрав сю землю від Хмельницького

і віддав Чаплїньскому, при чім у відмові написано Хмельницькому: „Не подоба простому козакови селити слободи“.

„Бачучи насильне відобране своєї слободи Хмельницький дуже образив ся, а що сам не міг нїчого зробити проти того насильства, в пересердю показав свою шаблю і сказав: „Ще не вмерла козацька мати! Ще не все забрав Чаплїньский, коли шабля в руках“.

„Почувши про сї погрози Чаплїньский зараз посадив його до вязниці, а сина його Тимофія за такі-ж зухвалі слова велїв двома кіями вибити на площі. Хмельницького ледво випросила з тюрми його жінка на просьбу своєї матери.

„Від того часу через се насильне та беззаконне відібране чужого посїданя розгорів ся огонь для всїх Поляків. Хмельницький зачав зараз обдумувати плян відповідної пімсти. Не гаючи ся він хитрою штукою дістав у Барабаша в часї хрестин своєї дитини, на які запросив Барабаша в куми, ту саму грамоту, яку прислав йому король польський зі своєю печатю і з порученем, що „Коли козаки добрі вояки, мають шаблї й мушкети при боцї, то можуть сильно боронити своїх прав і вольностий нарушуваних від Поляків“.

„При тій же самій нагодї він мав у гостях у себе також старого свойого приятеля із Переялава, знатного козака Івана Ілляша Ормянчина, який так само як і він був знайомий королеви і з яким він ураз бувши давнїйше у Його Величности випросив був унїверсал або грамоту на роблене човнів, якими можна було виїздити на море і на їх свобідний перевіз без повідомленя польських гетьманів. Сей унїверсал Іван Ормянчин держав у себе в схованцї з тим, щоб не знали про нього їх полковники.

„Упоївши їх обох, Ілляша і Барабаша, до пяного стану, і вивідавши у них, де сховані ті грамоти, взяв потаємно у сонних, що бувши його гістьми ночували тодї у нього, у одного ключі і перстїнь, а у другого також ключі й шапку, післав з ними до їх жінок, до Барабашихи в Черкаси, а до Ілляшихи в Переяслав своїх вірних післанцїв, які негайно сповнили все по його бажаню, привезли грамоти і доручили Хмельницькому. Сей одержавши в добрий час обі королївські грамоти оголосив їх своїм довіреним козакам і вияснив їм, яку волю та права мають вони для пімсти за свої кривди. При тім намовив їх, аби для злуки, для виповненя сього наміру подали ся на Запороже, куди подасть ся й він, і починаючи відси вони зломають польське ярмо.

Не тратячи часу він справді негайно рушив на Запороже 7-го грудня 1647 р. по старому календарю. Відси подав він відомість коронному гетьманови, що має намір з депутатами удати ся на сойм, аби просити звороту козацьких вольностий, але потаємно, як оповідають деякі, удав ся в Крим, там випросив у татарського хана значне військо собі на поміч, а вернувши звідси на запорожську Січ був вибраний гетьманом“.

Не можна відмовити сій комбінації історичного змислу. Автор маючи під руками ріжнородні відомости про події силкував ся склеїти з них одну цілість, не завагавши ся перед таким з боку історичної критики дуже слизьким явищем, як дублетоване одної події на двох особах. Подібну історичну комбінацію ми бачили вже висше в оповіданю Коховского, де дублетоване піднесеня з хитрим наміром приложено до иншої особи, а власне до полковника Кречовського. Відомість про дату відходу Хмельницького на Запороже і про його лист до гетьмана Потоцкого Ріґельман узяв мабуть від Величка.

Отсе маємо майже повну збірку найважнійших жерел про події в кінця 1647 р. між Хмельницьким, Чаплїньским і Барабашем, і можемо досить природно розділити їх на дві ґрупи чисто літературного, а не історичного характеру. Перша ґрупа, яку в головному репрезентують Твардовский і Ґрондский, виглядає на роман з траґічною розвязкою, найкраще літературно скомпонований Ґрондским буцім то на основі оповідань Любовіцкого і Виговського, представляє початок великої козацької війни як наслідок чисто приватної інтриґи, розумієть ся, на історичнім ґрунтї, в якій не обходить ся також без ролї жінки: жінка Чаплїньского, буцім то змилосердивши ся над увязненим Хмельницьким, склоняє свойого мужа випустити вязня на волю. Пізнійша традиція, якої жерела я поки що не міг дійти, подає відомість, що ся милосерна жінка Чаплїньского в 1648 роцї, по замордованю Чаплїньского козаками, стала жінкою Хмельницького. Друга ґрупа оповідань, репрезентована в дуже нескладній формі Самовидцем, а в дуже стилїзованій Коховским, не знає нічого про Чаплїньского, але висуває на перший плян Барабаша і підкладає вибухови війни чисто полїтичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новелї. Супроти сих двох лїтературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповіданя буцїм то самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду, вчинену Хмельницькому польським маґнатом хорунжим

Конецпольским, і може вважати ся жерелом історії з Чаплїньским, а друге згадує про лист короля Владислава, який заохочував козаків оружєм боронити свої права, і який Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважати ся жерелом історичної новелї про Барабаша. До сих двох історичних документів, хоч дуже важних, але все таки не першорядної ваги, бо слова Хмельницького передано там з оповіданя инших осіб, а не з його власних уст, треба додати дуже важний історичний документ, т. зв. перший зазивний лист Хмельницького, писаний десь у половинї цвітня 1648 р., в якім анї про приватні кривди Хмельницького, анї про королївське письмо до козаків нема нїякої згадки [1]).

Маючи перед собою зложений отак критичний апарат можемо перейти до оцїнки думи про Хмельницького й Барабаша, що стоїть на чолї другого тому збірки „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. II, вип. I, Пѣсни о борьбѣ съ Поляками при Богданѣ Хмельницкомъ. Кіевъ 1875, ст. 1—18 у трьох варіянтах з доданою до них випискою із першого тома лїтопису Величка, якої текст найблизше підходить до змісту думи. Найстарший варіянт, записаний у початках XIX в., був надрукований у збірцї Цертелева „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, 1819, ст. 37—41 і передрукований у Максимовича два рази: раз у збірцї „Украинскія народныя пѣсни“ 1834, Москва, т. I, ст. 37—41, а другий раз у київській збірцї з р. 1849, ст. 64. Сей варіянт найкоротший і задля свойого старого запису повинен стояти на першім місцї; київські видавцї поклали його на другім.

Далеко, майже в троє просторійший варіянт був записаний Кулїшем мабуть іще в 40-их роках XIX в. і опублїкований у збірцї Амброзія Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни“, Кіевъ 1854, ст. 385—391. Сей варіянт має те до себе, що Кулїш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута в місточку Александрівцї і Андрія Бешка в місточку Менї, сосницького повіту чернигівської ґубернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цїлість.

Третїй варіянт найпізнїйший, записав П. С. Іващенко від кобзаря Павла Братицї в містї Ніжинї 13 червня 1874 р. Сей

---

[1]) С. Томашівський, Перший зазивний лист Хмельницького (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, тт. XXIII—IV, Miscellanea, с. 1—5).

варіант майже так само просторий, як варіант Куліша. Подаю тут на сам перед варіант Цертелева без ніяких змін, позволяючи собі тільки раціональнїйший розділ віршів, та подаючи в гранчастих скобках такі вставки, які видають ся менї конечними з язикового та річевого погляду.

Із день-години,
Як стала тревога на Українї,
То нїхто не може [себе] обібрати,
За віру християнську одностайне стати.
Тілько обібрались Барабаш та Хмельницький,
Да Клим Білоцерківський.
До короля виступали,
Листів наверсалів прохали.
То король наверсали писав,
Самому Барабашу до рук подавав.
А Барабаш листи як узяв,
Три годи козакам знати не давав.
То Хмельницький теє догадав,
Кумом його до себе, до города Чигирина прохав,
Добре угощав.
А як став Барабаш на підпитку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
„Годї тобі, пане куме, листи королевські держати
Дай менї хоч прочитати“.
„На що тобі, куме, їх знати?
Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем.
Не лучче б нам з Ляхами,
Мосцївими панами,
Мирно пробувати,
Анїж пійти лугів потирати,
Своїм тїлом комарів годувати?“
То Хмельницький теє зачував,
Ще луччих напитків подавав.
То Барабаш як упив ся,
На ліжку спати звалив ся.
Тогдї Хмельницький ключі одібрав,
Чуру свого до города Черкаси посилав.
Велїв ключі панії Барабашовій подати,
Листів королевських питати.
То чура до неї прибуває,

Словами промовляє:
„Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велїв листи королевські подати“.
„Десь моєму панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотїлось.
Пійди в глухім кінцї під ворітьми,
Листи королевські в шкатулї візьми“.
То чура скоро листи достав,
День і ніч до Чигирина поспішав.
Скоро прибував,
Самому Хмельницькому листи подав.
Тогдї Барабаш рано прочинає,
У кармани поглядає,
Аж ключів немає.
Він старосту Кричевського пробужає,
Двома кіньми тихо з двора виїзжає,
Думає, гадає,
Як пана Хмельницького до рук прибрати,
Ляхам оддати.

Як бачимо, дума немов без кінця. Кричевський в останнїм уступі виступає зовсїм несподївано також як гість Хмельницького, рівночасно з Барабашем.

При всїй історичній недостовірности подїй, представлених у сїй думі, вона з чисто лїтературного боку має велику вартість як художнїй вислов тої козацької традиції про початок війни Хмельницького, що почала формувати ся правдоподібно зараз у другій половинї XVII в. і знайшла собі дуже характерний вираз у оповіданю Коховского. Про те від оповіданя Коховского вона зовсїм незалежна. Барабаш тут зовсїм не польський патріот, як у Коховского, але також не козацький гетьман, як у инших варіянтах думи. Він живе в городї Черкасах, і дума анї йому анї Хмельницькому не дає ніяких титулів. Тілько з того, що Барабашеву жінку Хмельницький величає панею, а вона свойого чоловіка також паном, видно, що вони належали до козацької старшини. Дуже цїкаво, що Хмельницький у пяного Барабаша відбирає тілько ключі як знак його волї супроти жінки, а про високий артистичний такт автора думи свідчать слова, вложені в уста Барабашихи:

„Десь мойому панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотїлось“.

Очевидно в її серцї будить ся лихе прочуте, і вона з не-

хітю, та знов таки дуже артистично і правдиво говорить післанцеви Хмельницького:

„Пійди в глухія кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулї візьми“.

Лукомський пишучи своє оповіданє очевидно не знав докладно відділеня Чигирина від Черкас, коли зазначив, що слуга Хмельницького одної і тої самої ночи поїхав до Черкас і вернув ся назад, поки ще Барабаш проспав ся з піятики; дума далеко вірнїйше зазначує, що чура Хмельницького „день і ніч до Чигирина поспішав“. Дуже цікава також характеристика обох героїв у думі; нема анї слїду патріотичної фразеольоґії; про королївський унїверсал згадано тілько загально з додатком, який позволяє догадувати ся, що він був виданий 1645 р.; Хмельницький не виявляє анї перед Барабашем, анї в загалї нїякого пляну, а тілько хотїв би сам прочитати королївський лист; з відповіди Барабаша можна догадати ся, що сей лист уповажнював козаків до війни, в якій їм треба було „піти лугів потирати, своїм тїлом комарів годувати“, а Барабаш натомісь волїв жити в згоді з польськими панами, рад хоч би тому, що „ми дачі не даєм і в військо польське не йдем“. Усе те велить нам у тім варіянтї бачити шановну памятку кобзарської творчости з другої половини XVII або з початку XVIII в., незалежну від тих конструкцій оповіданя про Хмельницького і Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського.

Зовсїм инакше мусить випасти наш суд про варіянти Кулїша (К) та Братицї (Б) „Историческихъ пѣсень“, у яких мусимо бачити пізнїйшу компіляцію подій та поетичних матеріялів, доконаних чи то самими кобзарями, чи навіть інтелїґентними патріотами-українофілами, що в першій половинї XIX-го віку звернули свою увагу на сю парість української народньої творчости. Оба варіянти, хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що устно передав йому майстер, а дещо додає зі свойого конвенціонально-поетичного запасу. Таким пізним, може навіть власним додатком кобзаря Павла Братицї мусимо вважати остатнї три рядки вар. Б:

Утверди, Господи, люду царського імператорського,
І самодержця Імператора нашого Олександру Миколайовича,
І всїм слушающим пошли Боже много лїт!

Важно зазначити, що в варіянтах К і Б видно по троха

вплив оповіданя Величка, а власне в тім, що Хмельницький посилає до Барабашихи крім ключів також перстїнь і шовковий платок, зняті з пяного Барабаша.

Уважаючи варіянти К і Б пізнійшим витвором кобзарської школи, скомпонованим на основі найстаршого варіянта Ц, але з пізнійшими, більш або менше тенденційними додатками, історично майже скрізь невірними, подаю тут замісь механїчного передруковуваня їх текстів, що не дало би читачеви нїякого понятя про їх властивий характер, пробу аналїтичної конструкції оповіданя в обох варіянтах, у яку війдуть оба тексти без повторень однакових рядків, а в якій за те будуть вияснені їх ріжниці між собою, в порівнаню з варіянтом Ц і в порівнаню з історичними оповіданями та дослїдами.

Початок обох варіянтів майже однаковий:

Як [1]) із день-години
Зчинали ся великі войни на Вкраїні [2]).
Нїхто-ж тоді не міг обібрать ся [3])
За віру християнську достойно-праведно [4]) стати.
Тілько обібрав ся Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.

Дальших 8 рядків має тілько вар. К:

Оттоді вони од своїх рук листи писали,
До короля Радислава посилали.
Тодіж то король Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє.
„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білой Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигринї хоть писарем військовим".

Сї рядки про кореспонденцію козаків з королем Владиславом, о скілько мають у собі зерно історичної правди, о стілько невірні в тій формі. Знаємо певно, що Хмельницький був чигиринським сотником не з іменованя короля, а поставлений Конєцпольским, і нїколи не був з уряду військовим писарем. Згадка про Клишу Білоцерківського анахронїзм о стілько, що про Клишу (Клима, Климентія), полковника в Білій Церкві, згадує ся під р. 1637 [5]). Про Барабаша відомо певно лиш те, що він на-

[1]) Б. Ей. [2]) К. Україні. [3]) К. Оттогдіж то не могли обібратись. [4]) К. одностайно.

[5]) М. А. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, Кіевъ 1876, стор. 659.

зивав ся на імя Іван і був у р. 1645 черкаським сотником[1]). Про його іменоване гетьманом невідомо нічого.

Вар. Б. замісь наведених висше рядків має тілько три, немов би доповнене, наслідок королївської номінації, ще й до того з помилкою:

Тодї був Барабаш у городї Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городї Чигринї полковничим,
А Клиша Білоцерківський у Білій Церкві писарем військовим.

Про протяг гетьманованя Барабаша говорить вар. К. докладнїйше:

Оттогдїж то не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тілько півтора года.

Вар. Б. подає коротше:

Тогдї пан Барабаш не багацько гетьманував.

Догадую ся, що в обох варіянтах тут пропущено декілька рядків, у яких мусїло бути сказано, що Барабаш мало дбав про козацькі дїла і не показував козакам королївського письма; се зазначено досить виразно у рядках 11—12 варіянта Ц.

Дальші рядки варіянтів К і Б містять оповідане про гостину Барабаша у Хмельницького, в головному згідне. Подаю тут старший текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Тогдїж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,[2])
А ще дорогими напитками його витав
І стиха словами промовляв:

[1]) Максимовичъ, op. cit. ст. 402. Наведу в повнї те, що пише Максимович, бо уступ збуджує деякі сумнїви. Читаємо в наведенім місцї: „Иванъ Барабашъ принадлежалъ къ товариству Черкаскаго полка, въ которомъ онъ былъ сперва сотникомъ, а въ сороковыхъ годахъ сталъ полковникомъ и въ мѣстѣ генеральнымъ асауломъ. Этимъ чиномъ онъ подписался 1645 года на двухъ книгахъ, наданныхъ имъ въ Черкаскую церковъ Рождества Богородицы. Изъ тѣхъ надписей я узналъ, что его звали Иваномъ Дмитріевичемъ, а знаменитую жену его, панью Барабашиху Софіей, и что у нихъ были два сына, Григорій и Степанъ“. Жаль, що Максимович не подав дословно обох тих написів, які в нашім випадку мають дуже важне жерелове значінє, бо при висше поданих словах являє ся сумнїв, чи Барабаш 1645 р. підписав ся сотником, чи полковником, або тілько асаулом. Традиція про те, що при кінцї 1647 р. він був асаулом, полягає тілько на свідоцтві Коховського, наведенім висше, яке що до Барабаша являє ся з історичного погляду дуже підозренним.

[2]) Б. замісь сих двох рядків має лиш один: Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав.

„Ей пане куме, пане Барабашу, гетьмане молодий,[1])
Чи не могли-б ми з тобою у двох[2])
Королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно[3]) стати?“
Оттогдї ж то Барабаш, гетьман молодий,[4])
Стиха словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий![5])
На що нам з тобою[6]) королевські листи у двох[7]) читати,
На що нам козакам козацькі порядки давати?[8])
Чи не лучче нам[9]) із Ляхами,
Мостивими панами
З упокоєм хлїб-сіль по вік вічний уживати?“
Оттогдї то Хмельницький на кума свого Барабашá
Велике пересердіє має,[10])
Ще кращими напитками витає.[11])
Оттогдї то[12]) Барабаш гетьман молодий,
Як[13]) у кума свого Хмельницького
Дорогого напитку напив ся,
Дак[14]) у його і спать повалив ся.

Порівнюючи оба варіянти бачимо, що пізнїйший дещо забув і де в чому многословнїйший та млявійший. Далї йде оповідане про „фортель“ Хмельницького, яким він добув від Барабаша королївські листи. Кладу знов у основу текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Оттогдї то Хмельницький добре дбав,[15])
Із правої руки, з мезинного пальця
Щирозлотний перстїнь ізняв,
Із лївої кишенї ключі виймав,
З під пояса шовковий платок висмикав,[16])

---

[1]) Б. знов коротше: „Ей куме, каже, куме!“ [2]) Б. сї два слова vac. [3]) Б. достойно-праведно. [4]) Б. додає рядок: Не хороші мислї собі має. [5]) Б. замісь сих обох рядків знов коротше: „Ей куме, каже, куме“. [6]—[7]) Б. vac. [8]) Б. додає знов рядок: На що на за віру християнську достойно-праведно стати? [9]) Б. має: Лучче нам. [10]) Б. замісь сих двох рядків коротше і безбарвно: Да вже пан Хмельницький од свого кума сї слова зачуває. [11]) Б. ширше і мляво: Так іще лучче свого кума напитками витає. [12]) Б. Та вже. [13]) Б. vac. [14]) Б. vac. [15]) Б. Да вже пан Хмельницький добрі мисли собі мав. [16]) Б. У свого кума — далї порядок змінено: на сам перед „з лївої кишенї ключі винімав“, потім „з під пояса шовковий платок висмикав“, а нарештї „з мі-

На слугу[1] свого вірного[2] добре кликав-покликав:
„Ей слуго ти мій повірений,[3]
Велю я тобі добре дбати,[4]
На[5] доброго коня сїдати,
До города Черкаського до панї Барабашевої[6] прибувати,
Кролевські листи добре приймати“.[7]
Оттогдї то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сїдав,[8]
До города Черкаського скорим часом,[9]
Пильною[10] годиною прибував,
До панї Барабашевої у двір уїжджав.[11]
У сїни війшов, шличок із себе скидав;
У світлицю війшов, низький поклон послав,
Тії значки на столї[12] покладав,
А ще стиха словами промовляв:[13]
„Ей панї — каже — ти панї Барабашева,
Гетьманова молодая![14]
Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий
На славній Українї з Хмельницьким великі бенкети вчиняють.[15]
Велїли вони тобі сії значки до рук приймати,
А менї листи королевські оддати;[16]
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
У двох прочитати,
І козакам козацькі порядки давати“.[17]
Оттогдї ж то панї Барабашева,
Гетьманова [молодая]
Ударить ся об поли руками,
Обіллєть ся дрібними[18] сльозами,
Промовить стиха словами:[19]

зиного пальця щирозлотий перстїнь знимав“. [1] Б. служителя. [2] Б. vac. [3] Б. Служителю мій вірний. [4] Б. Велю тобі значки од моїх рук забрати. [5] Б. Самому на. [6] Б. зам. сих трьох слів: скорим уремням, темною годиною. [7] Б. зам. сего рядка має два отсї:

Барабашевій панії низький поклон покласти,
Чи не могла б вона нам шкатули з королевськими листами оддати?

[8] Б. зам. сих двох рядків коротко: Служитель на доброго коня сїдав. [9] Б. уремням. [10] Б. Темною. [11] Б. сей рядок vac. [12] В обох варіянтах: скамьї. [13] Б. сей рядок vac. [14] Б. сї два рядки скорочено: Ей панї гетьманша молодая. [15] Б. ті два рядки vac. [16] Б. Велїв тобі пан Барабаш, гетьман молодий, Шкатулу з королевськими листами оддати. [17] Б. сей рядок vac. [18] Б. горячими. [19] Б. сей рядок vac.

„Ей не з горя-біди мойому пану Барабашу
Схотїло ся на славній Україні
З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчиняти![1])
На що їм королевські листи у двох[2]) читати?[3])
Не лучче б їм із Ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хлїб-сіль вічнії часи уживати?
А тепер нехай не зарікаєть ся Барабаш,
Гетьман молодий,
На славній Україні огнїв да терпів ізгашати,
Тїлом своїм панським комарів годувати“.
Оттогдї ж то панї Барабашева,
[Гетьманова] молодая,
Стиха словами промовляє:[4])
„Ей слуго повірений Хмельницького,
Не можу я тобі листи королевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отхождати,[5])
Королевські листи у шкатулї із землї виймати“.[6])
Оттогдї слуга повірений Хмельницького,
Як сї слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною
До воріт отхождав,[7])
Шкатулку з землї з королевськими листами[8]) виймав,
Сам на доброго коня сїдав,
Скорим часом, пильною[9]) годиною
До города Чигрина[10]) прибував,
Свойому пану Хмельницькому
Королевські листи[11]) до рук добре оддав.

В отсьому текстї я зробив два пропуски, а власне в рядку

---

[1]) Б. сї три рядки vac. [2]) Б. сї два слова vac. [3]) Б. вставлено далї два рядки зовсїм не до речи:

На що козакам козацькі порядки давати,
На щоб їм за віру християнську достойно-праведно стояти?

[4]) Б. сих 7 рядків нема. [5]) Б. замісь сих трьох рядків коротко: Велю-ж тобі, служителю, до ворот одходити. [6]) Б. після анальоґічного рядка додає зайві два рядки:

Самому на доброго коня сїдати,
І до города Чигирина скорим уремням, темною годиною прибувати.

[7]) Б. замісь сих чотирьох рядків має знов лиш один: Да вже тогдї служитель до ворот одходив. [8]) Б. сї три слова пропущено. [9]) Б. уремням, темною. [10]) Б. через помилку Черкаського. [11]) Б. шкатулу з королївськими листами.

48 пропущено слово „Хмельницького“, бо-ж Хмельницький говорячи до свойого слуги певно не буде його називати „повірений Хмельницького“. У варіянті Б в відповіднім місці далеко вірнійше духови язика: „Служителю мій вірний“. Після рядка 86 я пропустив у промові Барабашевої жінки остатній рядок у друкованім тексті Ант. і Драг. 79: „Од кума свого Хмельницького“. Вважаю сї слова зовсїм зайвою і псіхольоґічно зовсїм фальшивою вставкою інтеліґентного записувача або редактора. Вони велять догадувати ся, що Барабашиха в тій хвилї зрозуміла підступ Хмельницького, який грозив її мужеви смертю. Коли би се так було справдї, ~~то~~ неможливо припустити, щоб вона без дальшого ваганя віддала слузї Хмельницького королївські листи. Без сього рядка жалібна промова Барабашихи має тілько те значінє, що опублікованє королївських листів між козаками грозить вибухом війни, в якій також її муж мусїв би взяти участь.

Порівнюючи оповіданє сих пізнійших записів із записом Цертелева бачимо в них дуже яркий приклад амплїфікації, яка в головному держачи ся одного змісту розводнює оповіданє зайвими, нїби то стилево-епічними подробицями. Порівнанє обох варіянтів сего другого тексту вказує знов богато дечого забутого в пізнійшім записї, в якім одначе дещо заховало ся простійше і вірнійше.

Коротенькому, але дуже характерному закінченю тексту Цертелева (Барабаш прокидає ся і спостерігши брак ключів догадує ся зради Хмельницького, будить присутного на гостинї старосту Кричевського і оба потайно тїкають із двора Хмельницького) відповідає в обох пізнійших записах думи зовсїм недоладне оповіданє дальших подій кінця 1647 і початку 1648 р. З разу йде оповіданє про долю Барабаша. В варіянтї К Барабаш прокинувши ся і побачивши у Хмельницького королївські листи, не хоче далї гостити ся, а тілько кличе Кричевського, буцїм то свойого старосту, і поручає йому живцем узяти Хмельницького та віддати в руки Ляхам. Хмельницький розсерджений сими словами сам зі своїм слугою покидає свій дім і відїздить невідомо куди. Невідомо де до нього пристають чотири полковники, з якими він робить напад на польський табор і вчиняє в ньому велику різню — досить виразний натяк на битву під Корсунем. Тут нї з сего нї з того знов стає перед ним Барабаш і з плачем просить його не зачіпати Ляхів, а тілько „мирно уживати з ними хлїб-сіль“. Хмельницький розсерджений

стинає йому голову, а його жінку з дітьми віддає в татарську неволю. Варіянт Б (кобзаря Братиці) оповідає те саме ще недоладнійше о стілько, що Барабаш побачивши королївські листи в руках Хмельницького умовляє його не зачіпати Ляхів, а жити з ними в згоді, на що Хмельницький відповідає йому погрозою, що за такі слова зітне йому голову, а його жінку з дітьми віддасть Татарам. Після такої розмови Барабаш спокійно виїзджає з двора Хмельницького разом із Кричевським, який також тут названий його старостою, хоч фактично він був полковником польського війська, отже достойником висшим від козацького сотника, і по дорозї намовляє ся з ним узяти живцем Хмельницького. Хмельницький одначе рівночасно „їде лугом по за лугом“ (видавцї догадують ся, що се має означати: лугом Базалугом, що лежав при устях Днїпра), і тут його стрічають чотири полковники, які фактично поробили ся полковниками аж підчас пізнїйшої війни Хмельницького. Далї знов іде опис битви такий же, як у вар. К, а потім ні з сего ні з того „Барабаш, гетьман молодий іще до свого кума словами стиха промовляє“, заохочуючи його до братерської згоди з Ляхами. За се Хмельницький відтинає йому голову, а його жінку з дітьми посилає в дарунку турецькому султанови. Думаю, що ся друга половина думи в записах К і Б пізний фабрикат кобзарів, у якім деяку історичну та лїтературну вартість має тільки опис битви козаків з Ляхами. До сего опису верну далї, коли буде мова про битву під Корсунем, а тут подаю оповідане думи про смерть Барабаша в обох варіянтах.

Беру в основу знов варіянт К, який остатнїй епізод гостини Барабаша в домі Хмельницького представляє ось як:

Оттогдї то Барабаш, гетьман молодий,
Од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;
Тогдї й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їзджає,
Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає:
„Ей старосто — каже — ти мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам до рук подав!
Щоб нас могли Ляхи,
Мостивії пани,
За білозорів почитати“.

Оттогдї то Хмельницький як сії слова вачував,
Так на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав.
Сам на доброго коня сїдав,
Слугу свого повіреного в собою вабірав.

Анальоґічне оповідане в варіантї Б значно відмінне, тому подаю його тут у повнім текстї:

Барабаш, гетьман молодий, од сна проспав ся,
Й став у свого кума Хмельницького
Королевські листи в руках доглядати.
Да вже тодї не став
Дорогого напитку підпивати,
А став до свого кума
Стиха словами промовляти:
„Ей куме — каже — куме!
На що нам королевські листи читати,
На що нам козакам ковацькі порядки давати?
На що нам ва віру християнську
Достойно-праведно стояти?
Лучче нам в Ляхами,
Мостивими панами,
Хлїб-сіль в упокоєм вічний час уживати“.
Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сї слова вачуває,
До свого кума в гордостю вже сї слова промовляє:
„Ей куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий,
Як будеш ти менї сїми словами досаждати,
То вже я не зарікаю ся
Тобі в пліч як галку голову зняти,
Жону твою в дїтьми живцем вабрати,
Турському салтану в подарунку одіслати“.
Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
Од свого кума сї слова зачуває,
Та стиха із двора із'їжджає,
І на свого старосту Кричевського кличе-покликає:
„Ей старосто Кричевський!
Чи не можна б минї пана Хмельницького вабрати
Та турецькому салтану
В подарунку живцем одіслати,
Да щоб нас Ляхи,
Мостивії пани,

За біловорів почитали?".
Тогдї поїхав пан Барабаш путьом дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом.

Далї в обох варіянтах іде уступ про прилучене чотирьох полковників до Хмельницького і про побіду козаків над Ляхами у воскресний вівторок; сей уступ у вар. К значно докладнїйший, обіймає 30 рядків, а в варіянтї Б скупійший, бо обіймає лише 18 рядків. Пропускаю тут сей уступ обох варіянтів як окрему цїлість, орґанїчно неналежну до думи про Хмельницького й Барабаша, і верну до нього в однім із дальших роздїлів. Без нїякого звязку за тим уступом іде в обох варіянтах дальше оповідане про смерть Барабаша. В вар. К читаємо:

Оттогдї то [1]) Барабаш, гетьман молодий,
Конем поїжджає,
Плаче — ридає,[2])
І стиха [3]) словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький,[4])
Пане писарю військовий! [5])
На щоб тобі кролевські листи
У панї Барабашевої визволяти? [6])
На щоб тобі [7]) козакам козацькі порядки давати? [8])
Не лучче б тобі з нами і [9]) з Ляхами,
З мостивими панами,
Хлїб-сіль в упокоєм [10]) уживати?"
Оттогдї то Хмельницький стиха словами промовляє: [11])
„Ей пане куме, пане Барабашу,
Пане гетьмане молодий,
Як будеш ти минї сими словами докоряти,[12])
Не зарікаюсь я тобі самому
З пліч головку як галку зняти,
Жону твою і дїтий у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати".
Оттогдї то Хмельницький як сї слова зговорив,

[1]) Б. Да вже пан. [2]) Б. сих двох рядків не має. [3]) Б. Іще до свого кума стиха. [4]) Б. Ей куме — каже — куме! [5]) Б. сей ряд. vac. [6]) Б. зам. сих двох рядків коротко: На що нам королевські листи читати? [7]) Б. нам. [8]) Б. має далї рядок: На що нам за віру христіянську достойно-праведно стати? [9]) Б. Лучче нам з. [10]) Б. дод. вічний час. [11]) Б. зам. сего одного рядка має ось які чотири:

Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сї слова зачуває,
До свого кума з гордостю вже
Сї слова промовляє.

[12]) Б. досаждати.

Так гаразд добре й учинив:[1])
Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку як галку зняв,
Жону його, дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав.
З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.

Сим кінчить ся оповідане про Хмельницького й Барабаша, якого остатній рядок виявляє тенденцію, для якої мабуть і скомпоновано сей епізод, поставити смерть Барабаша як початок гетьманування Хмельницького.

Кінчить ся дума подякою козаків Хмельницькому і подякою кобзаря слухачам. Обі сї приставки шабльонові, стрічають ся і в инших думах у ріжних відмінах. У вар. К читаємо:

Оттогдї ж то козаки, дїти, друзї-молодцї
Стиха словами промовляли:
„Ей пане гетьмане Хмельницький,
Батю наш, Зїнов Богдане Чигиринський,
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою
Пили да гуляли,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подавали!“

Вар. Б при козаках додає шабльонове: „добре дбали“, Хмельницького називає: „Богдане Зїновію, наш батю, полковнику Чигиринський“. Козаки бажають собі, щоб вони „за голови“, т. зн. під проводом Хмельницького не тілько „пили й гуляли“, але також

„Неприятеля під нозї топтали,
А віри християнської на поталу
В вічний час не подали“.

Від себе кобзар додає знов таки шабльонові слова:

Да вже тогдї уони померли,
А їх слава не помре й не поляже.

По тім іде цитоване висше кобзарське „моленіє“: „Утверди Господи люду царського“ і т. д., яке в варіянтї К виглядає ось як:

Господи, утверди люду царського!
Всїм слушащим,
Всїм православним християнам
Пошли Боже много лїт!

---

[1]) Б. замісь сих двох рядків має лиш один: Як ето зговорив, то барждє добре і вчинив.

Угроруські лїтописні записки.

Подав Я. Біленький.

Які цінні памятки руського житя полишали ся в ріжних записках, достаточно показала нам „Христоматія церковнославянскихъ и угрорусскихъ литературныхъ памятниковъ“ Євменія Сабова (Унївар, 1893. VIII + 232 + 4 in 8°) і також рукописи, переважно церковного змісту, які назбирали ся власне від часу появи отсеї Христоматії в бібліотецї Наук. Тов. ім. Шевченка. Не вважаючи на чисто церковні (обрядові) рукописи, з яких найстаршою показує ся до тепер Тріодь з Кобилецької Поляни в Мароморощи (1561) і яких по дві — по три є ще до тепер майже в кождій гірській церкви, звертаю увагу на східню територію Угор. Руси: Унґ, Береґ, Марамарош, де православіє удержало ся найдовше і куди впливи західної церкви і культури доходили найменше; тут по селах є безліч усяких старих друків, рукописів, які вже повиходили з ужитку. Досї прослїджений лиш самий Мараморош і то лиш поверховно, та все таки найшло ся рукописів з XVII—XVIII столітя до 20 штук, які дають богато причинків не тілько до зnаня мови, але в тіснім розуміню й богатої лїтератури, т. зв. карпаторуської. Взагалї гірська часть Угорської Руси криє ще в собі богато скарбів лїтератури, досї незнаних, які кидають світло на культурну історію отсих околиць.

Позбиранє сих памятників минулости конечне, хоч би з тої причини, що habent sua fata libelli. Думаємо тут не тільки про пожар, миші і недбалість, але грозить їм і инша небезпека. Ось приміром подав Є. Сабов у своїй „Христоматії“ взірці змісту Євангелія Скотарського з року 1588, а деж тепер отсей пи-

саний чисто народною мовою пишний твір? Пропав на руках людий, і то ще тямущих...! Рукописного богословія з р. 1598 нема вже на давнім місци. Богословіє, властиво маїчна наука Митра попа з 1778, знане тепер лиш звідти, що найшла ся копія його, бо унґварський примірник пропав вже десь. Огнистих протиримських творів Михайла Росвиґовського Андрелли, писаних власне для просвіченя неуніятського селянина приступним народови язиком, годі шукати в епископальній бібліотеці в Унґраві. Що красше, поволи пропадає для науки.

Понизше подаємо без жадних розвязань або змін декілька менших записок. Перша, бодай по імени, звісна вже загалови п. н. Гукливська літопись. Декілька уступів з неї помістив уже Сабов у згаданій Христоматії, але не тілько що уривочно, а й з похибками.

Село Гукливий (і не Гукливе, анї Гуклива!) (по мад. Zugó), названий від потока тогож імени лежить на погранечу Угорщини й Галичини на схід від Волівця, стації зелїзної дороги Мункач-Стрий, отже на самім верху Карпат на тім місци, де границї столицї Берег сходять ся з Мараморошом і з Галичиною. Зі східного боку самі полонини споглядають на бідні хати мешканців Лемків. З душпастирів отсих найшли ся два-три в XVIII столітї з нахилом письменничим і ізза недостатку безпечнїйшого місця позаписували вони остатних шість сторін метрики усопших споминами подій, яких були свідками, під чілним записом; „Новѣшая, яже когда слꙋчишася“. Найстарша записка відносить ся до 1660-го року, але, як з почерку письма видко, не написана вона саме того року. Одностайним почерком, барви тогож самого чорнила означені події від р. 1661 аж до 1780 і має в собі згадки десятьох років. А що записки ведуть ся від р. 1780 майже непереривно, із сего видко, що писець сего року не розпочав, тілько продовжав якісь старші — тепер уже нам не знані — записки, себто переписав старі на ново і долучив свої. Як видко з самої метрики, був се місцевий парох, Михайло Ґріґаші, син кметя Матея Ґріґи (Matheas Griga, incola Lazorpatakensis). Від 1783 року подані звістки з подій майже кождого року, але кожда осібним записом, значить, починав він укладати записи 1783 року, простягаючи їх випитуванями й на минувшину. Дальші стрічки аж до 1820 походять з рук тогож пароха, Михайла Ґріґаша, який вмер р. 1823 в 65-ім р. житя. (Остатня записка вже иншої руки з р. 1830). Родив ся отже 1758 р. і був попом, опісля намістником (деканом) від р. 1782

до 1823. Перед ним був попом Василь Браник, від 1779, урядових слідів з попередних часів у метриції нема. Та все таки находимо в нїм щось і з сеї доби, Власне почерком самого Їрігашія читаемо в метриції на шестій стороні з переду отсей Діптихѡⁿ Веси Гѹкливской:

„Сеи Діптіхѡнъ или Грама, то естъ грамота, по рѹскіи помѧникъ, которыи здѣ на три книгы раздѣлѧетсѧ разинственіи, сирѣчъ: новопросвѣщены^х, новобрачны^х и новопреста^вши^хсѧ; и сіи три книгы за тщаніе^м и трѹдо^м ветхолюбе^зны^м здашасѧ превел. Гдна Василіа Браникъ—пароха Гѹкли^в, и намѣстника Верховинн Берецкои и преданы вишней церкви до храмѹ С. Михайла или оуже на той часъ сошествіа Стго дѹха рокѹ аѱод декевріа днѧ кѕ.

Во веси сей Гѹкли^вской ѡколо рокѹ аѱмг иʒѡбрѣтахѹсѧ болше Пароховъ, сиричъ: во церкви вышней превелебный Гдн Михаи^л Шѹста, иже оуже рокѹ Бж. аѱѯг мѣсѧцѧ марта днѧ и во средѹ е. н^дли поста, и велеб. Гдин дїѧко^н Андреи Капѹшъ, иже оуже ѡколо рокѹ бж. аѱнз.

Во церкви же нижнеи превел. Гдн^н Паве^л Браникъ, Григорїи Лесѣвъ или Браникъ и превел. Гдн^н више помѧнѹтїй Василїи Браникъ, иже по смерти пре^дречены^х Парохо^в самъ слѹжителъ ѡбои^х церквеи зоста и оуже рокѹ Бж. аѱпа. мѣсѧцѧ юнѧ кд. Посемѹ волѣвскіи паро^х едино лѣто парохїю Гѹкливскѹ адмѣнѣстровавъ Андре Фѹцѹръ.

Рокѹ аѱпв^го мѣсѧцѧ авгѹста днѧ ѕ то естъ шестаго Михаи^л Григашѣ родо^м иʒ Лазорпотока посвѧтисѧ въ Іерейство по лѣте^х ѿ рождества своего кз на парохїю Гѹкливскѹ. Сеи повнегда хвалително десѧтъ лѣтъ парохїю свою оуправлѧлъ естъ и дѹшеполезно свои^х вѣрны^х по стезѧ^х заповѣдей Божїи^х наставлѧ^в, рокѹ Бжго аѱчв мѣсѧцѧ марта днѧ аі въ Вѣце-Архи-Діаконство поставле^н Собора Береча^нскаго".

Лїтопись Гукливська.

Рокы. Новѣшаѧ, ѧже когда слѹчишасѧ.

ахѯ. Зима была твердаѧ, снѣгъ оупа^в бы^в великыи, такъ же люде дорогѹ оу лѣсъ протоптати не могли, и ѧкъ оупа^в на пѹщанѧ Пилипово, то ажъ благовѣщеніе егѡ рѹшило. Благовѣщеніе было въ д. н^длю по: Геѡргїа во понеделокъ по Ѳоминой н^лѣ. Люде в недостаткѹ соломы хыжѣ, стодолѣ гетъ подерли морзѣ. Плѹгъ ѕі. н^длѣ оу поле пѹстило по рождествѣ Хтовѣ, и то не всюдѹ по пѣдъ Бескѣдъ.

а҃хѯе. Вина, овоцъв и зерна доста было, токмо на пꙋдгорю из ѡбоих сторон Бескѣда хлѣбъ дꙋже быв изгинꙋв и зимивлѣ барзо мало было. Вѣвцѣ на хромотꙋ выгиблы. Благовѣще-ніе было въ сꙋботꙋ вел. Геѡргіа д҃. ндлѣ по па҃. Лѣто было дꙋже мокрое.

а҃хчд҃. Мѣсяця Септев. дн҃я ӻі. солнце мѣнилося и тма, якоже темнѣшой нощи бы, яко и кꙋром на нощъ ѡ҃сѣсти.

а҃ѱв҃. Мѣсяця юня дн҃я ӻі. пріишов быв Раковціи Ференцъ из Полщѣ, когда оутѣкъ быв пред нѣмецкым царем.

а҃ѱд҃. Іарокъ копан коло Города Мꙋкачовского.

а҃ѱн҃. Тогда Ердѣлци[1]) зимовалися на Верховинѣ. Пашѣ барзо было мало оу людіи на Верховинѣ, такъ же стаинѣ, хижѣ были подерли и много из гибло маргы.

а҃ѱеі. На самое оусѣкновеніе Ч. Главы С. Іѡана Кр. хлѣбъ мороз изварилъ и было зѣло тяшко за хлѣбъ на ѡба бокы Бескѣда и вѣвся тогды кꙋповали из Конюхова.

а҃ѱді. Мця Маја дн҃я кн҃ на прп. ѡтца Нікиты оупав быв снѣгъ великіи и оу селѣ быв такыи, якъ вел. морозъ. Прочее лѣто доброе было и оуродливое и ѡсѣнъ тепла сꙋха, и на все по-годна и снѣгꙋ не было ажъ до рождества Хрства.

а҃ѱѯе. Мця Аvгꙋста а҃ дня Прев. Цар. придала Рꙋскомꙋ Еппꙋ Коледію Езовѣцкꙋ, такъ реченых Монахов прежде трех ро-ков оуничтоженых, тогда такожде и город придали Изъ Ез-целенціи Еппꙋ Андрею Бачинскіи, потом дароваn(!) Емꙋ ца-рица Маріа Тересіа рокꙋ пакъ а҃ѱпв. Придала еще и село ед-но при Оугꙋ, именем Концгазъ.

а҃ѱо. Того рокꙋ варта[2]) была на Бескѣдѣ една ѡ дрꙋ. на два добрѣ довержаи[3]), такъ же никто не могол преити, хибалъ птах перелетѣвъ. Тогожде рокꙋ Конфедераки прех Москалѣ оутѣкали черев Бескѣдъ и на еднои вартѣ весма оубити вартишѣ[2]) на Бескѣдꙋ и посемꙋ дрꙋгого рокꙋ Полскꙋ землю царъ пріяв.

а҃ѱп҃. Мця Мая дн҃я і҃. снѣгъ оу верхов был и на а҃і ден такіо мороз быв, же и листокъ на лѣсѣ поварив. Вѣвцѣ паки по-неже постриженѣ были, пред зимою до стодол запирали.

а҃ѱпв҃. Лѣто было сꙋхое дꙋже, сѣвба и трава такъ вꙋгорѣла, якѡ оу зимѣ ради недостаткꙋ зимѣвлѣ хижѣ и стаинѣ подер-

---

[1]) Erdély = Семигород, Ердѣлци = Куруци Раковція в Семигороду. [2]) З німецького Warte = стража; вартиш, варташ = сторож. [3]) Steinwurf.

ли, бо снѣгъ ѹпав вык пред пȣщаном Пилиповым на три ндлѣ и еще на самого Геѡргїа, еже бысть в Ѳоминȣ ндлю, снѣгъ быд ѹпавъ, же и землю закрыв.

а҃ѱпг. Того рокȣ кто посѣѧв, добро ѹродилосѧ, пшеницѣ ковеч могод кȣпити за шѣсть марѧшѣвъ[1]). Того рокȣ Мѣрѧдники першїи рав помѣрѧли Верховинȣ и первїи разъ ѹ Нижних Верецкых двох жидов, тоесть ѿца из сином из гȣбили: ѿца изтѧли и сина повѣсили и единаго рȣсина, именем Петра, же розбили жида Латѣрского. Тогожде рокȣ Нижнѣ Берeчане достали собѣ правдȣ: их было мыто ѿ Іормаркȣ.

а҃ѱпз. Коли мыши хлѣбъ изѣли на Оугорскѣ земли, была лехка зима, снѣгȣ не было, токмо морозы, еднакожъ такъ барзо мало было соломы, же и хижѣ подерли были. Вѣвса вѣко было по два семакы[2]), и то не можъ было достати. По семо слѣдовав добрыи рокъ.

а҃ѱпд. Того рокȣ было сȣхое лѣто, пашѣ ѹ Марамориши мало было. Того рокȣ Гȣкливци церков маловали вишнȣ и нижнȣю изганȣли[3]). Малѧр бывъ Францъ Пеєръ нѣмецъ; из маловад за тристо шѣдесѧтъ золотых вонашъ[4]). Под часъ пароха Михаила Григашѣи.

а҃ѱпе. Того рокȣ Іаровати почали по С. Геѡргїю и цѣлое лѣто дождъ ишов. Сѣвба аж до покров зелена была. Посемȣ мороз изварив, мало што люде изнѧли сѣвбы. И того рокȣ директоры[5]) на Оугорскѣ земли постали. Вѣвцѣ, коровы, конѣ на мотилицю коло Тиси вȣгибли наипаче идȣчи (мае бути: їдячи) морозоватȣ тенкерницю[6]) слѣдȣющого паки рокȣ а҃ѱпѕ.

а҃ѱпѕ. Оу Ѩри хотѧ и сице рано была, не было што сѣѧти. Люде из голодȣ пȣхли и ѹ Марамороши из голодȣ оумираючи, и мѧсо оу С. мцю и́ли, что болше, аще правда есть, и из дохленинȣ и́ли. Прото царъ дав быв ѹ сесѣ стороны провадити зерна. И того рокȣ лѣто было мокрое и стȣденое, врожаи слабыи. Тогожде рокȣ люде и́ли сѣчкȣ, жаливȣ, рѣпницȣ, кромпловинѧ[7]) и инаѧ таковаѧ.

---

[1]) Маріяш = рід гроша, прозваний ізза образу вибитої на однїй сторонї Марії; вартости 20 крейцарів; 3 Маріяші складали 1 ґульден 60 крейцаровий. [2]) Що се за гроші нам не відомо.

[3]) Рознесли, зруйнували. [4]) Мадяр. vonás forint, себто florenus longus. [5]) Мабуть бунтівники Мартинович, Лацкович і їх товариші.

[6]) Мад. tengeri = ізза моря, значить: мелай, кукуруза.

[7]) Мад. krumpili = бараболї; кромпловина те саме, що й попередня ріпниця: верхня, надземна часть бараболї.

а҃ѱо҃. (Цїла отся записка опісля витерта тоюж самою рукою, та із сеї причини некуди не читлива). Того рокꙋ Конфедеракоⷡ Москалѣ ажъ до Берецкыⷯ оуганѧли, на Бескѣдѣ побиты и катꙋне[1]) и варташѣ на єдной вартѣ ѿ Маскалоⷡ варта (?) была тогда же леⷨ птаⷯ перелетѣвъ череⷡ Бескѣдъ.

а҃ѱпг҃. Того рокꙋ оу свою дїецезїю прїѧⷡ владыка Ѧндреи Бачиⷩскїи Єпѣшъ и дванацѧⷮ варишѣвъ[2]). Того рокꙋ в сеи краинѣ Оугорской великїи голодъ и хоробы тѧшкѣ проходыли, народа до третеи части оумерло на глꙋханю[3]) и голодꙋ по преишлого рокꙋ сѣчкоⷡ и бꙋрѧнами, былием наґазѧнили[4]). Тогожде рокꙋ многїи зѣло декрета ѿ царѧ Іосифа втораго высилалисѧ по ѡрсаґꙋ[5]) ѿ всѧкой и наименшои рѣчи, и мѣрѧⷣники второе оуже мѣрѧли землю. Врожай посереⷣныи быⷧ и лѣто благо было, єднаковоже люде мало посѣѧли были и слѣдꙋющого рокꙋ со взороⷨ на Верховинꙋ, еще болшїи глаⷣ бывъ, бо кромѣ бꙋрѧнꙋ и соломы и збрагꙋ[6]) люде ѿ жидоⷡ кꙋповали и из того киселицю варили та сербали; ѡбваче жиды барзо мало палили и Ицѧ[7]) палеⷩки была по ѡсеⷨ дꙋдокъ; вина за преишлїи три лѣта мало что родилосѧ. Того рокꙋ Гꙋкливїи[8]) быⷧ изпꙋстѣвъ и было пꙋстыⷯ до сорокъ хижъ. Сихъ оубо преишлыⷯ четыреⷯ рокоⷡ всѧкое созданїє разныма повелѣнїѧ ним (sic!) ѡбѧзано бы. Ѧх Римскыи влаⷣка, попы, кроⷡфове, Панове и Немешѣ[9]), простѣ и жебраки, Жыды и цигане, войны и ремеселникы живыи и мертвыи кѣсцѣ, косницѣ, полѧ и лѣсы, воды, долины и горы, дороги, хижѣ, пецы и дрыва, звѣрїє, птахи и рыбы, волы, конѣ и что далше и ѱы побиваны, но еще съ дождами и хмарами разположено быстъ, что вѣдѣти кождый можетъ из разныⷯ разположенїи декретѡⷡ царскыⷯ.

а҃ѱпи҃. Голоⷣ великїи быстъ, хлѣба, вина мало вродила. Царъ римскїи Іѡсифъ вторїи и Павел Москоⷡскїи на противо царѧ Турецкого повстали воєвати.

а҃ѱпѳ҃. Того рокꙋ Белґраде ѿ Тꙋрка ѿнѧтъ и инчи многїи вары-

---

1) Мад. katona = жовнїр.
2) Заложених у заставку грошеву Польщі ще королем Жиґмонтом.
3) Tifus. 4) Мад. gazolni = занечищувати, смітити.
5) Мад. ország = край. 6)
7) Мад. itce = мірка, менше-більше $2^1/_2$ деціліґер.
8) Із сего місця видко, як імя села правильно звучить.
9) Мад. nemes = дворянин, шляхтич.

шѣ1). Тȣркы до Мȣкачова близ тисяща приведено было, которїи пойманъ Царъ Іωсифъ вторїи при тȣрецкѣ границѣ поскравлен быв, Москалъ нщи болше витязство2) из Тȣрка ȣ̆робив. Рокъ и ȣ̆рожай посереднїи, лѣто сȣхое, такъ же слѣдȣющей зими хижѣ дерли и марзѣ3) давали, еднаковоже много марги из голодȣ издохло. Тогож рокȣ кѣсцѣ ходили пѣд Белградъ и до Панчова косити и сѣно робити на воинȣ. Овесъ из Полще ден и ноче черев Берецкѣ на воинȣ провачѣнъ (sic!)

аѱч҃. Того ровȣ почали яровати по Благовѣщѣнѣ дрȣгого тижня. Марги издохло много от голодȣ. Лѣсъ ставъ розвиватися оу два тижнѣ по Георгїи. Іωсифъ цар Римскїи оумеръ к҃ дня февруарїа. Оугорска земля всѣ его декрета, много полезнѣ прощавѣ, попалила, нȣмеры из хижъ постѣсовала, книги мѣрянскѣ попалила.

аѱчв. Мѣсяця Іюнїя въ ден и҃ то є на Стаго Великомȣч. Ѳеодора Стратилата ȣ̆ полонинѣ снѣгъ быв оупав аж понад край.

аѱчг. Зима то є на слѣдȣщїи рокъ аѱчд така была, же цѣлой зимы не было вѣдѣти снѣгȣ, лем оу версѣх помалы, а ни дождȣ и тогожде рокȣ аѱчд-го лѣто такъ сȣхое было, же ωвсы оу многих мѣстах такъ изгорѣли, что нитко на них серп не брав и де на млаковѣ земли не мож было жати, лем мыкали ωвесъ и Рѣмом(?) кѣсцѣмъ ȣ̆ добрѣ кѣсници не маи было можно накосити на еден вѣз сѣна. За симъ рокомъ слѣдовав рокъ аѱче.

аѱче. Зима была дȣже стȣдена и западниста, лед на еден сягъ затовшки бывъ; сѣна еден возокъ ȣ̆ Верховѣнѣ за шѣстъ золотых ȣ̆горских не можъ было кȣпити. Прото хыжѣ и стайнѣ, а оу послѣдокъ и маргȣ подерли слѣдȣющаго пакй лѣта и яри; прото же лѣтѣшнаго рокȣ сѣвба погорѣла, оу Дебрецинѣ и поза Тисȣ по дванацятъ золотых нѣмецкых еден кобелъ жита платили и понеже ȣ̆ Полщи хлѣбъ бывся оуродив, бо преишлаго рокȣ тамъ дождъ ишов, зато из Полщѣ ȣ̆горска земля зерно возила себѣ ради выживленїя и еден кобелъ жита платила по пятъ золотых римскых, албо и по шестъ оу Галицїи. Тогожде рокȣ аѱче априля кȣ (sic! себто: 28) дня ȣ̆пав быв снѣгъ и оу селѣ майже посе-

1) Мад. város = город, місто. 2) Мад. vitéz-ség = бодрість.
3) Мад. marha = скот, бодлина.

ре^{д} голѣнкы и за два дн҃ы ꙋ̑ сѣлѣхъ лежа^{в}, (а) оу верстѣ^{х} таки бы^{л} за два тижнѣ; и моро^{з} повари^{в} росады, дынѣ, ѡ҆гꙋрки, ле^{н}, горо^{х}, лѣс, и прочаꙗ, еднаковожь ꙗрь скоро почала была сꙗ и лѣто помѣрное было, ѡсенъ добра, а зима тепла слѣдовала слѣдꙋющаго рокꙋ.

а҃ѱчѕ. Рокъ погѣдливый бывъ и҆ хлѣба было доста. Того рокꙋ Французы глꙋбоко ꙋ̑вошли до нѣмецкой землѣ то есть: вели҆кый дарабъ[1]) ѿдобрали Австріи и҆ ꙋ̑ катꙋны имали; панове, попы, немешы ѡ҆весъ, жи҆то, грошѣ на воинскꙋ помощъ даровали и҆ некѣрыи^{х} тое҃ изра^{д}ливы^{х} Пано^{в} ины^{х} оу Пештꙋ и^{з}гꙋбили, и҆ны^{х} до Мꙋкачовского города до арестꙋ послали. — Тогожде рокꙋ а҃ѱчѕ҃ нашъ Росїнскїи Кл и^{р}(!) дїецесїи Мꙋнкачо^{в}ской ходотаиство^{м} Их Ексцеленціи Еп҃па Андреа Бачинского ѿ а҃ Маја Римскаго, то есть ѿ самаго дне воскресенїꙗ... теченїе трецꙗть езрїи[2]) золоты^{х} Римски^{х} помощи... прїꙗ^{л} есть съ сла^{д}кы^{м} пѣнїе^{м} Сеи҆ де^{н} егоже сотвори (Господь возрадꙋемсѧ) и во^{з}веселим^{х}сꙗ во^{н} и҆ паки҆ Хр҃тсъ воскресе и пр.

а҃ѱчз҃. Того лѣта из Французо^{м} сꙋпокой сꙗ и^{з}робивсꙗ. Того рокꙋ Царицꙗ Московска Екатери҆на померла и тогожде рокꙋ в Оугорской земли҆ цѣлое лѣто Немешѣ изобрали были Логро^{в}[3]), мꙋштровалисѧ и҆ напроти҆во Француза готовилисѧ, але лише келчи̑къ[4]) оуробили ѡрсаґови и҆ розїншлисꙗ бе^{з} всꙗкого хосна.

а҃ѱчи҃. Того рокꙋ зима была лехка, лишеи на еде^{н} тижде^{н} оупо^{в} бы^{в} снѣгъ: ꙗрь была сꙋха, лѣто погѣдливое. д҃ Їꙋнїꙗ моро^{з} великыи бы^{л} аж коло краю воды ле^{д} бы^{в} и҆ много шкоды оуробн^{в}.

а҃ѡї id est. 1810. Зима была лехка, ꙗровати ѡбаче ꙋ̑ в҃ тижнѣ почали по благовѣщенїю. Мцю маю д҃і снѣгъ ро^{з}чавъ падати и҆ все падавъ до к҃в, на к҃з де^{н} на пꙗ^{д} ꙋ̑ селѣ, ꙋ̑ горахъ до колѣна ꙋ̑павъ и҆ лежавъ два дны. Еднакже оурожаи҆ хлѣба и҆ сѣна бы^{в}.

1811. Зима была погѣдлива, лѣто дꙋже сꙋхое, сѣна наи҆паче и вѣвса ꙋ̑родилосꙗ мало, сого ради слѣдꙋющои зимы (було тїсно).

1812. Велми скꙋпо было за пашꙋ, еде^{н} воз сѣна по сто римскы^{х}

---

[1]) Мад. darab = кусник, кусень.

[2]) Мад. ezer = тисяч. Інтересно, що лиш на отсе велике число не уживають угорські Русини свого слова.

[3]) Нїм. Lager. [4]) Мад. kölstség = Unkosten, Spesen.

куповали[1]) ѿ поляка шупанского Тарґонескаго имене^м; подерли были хыжѣ, станинѣ и прочая. И маргы много ѡ҃угибло. Рошчали яровати перѐ^д вгохѣщенїе^м на тижде^н и́ три днѧ ѡрали, а потому снѣгъ ѡ҃упа^т и́ лежа^в за д҃ тижнѣ. Того года ца^р Ї҆ѡсифъ паперовѣ грошѣ свои и́згану́въ и́ пѧть римскы^х едни^м паперовы^м римскы^м вумѣнова^в: за сто двацять дава^в. — Того года оу҆ яри воско ишло много до По(л)шчѣ и снѣгъ оу҆па^в бы^в на ѳ҃ı мая и на л҃ де^н мая; того года мнясницъ было д҃ тижнїи.

1813. Москаль Фрнцуха голодо^м и́ зимо^в оу҆ поля^х при Москви́ цѣлу армадїю заморози^в и́ такъ его нагна^в до францускои́ землѣ. Тогожде года цѣлое мѣсто дождь ишо^в и́ на верховинѣ хлѣба было доста, але на дѣлнои́ (стор)онѣ дуже мало было хлѣба.

Року 1813. дря в҃ı, ѳ҃ı и д҃ı села повише Кошичи и пѣля Попраду вода (видерто) и много люда и́ маргы потопила, аки Ноева потопа.

Року 1813. д҃ı окто^в оу Талїанскѣ земли́ Францу́ха Москаль и Нѣмець (видерто) множество оубивъ пѣля вариша Липсѣ.

Року а҃ѡи҃ı die 11. Aug. S. N. а нашего л҃ Їулїа моро^з оупа^в бы^л.

Року аѡка die 9 Junii S. V. nives ceciderunt et tribus diebus cum ...cvexarunt.

(Anno 1830?) Cholera ex Imperio Russico per Galliciam etiam horsum pervenit, mulsum depopulabatur. Vigiliae in Limitibus Galliciae ob choleram excubabant a mense martio usque septemb.

З часів девальвації гроша (1811—1812).

(Община без титулової карти в церкви с. Золотарево, Мараморош).

Году а҃ѡ.. (пляма чернила) стулко гроши было, якъ травы оу едной бабы тулко было, что оу други разъ оу ґазды авадь[2]) оу пана тулко не было. Тогды плугъ бывъ деґде за трица^т сорокуцу, а вѣко пшеницѣ 30 сорокуцу, и мелай 15 сорокуцу и вѣко оуса ѕ҃ сорокуцу, копалнику г҃ сорок., косаръ 5 R., гуня 50 R., холошнѣ 30 R., крисаня 20 R., постолы 5 R., чоботы 30 R., середнѣ волы за тисяцу, корова середня 300 R., пара ѡвец сто сорокуцу, заяць 7 R., лисиця 25 R., серна 10 R., кудинка зорѣлкы 4 R., патокы[3]) вѣко сто R., глиняна... (якубудь судина) сороковец,

[1]) Ізза девлавації гроша на пяту частину.

[2]) Мад. avagy = або. [3]) па́тока = чистий мед.

кꙋпицѧ 4 R., гꙋска годова 10 R., хꙋда 6 R. (Золотарево, Ötvösfalva, в Марамороши, в общині без титулової картки, у церкви).

Записки в біблії Острожській 1581 р. в селї Бедевлї, Марамораш.

1. Ѿ Рождества Христова аходѧ перша болѧчка была аѱі. — Ѳора (sic) болѧчка была аѱмв. — Татарскїй воходъ былъ Марамороши аѱме и тимъ часомъ многи сꙋтъ избитѣ. — Шашка (= шаранча Я. Б.) вышла была оу Мараморыш аѱпг., гладъ былъ великъ оу Мараморыши и все померзло было аѱпѕ, што болше, мн(о)жество народа померло и розийшовсѧ нарꙋдъ по горщинѣ. — Бико мелаю было по и марѧшꙋ и той часъ Їѡсифъ царъ давъ дорогы изъ робити ведлꙋ полегкы нрродꙋ, же бы изовсимъ не погыбли из голодꙋ. — Также аѱпз марта ї҃д (sic) преставивсѧ Чесн҃ш҃ ѡтецъ васїлїй Маркꙋшъ, которы̏ былъ парахомъ м҃ и пꙋчетверта рока.

2. (Иншою рукою) Рокꙋ а҃ѱ҃ї Бо моръ великы померло всѣхъ дш҃ъ изъѣтми ꙋ бедевли триста и з҃. Почало мерти ꙋ пꙋст пречтои Бц҃ї, и мер... аж до покрꙋв Пꙋпъ Їванъ андрашꙋски во то мꙋръ померъ. І пꙋпъ шимон федꙋрканичꙋв, а третий пꙋпъ былъ андре, вꙋлхꙋвски родомъ по Ѿцꙋ; и то остаѧсѧ вто час неꙋмеръ. Але погрѣбалъ Ѿ початкꙋ аж до конца из своимъ сн҃омъ новосщ҃енным иереем василиемъ и из дрꙋгым дѧкꙋном Їваном марковим. А при них былъ слꙋга также церковны и бж҃їй на їмѧ алеѯей, котры звонил померших. А в той моръ послѣжде сїѧ Бг҃одхновенаѧ книга Библїѧ кꙋплена за сорокъ золот тщанием Сщ҃енных Їереовъ: Іоана ї семиона ї андреѧ ї сослꙋжителей их дїаконов и ктиторов ст҃ого храма Їерарха чꙋдотворца Николаѧ, прї котором правили (... відтято переплетником).

До біоґрафії й характеристики Миколи Устіяновича.

Подав **Ярослав Гординський.**

I.

В мої руки попала віршована автобіоґрафія відомого галицького письменика Миколи Устіяновича, яка являєть ся новим і справді важним причинком до пізнання особи сього визначного колись діяча. Вона знайшла ся між паперами Впов. дра Олександра Козакевича, лїкаря в Коломиї. Се частина родинних паперів дра Козакевича [1]), жонатого із внучкою Миколи Устіяновича, донькою пок. професора ґімназії у Радівцях, що звав ся також Микола (jun.).

Рукопис „Вспоминів" (такий титул автобіоґрафії) се звичайний, неліньйований сшиток, писаний по одній стороні. Сторінки нумеровані: 1—28. На переді находять ся ще три листки ненумеровані, а на них дві інтересні поезійки також Устіяновича. На обгортці поданий зміст: 1. Сон внучки. 2. Кôнь и пес. 3. Вспомини. Рукопис не писаний рукою самого поета, а переписаний уже його сином Миколою — згаданим професором. Що стало ся з ориґіналом, невідомо. Помимо усяких старань менї не пощастило видобути його від родини. Та й взагалї не знати, чи він є, бо можливо, що згорів. Тому не зважаючи на всякі недостачі копії, я рішив ся видати її так, як вона є, з огляду на її вагу для пізнання Устіяновича. До того я певний, що й евентуальне віднайденне ориґіналу не змінить нї троха основних гадок копії.

[1]) За дозвіл користувати ся ними складаю Вп. дрови О. Козакевичеви прилюдну подяку.

Чи Микола jun. змінив у дечому рукопис батька? Такі зміни — як се видно вже на перший погляд — є. Передовсїм правопис безперечно инший[1]), а й мова у многому змінена. Звернемо ту тільки увагу на окінчення: -ції (= цѣ), цьом місто: -ци, -цом (зглядно: -цем) і т. д. І що до змісту є деякі зміни. Вже у рукописї бачимо одну строфу заліплену картинкою, а на ній написано се, що під картинкою, у зміненому видї, хоч що до змісту так само. Таких змін було може й більше (вказують на се хочби й витерті місця у копії), але здаєть ся, тільки в уступах, що відносять ся до Поляків, бо Впов. Марія Бобикевичева, донька Миколи Устіяновича sen., замічає у свойому листї, що Микола jun. змінив дещо, переписуючи ориґінал, з огляду на прокураторію, як він сам говорив[2]).

Щоби усунути всякі сумнїви що до вартости автобіоґрафії, належить ще рішити питаннє, чи Устіянович справдї таку автобіоґрафію писав. Отже-ж написаннє такого віршованого твору не підлежить сумнївови. Муж д. Бобикевичевої бачив його ориґінал між паперами Миколи jun., а й сам Микола sen. говорив голосно про се, що хоче таку автобіоґрафію писати[3]). А дуже інтересну вістку про се все подав менї ласкаво д. Павло Устіянович, ц. к. адюнкт суду в Садаґурі, син Миколи jun.: „Kurze Zeit vor meines Vaters Tode — пише він у листї до мене з 20 марта 1909 — habe ich einmal nur so nebenbei aus einem zwischen meinen Eltern geführten Gespräche entnommen, dass irgend eine Biographie meines Grossvaters vorhanden sei, welche bekundet, wie sehr sich das ruthenische Volk über die dem Nikolaus Ustyanowicz senior imputierte Parteistellung im Irrtume befunden hat“. Значить, можемо тим певнїйше вірити поглядам, висказаним у „Вспоминах“, а се найважнїйше для нас.

Таким робом нема причини не вірити в авторство „Вспомин“ і в доволї вірний їх відпис. Відносини серед тодїшньої нашої суспільности змальовані так вірно й певно, що зраджують

[1]) У передруку уживаємо всюди правопису копії, зміняючи тільки латиньске: d (уживане правильно) на наше.

[2]) Лист писаний до мене із датою: 10. III. 09. Саджавка (коло Коломиї).

[3]) Тільки д. Бобикевичева в сумнїві, чи дату написання автобіоґрафії належить покласти на 1884 р. Вона скорше поклала би її на 1878 р., бо се не виглядає на її погляд на немічного старця. Та здаєть ся, єї сумнїви безосновні, бо якаж цїль була би зміняти дату свідомо?

зараз очевидця, подробиці житя Миколи подані так докладно, що їх міг знати тільки сам поет, а до того добір слів і цвітистий, місцями високопарний стиль показують безсумнївно їх автора. Тому можемо безпечно полишити всякі вагання на боці.

Що до дат нашого рукопису, то „Сон внучки" означений: Сучава 1884, „Кôнь и пес" — Славско 1869, а „Вспомини": „Сучава в Липньу 1884". Виходить, „Вспомини" писані роком перед смертю, бо 3-го падолиста 1885 р. закінчив Устіянович житє [1]).

Кромі сих споминів маємо ще дві друковані автобіоґрафії Миколи Устіяновича. Одна з них, обширнійша, поміщена у „Литературнім Сборнику" львівської „Галицко-русской Матицы" за 1885 р., стор. 41—46 [2]), а менша у часописі „Родимый Листокъ" за 1881 р., ч. 14 і 15, стор. 229—231. Отже обі статі походять з того самого часу трема роками молодші від „Вспоминів". Обі вони писані прозою, а хоч подають декілька цікавих вісток передовсім про молоді літа Миколи Устіяновича, ріжнять ся основно у многім від віршованих споминів. Передовсім иншим духом віє від печатаних статий, призначених з гори для ширшої публики й тому прикрашених тенденційно. Того у „Вспоминах" не видно. Вони виглядають на щиру сповідь старця, що стоячи над могилою, намагаєть ся глянути спокійним зором на минуле та оцінити його по силам безсторонно. А хоч не все удаєть ся йому се, все таки робить він ту зовсім инше враженнє, ніж у тамтих, може ще й підкрашених рукою видавця, статях.

II.

Щож спричинило в душі Устіяновича такі рефлексії? Мусіла скоїти ся якась подія, що потрясла сильно його душею, коли він сповідаєть ся сам перед собою — є вістка (поки що несправджена), що Устіянович не бажав собі оголошення „Вспоминів" перед смертю — і висказує погляди геть-то відмінні від тих, які бачило в нього окруженнє. Зміна поглядів у так старечому віці була хиба вислідом великої душевної боротьби, а її мусіло викликати щось справді незвичайне. Такою подією було

[1]) Посмертну карту, датовану: Suczawa, am 3. November 1885 перепечатав Мих. Мочульський у статї: З кореспонденції Миколи Устіяновича (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. LXXV, 1907, стор. 130).

[2]) До сеї статї додає Дідицький замітку, що сї записки прислав йому Устіянович під датою: „изъ Сучавы, 10 Сент. 1881 г."

— як виходить із кінцевих заміток „Вспоминів“ — святкованнє ювілею поета Українцями-народовцями. Пригадаймо собі в головних нарисах се святкованнє.

В 1878 р. обходив Устіянович у Сучаві 40-літній ювілей свойого священства. Тоді й пригадали собі наші народовці колишні заслуги старенького поета й помістили в політичній часописі „Правда“ теплі слова привіту ювілятови, де висказано щиру радість з приводу сього свята[1]). А 1879 р. редакція „Зорі“ видала за дозволом і при співучасти Устіяновича „Повѣсти Николая Устыановича“ („Страсний Четвер“ і „Месть Верховинця“) і піднесла у вступній статї до сих повістий заслуги Устіяновича для українського народу. Та у відповідь на се випечатав Устіянович у черновецькім „Родимім Листку“ (1879 р., ч. 12) поезійку п. з. „Моимъ друзьямъ“, котрої годї було зрозуміти инакше як тільки яко відпекуваннє себе від стремлїнь народовців. Тому й не дивно, що „Моимъ друзьямъ“ викликало й здивованнє й негодованнє.

Та так було тільки перед світом — на дїлї мусїло бути щось не так. Неприхильне принятте народовецьким табором відповіди Устіяновича зробило очевидно глибоке враженнє на нього. Видно йому стало прикро й він наче отряс ся з пилу сеї зневіри, що вже так давно присїв його духа. Його гадка звернула ся до ідей народовців, а їх слїдами до Маркіяна Шашкевича. Ту побачив старий поет із нетаєним неспокоєм, що він забрив геть-то не туди. Та вертати було за пізно... І так відай повстали отсї „Вспомини“, а в них намагаєть ся Устіянович обняти зором весь рух галицьких Українців від часу своєї молодости і Маркіяна. Кінцевий вислїд такого пориву не трудно предвидїти: він був у великій части безуспішний. Та цікаве й важне ту се, що старцеви над гробом стає жаль за тими молодечими ідеями, за які він сам колись так гарно боров ся. Та рівночасно відізвав ся в ньому і його мягкий характер, той характер, що так скоро зломив його під напором трудних житєвих обставин. Він не хоче вже вертати і стараєть ся погодити тільки свої теперішнї погляди із колишнїми. Виходить із сього само по собі баламутне понятє наших національних стремлїнь — навіть із становиска самого Устіяновича. Та заразом — що мусїло йти в парі навіть із таким розуміннєм справи — є ту виразне зла-

[1]) Правда, 1878, ч. 13 і Исторія литературы рускои. Написавъ Омелянъ Огоновскій. Часть II. 2 вôддѣлъ. Львôвъ 1889, стор. 413—414.

годженнє, а навіть відреченнє від обєдинительних ідей і зворот до України. Оттака ґенеза „Вспомин“ і так належить глядіти на них.

Що гадка поета звертала ся в сім часї до України і що він глянув прихильнїйшим оком на український рух у Галичинї, се видно зовсім ясно із його поезії „Сон внучки“, написаної того самого року, що й „Вспомини“ [1]). Ту оповідає внучка, що крилатий коник заніс її під боже віконце і вона молила там Бога, щоби він дав усього добра руській країнї, котра зростає все в силу, бо рве з себе окови, ломить кайдани неволї та стрясає лахміттє мужицького горя. Та на се розгнївав ся Господь. Вона-ж повинна знати, що хоч вихри й бурі давлять до землї пшеницю й жито, то воно таки видасть колись жнива. Так і Русь буде колись щаслива. Отже кінчить Бог:

„Вертай же в долину,
Розказуй повсюди,
Що Русь Украину
Небо не забуде,
Вчас ще Мессію пішле“.

А хоч дідусь відповідає їй: „мене лишь смерть жде“, все таки він прослезив ся... Так і маємо враженнє, що поет вертає до забутих мрій, з якими одначе уже розпращав ся.

III.

Самі „Вспомини“ розпадають ся на сім розділів: I. Сон під липою. Рідна хата й рідня. Школи у Львові. II. Умовий та ідейний розвій поета. Польські симпатії. Зворот до української народности. Вступленнє до семинарії. III. Кружки між питомцями. Кружок вільнодумних. Маркіян і „Слеза“. Ревізія. Висвяченнє. Вовків. Славсько. IV. У Верховинї. Словесні твори. V. Буря 1848 року. Знесеннє панщини й лїпші порядки в Галичинї. Просвіта. „Народний Дім“. Часописи й лїтература. Духове й економічне подвигненнє. Участь автора в лїтературнім житю. Москва і Польща. VI. Богдан (Дідицький). Св. Юр. Події в соймі й український рух. Чотири сторогництва. Незгода між Русинами а Поляками. Польське повстаннє — московське

[1]) З того самого року заховав ся і лист Мик. Устіяновича до Анни Міцкевичевої, з якого видно, як щиро бажав поет побачити ще раз своїї рідні сторони. Видно як раз 1884 р. линули його гадки у забуті часи молодости. Лист гл. у Мочульського, op. cit., стор. 128—130.

правительство закликає в Росію Русинів. VII. Сучава. Остання заява автора. Незрозуміннє її. Пробудженнє — гостина двох панів.

Поет розказує, що коли він раз сидїв у тїни конаристої липи (значить, у лїтї, а се годило-б ся із порою, зазначеною у заголовку і було би доказом, що Микола jun. дати оригіналу не зміняв), обняла його дрімота і він заснув. Тодї станула перед ним минувшість — мов у калейдоскопі. І бачить він нараз хатину під стріхою, садок і обійстє, зване „На пісках". Очевидно мова ту про батьківську хату в Николаєві, де Микола Устіянович побачив світ 1811 р. В сім садку бачить він „мудрого дїда".

Полишаючи на боцї обставини дома й першу науку, згадує автор тільки про се, як орел („старий коничейко") заніс його до Львова, у латинські школи. В душі мрів малий Микола про світло, що розганяє пітьму — значить, їхав радо до школи. Се й годило-б ся із біоґрафічними вістками у Огоновського [1]).

Минали лїта, хлопець ріс, його образованнє збільшало ся, а в молодому благородному серцї зростало почутє братньої любови й охота положити житє за народню волю. Що вплинуло на таке уладженнє думок Устіяновича, сього він не пояснює, але здаєть ся, сї слова не були пустою фразою; в них змальовано справдїшнїй настрій душі поета в сім часї.

А була се пора польського повстання 1830/31 р., а після його упадку пора революційної польської пропаґанди у трийцятих та сорокових роках минулого віку [2]). Між прихильниками польського руху опинив ся й наш Устіянович, якого втягнено у польські конспірації, як він сам признає се у „Вспоминах". Устіянович носив тодї навіть польську одїж по свідоцтву Якова Головацького [3]) й його самого [4]).

---

[1]) Op. cit., стор. 394.

[2]) Порівняй про сї часи: Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Зібрав і пояснив Михайло Тершаковець. У Львові, 1907 (Укр.-русь. Архів т. II); його-ж: Гал.-рус. лїт. відродженє. Львів, 1908; вступне слово проф. К. Студинського до „Кореспонденції Якова Головацького в лїтах 1835—49". Львів, 1909 і його-ж: Польські конспірації серед руських питомцїв і т. д. (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. за рр. 1907 і 1908), де й зібрана відповідна лїтература.

[3]) Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ. Литер. Сборн. Гал.-рус. Матицы. 1885, стор. 14.

[4]) Изъ автобіографіи. Лит. Сборн. 1885, стор. 42.

Тут належить замітити, що пояснення прихильности до Поляків в сїм часї в друкованій автобіоґрафії не покривають ся зовсїм із „Вспоминами“. Бо коли в „Литературнім Сборнику“ старається Устіянович виправдати своє поступованнє тільки зверхнїм способом — польонїзаційною системою, у своїй неофіціяльній сповіді надає він своїм тодїшнїм симпатіям більше ідейного підкладу і признає се зовсїм явно. Се признаннє знаменне, коли зважимо, що Устіяновичеви було вже 73 лїт: воно свідчить, як щирі сї спомини і як сильно відізвали ся в ньому молодечі мрії.

Та не довго пробув він у польському таборі. Незабаром вступає він на властиву дорогу, звертаєть ся до свойого народу. Сю переміну в своїй души малює він сам у своїх друкованих споминах в „Литературнім Сборнику“ й подає ту такі причини свойого звороту від польського до руського табору: 1) революція чи радше повстаннє; 2) примір инших Славян; 3) тонкі почування, які викохала в його души мати. У „Вспоминах“ знає він иншу причину сього. Він каже ту, що його розум пізнав ся гнет „на лисах барвлених“ [1]). Він зрозумів, що тая воля, якої хотїли добивати ся панове для руського люду [2]), се лиш „крайна недоля“. І тоді розвіяли ся памороки в його голові і стид окрив його. Отже причиною сього, що він покинув польський табор, мало би бути глибоке внутрішне переконаннє. Се не видаєть ся нам дуже імовірним і відай скорше належить таки приймити його поясненнє у друкованій автобіоґрафії.

І засоромлений станув він тоді перед престолом Всевишнього, склонив колїно „перед апостолом Єго, що на земли живой правди вчит“ і просив, щоби його приняв на службу Богови, бо туди кличе його любов, надія і віра. Сей апостол — се безперечно епископ, а сї слова мають тільки значити, що Устіянович записав ся на богословє. Знаємо із його біоґрафії, що опісля, коли він був на III році теольоґії, прийнято його до семинарії 17 вересня 1835 р.[3])

[1]) Сей висказ пригадує байку Ів. Гушалевича: „Вовк, баран і лис“, друковану свого часу як раз при кінцї статї Устіяновича.

[2]) А революційні відозви з того часу до руського народу говорять богато про волю. Ось напр. початок такої відозви з 1837 р.: „Wilniśmo tohdy, koły robymo szczo choczym“ і т. д. (проф. Студинський, Польські конспірації, у „Записках“ т. LXXXII, ст. 129).

[3]) Огоновскій, op. cit., стор. 395. Замітимо, що в своїй автобіоґрафії кладе сам Устіянович дату сього прийнятя на 1836 р. (Лит. Сборн. 1885, стор. 43). Ся дата відай певнїйша.

IV.

Про семинарське житє Миколи Устіяновича маємо досить тільки скупі вістки. У своїх обох друкованих автобіоґрафіях говорить про се Устіянович дуже мало. Він згадує тут коротко про свою знаємість із Шашкевичем, Головацьким і Вагилевичем і звертає відразу на свій стишок „Слеза“ та на відомі неприємности, на які наразила його участь у літературних працях. Огоновський знає також не богато більше сказати про сей час у житю поета. Наші „Вспомини“ докидають до того кілька цікавих причинків.

Тут розказує Устіянович, що в семинарських мурах громада галицьких питомців ділила ся тоді на круги „все після напряму, що в крузї проводит“. І не згадуючи на жаль нїчого близше про сї кружки, оповідає він дальше, що він сам вступив у кружок „волнодумних“. І сих „вільнодумних“ характеризує він як людий, що надїяли ся відродження Червоної Руси, йшли слїдами „украинских мужів бистроумних“ та брали ся до роботи над народом чи то беручи участь у лїтературних занятях, чи то дбаючи про народню просвіту й про усуненнє народнїх хиб. Одушевлений сею проґрамою — додає Устіянович цїнне признаннє — почав він ступати слїдом Маркіяна.

Сї слова показують, що між тодїшньою богословською молодїжю запанував живійший рух, який довів до утворення кружків — так переслїдуваних і виловлюваних у сю пору властями. Велику заслугу в розбудженню сього руху мав очевидно Маркіян Шашкевич, що стояв — як виходить із стилїзації Устіяновичевих споминів — на чолї кружка „вільнодумних“. Коли-ж роботу Маркіяна признано вільнодумною, — сумнївне, чи він сам називав би так свій кружок — то для нас зовсїм ясне, чому вона видала ся серед тодїшнїх поглядів декому такою небезпечною і чому Шашкевичеви довело ся переходити такі митарства. На дорозї Маркіяна „вороги, мов безроги рили“ — каже з очевидним негодованєм Устіянович. І сї вороги, про яких поет не згадує нїчого близше, стягнули лихо і на Устіяновича. В 1836 р. видав Устіянович перший свій віршик, відому „Слезу“ з нагоди смерти Гарасевича.[1]) Він сам називає сей віршик нездарним твором[2]), отже й не диво, що його ви-

---

[1]) Близше про неї гл. у Огоновського, op. cit. ст. 396.

[2]) „Ребяческая лепеть реченного стишка не стоитъ воспоминанія“ — каже він у „Лит. Сборн.“ 1885, ст. 43.

смівали за нього, як признаєть ся він у „Вспоминах“. Певно мова тут про Осипа Левицького, що написав проти „Слези“ — „Слезу над слезою“, де (доволї недотепно) стараєть ся виказати неуцтво Устіяновича й громади, до якої він належить.[1])

Та інтересне ту питаннє про відносини Устіяновича до Шашкевича. У „Литературнім Сборнику“ пише наш поет, що „Слеза“ зблизила його до Маркіяна й вони полюбились.[2]) Виходило би отже, що „Слеза“ повстала без впливу Шашкевича і що Устіянович додумав ся самостійно до того, що належить писати народньою мовою. І відай під впливом сих слів писав Огоновський: „Будучи ще студентомъ философіѣ стоявъ ôнъ (Устіянович) мабуть по-далеки ôдъ кружка Маркіянового“.[3]) Із наведеними словами Устіяновича не годять його власні спомини у „Родимім Листку“, з яких виходить щось инше. З ними сходять ся і „Вспомини“. Устіянович признає в них виразно, що він, починаючи співати, ступав слїдом Маркіяна. І розуміє ть ся, тільки ся вістка може бути правдива, а вістка в „Литературнім Сборнику“ якось баламутна.

Справа „Слези“ представляє ще одно неясне питаннє, якого не розвязують зовсїм ясно і „Вспомини“. Надруковавнє сього стишка стягнуло на Устіяновича — як він сам оповідає — велике лихо. Політичні власти звернули на нього пильнїйшу увагу, у нього відбула ся ревізія, його нотовано на втрату tituli mensae і піддано під поліційний догляд, який знято що-йно 1848 р. Огоновський, подаючи отсї вістки з автобіоґрафії в „Родимім Листку“, не може зрозуміти, чому так стало ся. Віршик не подавав до того найменшої причини. Син поета Корнило розказував, що причини сих переслїдувань належить шукати ще в подіях два роки тому назад, коли то Микола написав польський революційний віршик і мусїв через се виступити з семінарії. Коли-ж він виступив із „Слезою“, названо його Москалем і знова з сеї причини мав він неприємности.[4])

[1]) Огоновскій, op. cit., ст. 396—398. Осип Левицький був спільним ворогом Шашкевича й Устіяновича — він осудив остро взагалї „Русалку“ в брошурі „Listy tyczące się pismiennictwa ruskiego w Galicyi“. Пор. проф. Студинський, Кореспонденція Я. Голов. 1835—49, ст. LXX і дал. — Тершаковець, Відродженє, ст. 79 і його „Матеріяли“ до історії національного відродження, ст. 229. Та се не перешкодило йому опісля (1848 р.) назвати Устіяновича кляеиком під оглядом мови.

[2]) Лит. Сборн. 1885, ст. 43. [3]) op. cit., ст. 395.

[4]) Огоновскій, op. cit., ст. 399—400.

Як би воно там не було, із „Вспоминів“ та инших згадок Устіяновича виходить ясно, що причиною ревізії у нього була таки „Слеза“ — чому, про се вже можуть бути ріжні здогади: але мусіло ту заважити й се, що Гарасевич був не дуже милий митрополитови.[1])

Та додамо, що „Вспомини“ (о скільки можна вносити з неясної їх стилізації на сьому місці), кажуть також, що начальство „струсило“ тому, бо Устіянович ішов дорогою, витиченою Шашкевичем. При тім згадує ся про цитованих висше ворогів, що „мов безроги рили“ на неубитій ще дорозі Мар кіяна. Тими ворогами були здає ся люди в роді Дмитра Мохнацького, що то зробив донос на Маркіянів кружок, представляючи його русофільським.[2]) Тому то й мав рацію Корнило Устіянович, коли говорив про се, що його батька названо Москалем. Що вороги, які спричинили ревізію, знаходили ся як раз між прихильниками Поляків, се посвідчають уже зовсім виразно „Вспомини“, коли кажуть, що над їх автором розтягнено поліційний догляд тому, що він задумав „мабудь таму класти самовладзтву полской товариской мови“, а завести на її місце руську мову. Відомо, як Полякам було не на руку національне пробудженнє Русинів, котрі від тепер місто будувати Польщу, ставили ся навіть ворожо до неї.

Та часи вже змінили ся, у „Юра“ почало свитати і скінчило ся тільки тим, що полишено поліційний дозір над Устіяновичем і не карано його нічим тяжшим. Стало ся се певне тому, що підчас ревізії не найдено таки нічого підозрілого — навіть „Читанки“, за котрою побивали ся власти, не мав Устіянович у себе — а до того наш поет знайшов собі якогось протектора у консисторії — про се свідчать недвозначно слова про свитаннє у Юра. Сим протектором був безперечю Григорій Яхимович, з яким лучили Устіяновича в семінарії тіс-

[1]) Ревізія представлена докладнїйше в „Укр. рус. Архіві“ т. III і у Тершаківця Гал. рус. вір., ст. 43. Про Гарасевича ibid., ст. 122—123.

[2]) Взагалї, хто належав до Маркіянового кружка, міг тодї підпасти підозрінню в симпатіях до Росії — передовсім з того часу, як митрополит Левицький, ідучи за Венедиктом Левицьким, перекрутив в урядовій реляції про Шашкевичеву „Зорю“ його прибране імя Руслан на Russland. Сей куріозний у своїм роді акт, надрукований у проф. Студинського, Кореспон. Голов. 1835—49, ст. CXXV–VII.

нійші звязи.[1]) І тому його висвячено в день св. Івана (відай 1838 р.), а разом із ним двох щирих другів Маркіяна (оден із них — се може Семен Плешкевич, а другий чи не Бульвінський або Ловицький). Пращаючи ся з собою, зложили вони знаменну присягу, що будуть жити все прикладно, учити молодшу братію, плекати рідню мову й любити щиро Русь.

V.

Опісля згадує Устіянович коротко, що його післали у Вовків коло Львова, а після трех літ у Славсько в Скільщині. Було се 8 мая 1841 р.[2]) Тут пробув він свій мужеський вік — 28 літ із невеликою перервою, коли то його покликано до Львова на редактора. Не диво отже, що сей час згадує він ревними словами. Супроти короткої вістки у Огоновського, що „будучи парохомъ въ Славску ставъ Устіяновичь проявляти вельми хосенну дѣяльнôсть въ напрямѣ просвѣтнôмъ и національнôмъ“, характеризують „Вспомини“ дуже докладно тамошні відносини. Пильно він тут працював, хоч робота була трудна і здавало ся, безнадійна. Та несподівано видала вона плоди, бо верховинський люд ще незіпсований. З якоюсь особлившою сердечністю згадує Устіянович верховинські народні пісні — вони мали на нього могутній вплив, як се й видно з його творів. І він полюбив щиро сї пісні, коли ще 1884 р. присвячує їм повних 8 строф автобіоґрафії. Від них учив ся він богато. Отже з найліпшого жерела, від народу вчив ся Устіянович мови. А як знаємо, вчив ся її не від тепер, бо вже у семинарії працював пильно над словарем.

Та хоч як пильно черпав Устіянович із сеї криниці, все таки плоди його літературної діяльности були невеличкі, бо топили ся все „в филях Дністрових“. Здаєть ся, має се значити, що його літературні проби з того часу (до 1848 р.) були невдатні. Тільки раз „достигла живой капля мови“, коли складала незабудьку на могилї Маркіяна. Се йде мова про елеґію: „Згадка за Маркіяна Шашкевича“, видану 1848 р. Ще давнійше (1846 р., як догадуєть ся Огоновський) написав Устіянович сей стих польською мовою, та його годі було тоді напечатати — певно бистре око митрополита й цензора доглянуло її завчасу.

---

1) За почином Григорія Яхимовича працює Устіянович разом з иншими питомцями над руським словарем. (Тершаковець, Відроджене, ст. 43.) 2) Огоновський, op. cit., ст. 400.

VI.

Настали бурливі часи 1848 р. З певним теплом згадує їх Устіянович, а навіть очевидно симпатизує із тодішніми заворушеннями, бо вони принесли народам волю. І для Галича засіяла свобода, знесено панщину, а мужика зрівняно із усіми — самоволя мандаторів упала. „Під властей державних жичливим надзором“ (з огляду на Русинів се зовсїм вірно!) заводять ся нові порядки, самоуправа.

Наслідки таких основних змін проявляють ся на Галицькій Україні зараз так, що всякому впадають в око. Щезають старі деревляні церкви, а на їх місцї виростають величаві храми і школи сотками — автор попадає вже в гіперболю! Русь просвічуєть ся „під впливом додатним своих панотців“ і покидає „чужих богів“. Як видимий знак пробудження Руси здвигаєть ся „Народний Дім“, посвячений „штуцї и науцї, словесному труду, торговлї и промислу“. Основуєть ся музей для цінних книжок, відкриваєть ся бурса для бідних школярів, повстає кружок „Бесіди“. Знайшло ся місце і для руських старинностий і для руської сцени і для живописи і для хору і для музики і для живого слова. Пішли віча, вечерки, забави, научні виклади. Заложено низшу й середню школу, поставлено величаву церкву, заведено друкарню. Все теє містить ся при „Народнім Домі“ — тільки шкода, що перебігаючи такі великі простори часу, не бачив автор, як і хто робив сю роботу.

Так само баламутно, бо в суміш без розбору, говорить він і про часописи: „Галицка Зоря, и Вістник, Недїля, Мета, Вечерницї и Галичанин, Батьківщина, Слово и Листок з Поділя, Наука и Дїло[1]), Письмо з Буковин“ — всьо тоє розходить ся і між нашою інтелїґенцією і між простим народом та скріпляє — по думцї Устіяновича — національну свідомість. Се, як бачимо, простір часу від 1848 до 80-тих років XIX в. До того ж годї всї ті часописи поставити в оден ряд, бо їх цїли часами просто противні. Та Устіянович мішає усьо разом — на лад тих старої дати патріотів, що то тїшать ся кождим руським друкованим словом, не розбираючи навіть, яке воно. І стала Русь розвивати ся — оповідає дальше Устіянович — у всїх напрямах, тільки в двох не могла двигнути ся: в штуцї й грошевих справах. Що до першого, то вину сього добачує автор

[1]) Згадка про „Дїло“ служить найлїпшим доказом на се, що „Вспомини“ повстали пісдя 1880-го року, а не в 70-тих роках.

дотепно у браку „покрову“, а що до другого, то винен тому занепад торговлї й промислу, яким стає на заваді — Жид! І кінчить ся сей огляд якимось неясним висказом, що тії „запори“ спиняли культуру й поступ і здержували „загальний просвітний наклін“ „соромними штучки“ ледви з десять літ. Що се значить, не вміємо сказати. Хиба ту мова про долю Маркіянового кружка до 1848 р.

Сей рух захопив і нашого поета. І він кинув ся на літературне поле. Почав редаґувати „Вѣстникъ“ (себто „Галичо-рускій Вѣстникъ 1849—1850 р.), складати вірші й писати повісти з житя Верховинців.[1]) А щоби загрівати других до літературних праць, клав він ріжні підписи під своїми творами. Він іменно думав, що йому вдасть ся скритись під псевдонїмами „Дротаря“ і „Йора“, а світ возьме сї писання за твори нових, молодих поетів, які можуть легко піти в забутє, коли не подобають ся. До того робив він так „з уваги на письма о знакомих моих и имени власним“ — значить, сї писання оперті на подіях з житя самого поета та його близьких; хоч з другої сторони у „Литературнім Сборнику“ поясняє Устіянович сї псевдонїми не так ідеально: вони походили з недовіря у власні сили й страху перед самохвальбою.[2]) Воно й так могло бути, що всї вичислені причини вплинули на уживаннє псевдонїмів, тим більше, що як побачимо низше, Устіянович мав і поважнійші причини до того. Та вони йому не помогли богато — його „хитрість“ зараз відкрито.

VII.

Далї перескакує Устіянович на шістьдесяті роки й старає ся схарактеризувати їх. При сїм висказує він такі погляди, яких по всїй його діяльности того й пізнїйшого часу нїхто не надіяв би ся. Тому ся частина не тільки поясняє деякі прояви серед тодїшньої нашої суспільности, але вона служить заразом цінним документом для пізнання душі й характеру Устіяновича.

З дивом читаємо зараз слова, що коли молодїж рвала ся до дїла відродження галицької Руси, „Москва лишь и Полща дивились маркотно, шукаючи способу взріст сей убить“.

І трудно нам повірити, що се слова того самого чоловіка, який ще так недавно заявляв у своїх автобіоґрафіях,

[1]) Кромі відомих має бути ще одна така повість у рукописї. Устіянович мав її написати ще у Славську і дав її заголовок: „Мирові лапи“. (З листу п. Бобикевичевої). [2]) Литер. Сборн., ст. 45.

що він від перших починів своєї літературної діяльности склонював ся до обєдинення, а писав „галицьким наріччм“ тільки з конечности.

Тепер бачимо очевидну зміну в поглядах Устіяновича, яку ми й старали ся висше пояснити святкованнем ювілею й подіями після нього. Може ще належить додати до того вплив синів Устіяновича таких, як: Корнило або Микола. В кождім разї осудженнє москвофільства очевидне — свідчить про се ціла VI глава „Вспомин“. Починаєть ся вона знаменною апострофою до Богдана Дідицького, де натякаєть ся, на 1866-тий рік і відому статю: „Поглядъ на будучность“. Так відай належить розуміти висказ Устіяновича про се, що галицькі Русини надіяли ся по Дідицькім нового віку, а тим часом він заніс їх своїм „Словом“ (відома часопись) у Москву.

Роля Дідицького в житю Устіяновича загадкова — як взагалї невияснені тай загадкові характер і діяльність сього чоловіка. Їх тіснїйша приязнь датуєть ся ще з часів редаґовання „Галичо-руского Вѣстника“ Устіяновичем, коли то між иншими й Дідицький був його помічником, хоч їх знаємість сягає далеко поза 1849 р.[1])

Які були в сїм часї погляди Дідицького, не знати певно: досить, що він думав тоді ще про „украинско-хлопоманскую“ літературу. Та той 1849-тий рік, що приніс такий зворот у малокритичних ще й короткозорих умах частини галицької України, спричинив також зміну і в поглядах Дідицького — як вірити йому самому. З прихильника проґрами Галичан 1848 р. стає він москвофілом.[2]) Сам Устіянович москвофілом у сїм часї ще не був, противно він із питомим собі патосом обстоював горячо народню мову. Чи знав він про перелім у поглядах Дідицького? Можна сказати з усякою певністю, що ні. Дідицький, зручна звичайно людина, певно не зраджував ся перед шефом із своїми гадками, хочби тільки тому, що міг би втратити місце. А до того він аж до половини 60-тих років був звичайно при-

[1]) Сам Дідицький оповідає про се в своїх споминах: Где-що до исторіи азбуки и языка Галицкой Руси. Изъ свое-житьевыхъ записокъ Богдана А. Дѣдицкого. Вѣстникъ „Народнаго Дома“. Львовъ, мартъ 1906, ч. 3, ст. 42.

[2]) Про сю переміну в своїх поглядах говорить Дідицький широко у що йно згаданих своїх споминах і приписує її безпосередному впливови Москалів, що як раз 1849 р. переходили Галичину в дорозї до Угорщини. (Вѣстн. „Нар. Дом.“, февраль 1906, ч. 2, ст. 31—33).

хильником повільної роботи в обєдинительнім напрямі, веденої хитро підпольними шляхами. Тому на тепер обмежив ся він, здаєть ся, тільки на здержуванню протимосковських статий у „Вѣстнику“.

Сам Дідицький натякає на се, хоч із иншого боку, у своїх споминах, коли каже, що ґр. А. Ґолуховский, який знав великоруську мову, часто робив Устіяновичеви острі докори за се, що мова „Вѣстника“ так само як і „Зорі“ москалізуєть ся.[1]) Помагав Дідицькому щиро у московщенню „Вѣстника“, а навіть ішов ще дальше від нього, Іван Головацький; а противив ся сьому всею силою Михайло Коссак, який одначе не міг зробити богато, бо хиткий Устіянович — у котрого очевидно погляди на мову не були зовсім ясні — перехиляв ся звичайно на сторону Головацького й Дідицького[2]), хоч сам відай не відчував того. Та як би воно там не було, „Вѣстникъ“ за редакції Устіяновича стояв отверто по стороні прихильників народньої мови. Тоді мусів Дідицький пізнати близше Устіяновича та його погляди. Він зрозумів, що Устіянович се дуже гарна сила в народовецькому таборі, яка своїм таланом та патетичним одушевленнєм для України-Руси може наробити богато лиха обєдинителям. І може вже тоді зродила ся в голові Дідицького гадка, щоби зробити такого чоловіка нешкідливим: або приєднати його для своїх змагань або змусити покорити ся їм. Мягкий характер поета як раз помагав усьому. Та все таки діло було не легке і не скоро вдало ся. На се треба було виждати, а як раз у такій повільній роботї умів бути Дідицький sui generis майстром, як про се свідчить наглядно його редакторська діяльність.

У 50-тих роках виступав Устіянович остро проти Дідицького і оба вони — як представителї ворожих таборів — вели між собою тиху, завзяту боротьбу[3]), а вже 1861 р. стояв наш поет очевидно під подавляючим впливом сього чоловіка, коли оголошує оборону Дідицького, якому Плятон Костецький закинув московщеннє галицької Руси.[4])

Із наведеної апострофи „Вспоминів“ бачимо, що Устіянович вірно уважає Дідицького головним мотором москвофільського

---

[1]) Где-що до исторіи азбуки, ст. 47.

[2]) Ibid., В. Н. Д. ч. 4, апрѣль, ст. 57—8.

[3]) Проф. Студинський, Кореcп. Голов. 1850—62, стор. XCVII і сл. [4]) Огоновскій, l. c.

руху[1]), якого орґаном була часопись „Слово“. І виходило би з тих слів, що як раз Дідицький повів Устіяновича в москвофільські нетрі, дарма, що Устіянович голосив колись, що він став москвофілом ще 1849 р., коли то Антін Петрушевич виступив на зборах „Матиці“ із звісним твердженнєм, що мова Москви є чистою руською мовою, основаною на полуднево-руських елементах. Ту можливий і такий здогад, — що Дідицький, який довго не любив маніфестувати ся надто з своїми правдивими переконаннями, спонукав Устіяновича написати таке, щоб сим способом крити ся за плечі Петрушевича і тим успішнїйше вести москвофільську аґітацію або — зломаний Устіянович взяв з власної волї в оборону свойого ворога. Чому так могло стати ся — се легко виміркувати з тодїшнїх відносин. Устіянович був дуже бідний (видно се хочби й з наведеного низше листу із 1869 р., який доказує, що чужі люди — петербурське „Общество для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ“ — уважали потрібним запомагати його таким невеличким датком, як сума 75 рублїв)[2]). Москвофільство ж було тоді сильне, отже Устіянович, не хотячи наражувати собі ще більше уже й так неприхильну йому консисторію — пішов, куди вітер віяв. Тим більше так могло бути, що Плятон Костецький, котрого різка статя в „Przeglądzie powszechnym“ викликала отсю відповідь Устіяновича, порушив уже надто страшні факти москвофільських репресій як раз супроти нашого поета. І від сеї хвилї датуеть ся його зворот до москвофільства. Що сї здогади мають якусь реальну основу, се буде ясно кождому, хто знає сї часи. Ми не будемо розводити ся ту ширше над сим, бо се всьо обговорене докладно у відомій книзї проф. Студинського, який і займає ся там ширше особою Устіяновича та його переслїдуваннями.[3])

А сї переслїдування були справдї такі, що вони загнали

---

[1]) До многих відомих уже в сеї области фактів додаю при кінцї ще два прецїкаві листи з Росії, писані 1868 р., які доказують, що Дідицький був посередником у побиранню славних „пособій“. Вже се одно свідчить, чим був Дідицький у москвофільському таборі 60-тих років, коли удостоїв ся такого довіря. Інтересно, що сї листи знайшли ся між паперами Івана Гушалевича.

[2]) Тільки не можемо вийти з диву, чому се письмо, хоч адресоване до Устіяновича, знайшло ся між паперами Івана Гушалевича.

[3]) Гл. проф. Студинський, Кореспон. Голов. 1850—62, ст. CXLVI і сл.

Устіяновича з кінцем 50-тих років у дуже прикре положенне. І треба було дуже сильної волї, щоби не впасти. У нашого бідолахи її не було і його зломано зараз. Він хотів конче видобути ся з гір, а коли засвитала йому надія на красшу парохію, Розділ — він стратив голову: перекинув ся у польський табор, став побивати ся за латинською азбукою (були се часи славної азбучної війни 1859 р.), а коли Роздолу все таки не дістав, покорив ся москвофільській компанії. Тодї то (1861 р.) напечатав він у „Слові" статю, в якій сказав, що він уже від давна, хоч несвідомо, був обединителем.[1]) Така була ґенеза Устіяновичевого москвофільства. Яку ролю відіграв при сїм Дїдицький — годї певно сказати ізза браку документів. Натяки Костецького і апострофа „Вспоминів" кажуть догадувати ся, що Дїдицький був вмішаний у сю справу, тим більше, що статя Устіяновича появила ся в його таки „Слові".

З початком 60-тих років станув Дїдицький справдї високо. Вже протягом 50-тих років став ся він конче потрібний для „Погодинской колонїи". Як журналїст з уподобання вів він редакції ріжних часописий і прислугував ся москвофілам своїм умілим та хитрим поведенням. Він і похвалив Україну і виступив в оборонї народньої мови — заводячи тим часом за кулїсами поволи великорущину й обединительного духа в наше письменство й нашу суспільність. Так думав він злагодити неоден важкий спір і поставити дїло обединення на кріпких основах. Тому покланяли ся його таланови москвофільські діячі, а з ними і вся майже галицька Україна. Передовсїм ясно заблисла його зоря 1860 р., коли він повернув з Відня і взяв ся до видавання „Зорі галицкої яко альбумъ на годъ 1860".[2]) Користуючи ся тим положеннєм, став Дїдицький видавати з підмогою М. Качковського 1861 р. часопись „Слово", яке одначе стояло зразу на нїби то народнїм ґрунтї (чи радше сказати було ведене в умірковано-москвофільськім дусї), а доперва після 1866 р. навернуло зовсїм отверто до обединення.

---

[1]) Ibid., стор. CXLIX. Замітимо, що у Скільщинї було в сїм часї, здаєть ся, більше священиків, прихильних польській справі, як се виходить із листу М. Качковського до С. Литвиновича (з 1859 р.), який жалуеть ся, що деякі тамошні священники говорять публично по польськи. (Матеріалы по истор. возрожд. Карп. Руси. собр. И. С. Свѣнцицкій, Львовъ 1909, ст. 119).

[2]) Гл. проф. Огоновскій, Исторія литературы рускои. Часть II. 1. вôддѣлъ. Львôвъ 1889, ст. 304—305.

VIII.

Та поки що гадка Устіяновича вертаєть ся ще в давнійші часи, коли то Галицька Україна стояла під проводом св. Юра. Се безперечно 1848 р. — а може ще й час перед тим. Тоді стояли галицькі Українці в ласках держави, бо не шукали за границями краю „лакощей нестравних“ — себ то були льояльними австрійськими патріотами і не оглядали ся на Росію. Се й зовсїм відповідає обставинам 1848 р., коли то Русини стали державною партією, яка мала спасти державу від революції.

Та гадка поета перелїтає знова нараз значний простір часу і опинюєть ся перед звісним окликом у соймі, що Руси нема (слова ґрафа Борковского). Сьому окликови надає Устіянович велике значіннє — як і колись він заявляв у своїй автобіоґрафії, що сї слова отворили йому очі й спонукали звернути ся в москвофільський табор (очевидно се останнє неправдиве, бо москвофілом був Устіянович уже 1861 р.). Певна річ, що сї слова скріпили становище москвофілів, бо безперечно висказ Борковського був вислїдом якоїсь може обдуманої полїтики та полученої з сим відповідної аґітації — москвофіли знайшли союзників між польською шляхтою.

Та все таки неясне, чому сї слова мали таку велику силу, що зворушили Галичан. Частинну відповідь на се дають „Вспомини“. Ото Устіянович оповідає, що сей оклик, проголошений публично на соймі у Львові, обидив весь край. Між нашою суспільністю повстало велике заворушеннє, змальоване безперечно незвичайно вірно нашим поетом. Передовсїм рушила до бою за нашу національність молодїж, піднявши — як виражаєть ся Устіянович, „козацький прапор“. Знова віджив дух України і станув до боротьби із польськими загорільцями.

І подібно, як колись (у „Галичо-рускім Вѣстнику“) дїлив Устіянович наших письмеників на чотири лави під оглядом мови (на прихильників староруської, церковнославянської, великоруської й простонародньої мови)[1]), так тепер дїлить він галицьку суспільність на чотири сторонництва, які повстали відразу після промови ґр. Борковского. Перше сторонництво — се старі Святоюрцї. Три прикмети характеризують їх: вони привикли до поклонів, перед старостою згинають ся в зеро і йдуть слїпо за святоюрським дзвоном. Иншими словами — вони традиційно горді, незвичайно льояльні й інертно послушні. Вони й досї

---

[1]) Пор. проф. Студинський. Кореcп. Голов., 1850—62, ст. XII.

кермували нашим рухом — себ то певно від 1848 р., чи від часів митрополита Михайла Левицького. На чолї Святоюрцїв стояв тодї Кир Спиридон — себ то Спиридон Литвинович (який засїдав на митрополичому престолї після Григорія Яхимовича від 1864 до 1869 р., але вів адмінїстрацію львівської архіепархії ще після смерти Мих. Левицького 1858 р.)[1]). Вже Пелеш зазначує, що він тїшив ся „einer grossen Achtung in den Regierungskreisen"[2]), а Устіянович дає до того інтересне поясненнє:

„Єму директиву впрост з Вѣдня давали, а дальше укази до клиру він слав".

Не тільки без тїни всякої іронії, а противно із щиро прихильним теплом згадує Устіянович друге сторонництво — Українцїв. Вони бачать спасеннє народу в ідеях Шевченка, в них віджив дух Маркіяна. Цїлию їх: „Дїлать, як любов лишь до люду велит". Се сторонництво знайшло передовсїм богато прихильників між молодїжю, а називають їх народолюбцями, бо хоч вони убогі й голодні, то все таки працюють щиро для просвіти люду.

Третя частина суспільности — Богданова, себ то Богдана Дїдицького, котрого Устіянович ставить зовсїм справедливо на чоло тоїішнього москвофільства. І проґраму сеї партії розуміє наш поет ясно і хоч був сам її прихильником, говорить про неї не тільки без найменшої симпатії, але противно відкриває із дивним спокоєм погані сторони сього руху.

Повстало воно у Віднї — під впливом Раєвского. Сї слова вказують, що Устіянович хоче говорити про се москвофільство, яке обхопило галицьку суспільність у 50-тих та 60-тих роках і видало такі сумні результати. Всї його кінцї губили ся справдї у Віднї, у гостинних сальонах звісного „батюшки" Раєвского і відти спливало воно на Галичину, а навіть на Угорщину. Воно надто звісне і представлене докладно у відомій працї проф. Студинського — і ту не будемо розводити ся над ним ширше.

Тут скажемо тільки, що Устіянович має по части рацію, коли говорить, що Богданова партія повстала під впливом Раєвского — передовсїм з огляду на Дїдицького сї слова вповнї правдиві. Соймовий оклик Борковського скріпив її, бо тепер, коли малодушні й слабші характери почали тратити віру у свої сили, наставив на них сїти зручний часами полїтик Б. Дїдиць-

[1]) Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. Von Dr. Julian Pelesz. Zweiter Band 1880, ст. 931. [2]) Ibidem, ст. 940.

кий. І богато дало ся тут зловити, може й тільки тому, що стратило віру у справдішній народній ідеал, а доглядїло одиноку опору у безмежному всеславянстві під еґідою могутньої Росії. І почало рости москвофільство, подавлюючи своїми сильними впливами всяке протидїлання. А могло воно показати неодному свою силу, коли мало у своїх руках таку вяжну інституцію, як консисторія. І москвофіли показували свою силу. Ярким доказом сього не тільки справа із Устіяновичем та А. Могильницьким, а й отверті признання самих москвофільських дїячів. Аж надто примірів сього подає кореспонденція Якова Головацького з тих часів.

Способів, якими вела ся москвофільська пропаґанда, бачить Устіянович два: „Слово" і рубель. Сї два чинники мали приготовити відірваннє Галичини від Австрії — певно в 1866 р. Часопись „Слово" — Дїдицький редаґував її 1861—71 р., відіграє важну ролю у ґенезї москвофільського руху. Була се свого часу одинока більша часопись для політики галицької України і вже через се мусїла вона мати великий вплив на неї. А що до „рубля" — себто грошевих підмог із сторони Росії галицьким москвофілам, то звісно кождому безсторонному чоловікови, що „рубель" був і є одною з головних причин, чому обединительний рух, помимо того, що він такий неприродний, держав ся й держить ся взагалї[1]).

Дальше звертають ся „Вспомини" до характеристики четвертого табору. Се — „Русїни", а належать до них: Евсебій з Черкасів, Тома з Полян і краківський Зиблик. Всї вони добре звісні люди, а передовсїм др. Евсебій Черкавський, що був ґімназіяльним інспектором, стягнув на себе ненависть вже від давна доносами на українських учителїв та катехитів[2]) і горячим обстоюваннєм латинської азбуки у галицьких виданнях по мисли звісного пляну правительства 1859 р. У полїтичній діяльности держав ся він тих самих поглядів, що й у своїй урядничій карієрі.

І згадавши знова про московських „отверженців", що беруть рублї, прирівнює до них Устіянович сих польонофілів, забуваючи може, що й він сам знайшов ся 1859 р. в одному таборі із Черкавським.

---

[1]) Спеціяльно що до Дїдицького пригадую висше згадане письмо із Росії в справі підмог. Гл. при кінцї сеї працї.

[2]) Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien. Lemberg 1861., ст. IV.

Цікаве ту ще одно: по думці Устіяновича і москвофіли і польонофіли живуть з ласки Поляків — значить, одних і других попирали Поляки в роді ґр. Борковского на знищенне народовців.

Так отже ту зовсім недвозначно відпекуєть ся Устіянович москвофільства й уважає його просто зрадою супроти свойого народу. Чому так стало ся і то як раз на рік перед смертію поета — се годі вияснити. „Вспомини“ дають на се, як згадано, одну тільки відповідь: святкованнє ювілею поета народовцями. Поза сим ся справа неясна.

IX.

Та поки що тут не кінець „Вспоминам“. Вони характеризують дальше тодішню суспільність.

Наслідок такого розділу суспільности на ворожі табори був сей, що між Галичанами повстали завзяті боротьби, яких остаточним вислідом була загальна деморалізація. На втіху Ляхам, що тішать ся з кождого роздору на Руси, переліцитовують себе Русини у доносах до Відня. А австрійське правительство, збаламучене сею ворожнечою, звернуло ся навіть проти щиро відданих йому Святоюрців. І посипали ся на них громи. Знайдено у них провини проти „святої віри, латинських ксьондзів“, закинено їм, що вони пруть до царя й православя, а вірність престолови й Римови, якою вони чванять ся — се тільки облуда.

Оттак малює наслідки сих доносів Устіянович. Се, що він задержуєть ся довше на Святоюрцях і очевидно не може зрозуміти, чому правительство відвернуло ся від них, показує тільки, що він не конче орієнтуєть ся у відносинах другої половини 60-тих років. Сеж був час, коли почали ся ґвандрівки галицької інтеліґенції у Росію. Хто не міг знайти у Галичині доброї посади, а міг знайти якого москвофільського протектора, той тільки потрібував зголосити ся до „батюшки“ Раєвского у Відні, а зараз діставав місце у Росії. Найрадше поселювано Галичан по західних ґуберніях: у Вільні і т. д. І йшли вони туди громадами і незабаром бачимо там: Якова Головацького, Лисикевича, Ливчака, Попеля і многих инших.

Богато між ними було священиків, які опісля перейшли на православє, а се кидало понуре світло на святоюрські відносини[1]). У Відні були здавна люди, що вказували правительству

---

[1]) Богато інтересного матеріялу в справі сих поселенців подає кореспонденція пок. Амвросія Шанковського, професора коломийської, а опісля директора черновецької ґімназії. Приготовляю як раз її видание.

на небезпеку москвофільської пропаґанди[1]). Досить буде згадати цензурні остороги „Зорі Галицькій“ підчас редакторства Гушалевича[2]) і т. д. Моторами сього ворожого москвофільству настрою правительства були між иншими: Василь Ковальський, Григорій Шашкевич, Іван Вислобоцький і ин.

І коли св. Юр не міг здержати свойого власного священства від московщення та надати вандрівкам у Росію не так ярке політичне значіннє, то очевидно, що його кредит у правительства мусів упасти.

Про сї переселення у Росію знає й Устіянович. Він думає (у великій части вірно), що їх причиною було польське повстаннє 1863 р. Воно отворило очі російському правительству і Росія почала шукати між Галичанами людий, які помогли би завести нові порядки у зревольтованих провінціях. Та як звісно, вандрували туди люди без сталого характеру, що вели себе в Росії скандально й дали ся легко ужити як орудіє проти свойого власного народу.

Такі порядки вразили серце поета. Він не міг дивити ся на се спокійно й корити ся сліпо обставинам. Ще якийсь час здержував його огляд на діти. Та вкінці він подав ся у Сучаву, де українське слово заживає більшої свободи. І відси з огляду на заходи Поляків післав він заяву „що Галичь всей Руси лишь часть и отлам конечно требує єдиньства и згоди“. Сею заявою було очевидно: „Моимъ друьямъ“.

Та, жалуєть ся поет, даремна була його праця. Його не зрозуміли „нї братя, нї други“. І він свідомий того, чому його не зрозуміли: сей зазив до згоди списаний твердою „панруською“ мовою й не міг тому збудити „пориву до єдности внїшной“. Ба, що більше, сей зазив став „лишь блудним, хоть злудним свідоцтвом відступства від всього напряму и змагань сорокосьмих літ“. А тимчасом се неправда, бо він не змінив своїх ідеалів!

Зовсїм ясне признаннє — та знова питаннє: відки воно взяло ся? Може Устіянович пішов у добрій вірі за москвофільським рухом? Ні, він знав дуже добре його цїли й провідників і — погорджував ними з душі. Так чомуж він ішов за ними

---

[1]) І правительство само старало ся в сїм напрямі вплинути на галицьку суспільність. Так пр. маємо вістки, що з початком 50-их років ректорат віденської семинариї (безперечно на приказ з гори) вів слїдство поміж питомцями в справі їх зносин із пропаґаторами російського напряму.

[2]) Проф. Студинський. Корesп. Голов. 1850—62, ст. LVI і далї.

і боронив їх? Прикрі житєві обставини... Се не відповідь! Ні! Устіянович таки змінив свої переконня при кінці житя. Чому — не беремо ся рішати сього. І справді Устіянович вернув до Маркіянових ідеалів, до симпатий до народовців. А що він не згадує нічого про те, яку ролю прийшло ся йому відіграти в москвофільському руху — так не дивувати ся сьому: може бути він хотів перевести на собі експеримент, покришкою щирого бажання згоди на Руси прикрити своє дотеперішнє житє і погодити його з ідеалами Маркіяна. Експеримент не конче удав ся — й зовсім природно. Прихильність до народовецького табору, до українського руху, до ідей Шашкевича й Шевченка повела його до того, що він сам (може й зовсім свідомо) кинув каменем на свою доперішню роботу — не прямо, а осуджуючи гурток, якого був досі членом. Бо годі подумати, щоби Устіянович так несвідомо тільки кинув такі острі слова на адресу Дідицького. І з жалем кінчить Устіянович спомини із свойого житя: він мусів замовкнути — його роля скінчена. Але будучність покаже, що він правий — побачимо, куди доведуть роздори. Та поетови не діждати сього — він уже над гробом. Се й властиво кінець споминів.

Як закінченнє додано оповіданнє про відвідини двох молодих людий, що збудили його із задуми. Був се Пан і Господин, а оба дерли собі з рук Устіяновичів листок „Друзьям моимъ“. На питаннє, чого вони собі бажають, просив Пан люшні до воза, бо хоче поїхати на Україну відвідати гріб Шевченка, Господин знова просив колеса, бо хоче поїхати в Москву і Київ зложити поклін усім тим, що брали нас в оборону та познакомити ся при сій нагоді близше і з українськими людьми. Та місто того дає їм поет раду спрячи разом коні і так поїхати на Україну і в Москву. Оба подорожні послухали його і жили від тепер у щирій приязни.

Се закінченнє значить просто, що мимо того, що Устіянович почув симпатії до українського руху, він зовсім до нього таки не пристав. Давня привичка взяла таки гору і він витворив собі зовсім баламутний ідеал згоди між москвофілами й народовцями. Тільки його москвофіли — се не москвофіли покрою Дідицького. Вони прихильні і українському народови. Та все таки самого поета манив блеск Москви золотоверхої, матушки Слави.

От такі тії „Вспомини“. Житєписних даних подають вони небогато, бо взагалі поет ховає ся поза малюнок подій, та за те для характеристики Миколи Устіяновича мають вони першорядне значіннє.

Матеріяли.

1.

Сучава.

Сон внучки.

(1884).

Під місяць рогатий,
Під ясное сонце,
1 Взніс коник крилатии,
Під Боже віконце
Саме, сей ночи мене.
Я з коника зсївши
Коліна склонила,
2 И руки зложивши
Так Богам просила
О все, що в небї цвите.
Дай, Отче нашь, волї
Всей руской краинї,
3 Даруй лїпшой долї
Всей руской родинї
Що рве, окови з себе.
Що ломит кайдани
Рабства и неволї,
4 Зтрясае лахмани
Мужицкой недолї,
З себе, до волї ся пне.
Що радаб прозрїти
В той тьмї, що морочит,
5 И искров просвїти
Черва, що Русь точит,
Гризе, здуситись бере.
Молилам, Всевишний,
Nе дай нам пропасти,
6 Весь нарід не грїшний,
Між грїшним по части
Все е, и праве житье.
Nе дай, милостивий,
Nам Боже упасти,
7 И всяк блуд вредливий
Поможи отрясти,
Бо жре, давит и гнете.
А Господь спогляне
Nа мене сердито,
8 И каже: „Nе вяне
Пшениця, нї жито,
Лиш пне колосье свое
Горї, хоть вихрами
Долї придавлене
9 Покладось містцями
В яри не спасене,
И жде, ажь жнива дїйде.
И Русь колись буйну
Сваволя убила
10 И нинїшну сумну
Долю зготовила
Проте в рабствї жие.
Nо скоро дозрїе
По Руси всей воля,
11 Просвїта насиїе,
Правда, згода, доля
Взiйде, ей сонце свїтле.
Вертай же в долину,
Розказуй повсюди,
12 Що Русь Украину
Nебо не забуде,
В час ще Мессїю пішле.
13 Дїдусеви мому, все я пробудившись,
Сказалам потому, а дїд прослезившись
Рече, мене лишь смерть жде.

2.

Славско.

Кінь и пес.

(байка, 1869).

1.

Біг раз пес через овес
И подибав коня.
„Що ту дієшь без колес
Ne вночи, лише за дня“.

2.

„Бачу пасти забаглось
Мосці паничеви,
Але діло не вдалось“, —
Каже пес коневи.

3.

„Бо за мнов иде стрілец,
Як побачит Тебе,
Спитае мя на конец,
Чий овес и чие

4.

Поле се, що ти го спас?“
Na то коник псови.
„Я лишь в краю и то раз,
Дібрав ся к вівсови“.

5.

„Але ти псе и твій пан,
Дик, медвідь, птах, коти,
Кожде збіже, кождий лан
Толочат день и в ночи“.

6.

Відповівши псови кінь
Хвіст в гору зпинае,[1])
Искри бье о тверду рінь,
В село улітае.

3.

Сучава в Липньу 1884.

Вспомини.

I. Сиджу раз в затіньу конаристой липи,
Столітной бабусі, що в часта бувало,
Татарви и Турків видала розсипи
И пекло погане, що к ним приставало.

За хвилю дрімота мене старовину
Обійме, в сон вложит прижмуривши очи,
И мов ту безсильну, малую дітину
Уносит в Морфея преділи урочи.

Як в калейдоскопі снуют ся, зміняют,
То краю обрави то прошлих літ дії
Померши воколо до чину ставают
За долю и волю, мечти и надії

На раз я там бачу під стріхов хатину,
Садок и обійстье, що звут на пісках,
И всю так молодшу, як старшу родину,
И мудрого діда в садку при пчолах.

---

[1]) Ту щось витерто.

Помнью, як під осїнь вірла випускаю,
Орел пiднимаєсь гень к небу поволи,
А дідо мій кличе: „Держись Николаю
Орел тя до Львова уносит до школи

И бачь — везе орлик, старий коничейко,
До шкіл до латиньских пахоля цікаве,
В души молоденькой співа соловейко
Що тьму розганяє лиш світло яскраве.

II. Минают доби, рік уходит по року,
Що хвиля втискаєсь новоє вражінье,
И мов золотистий луч сонця з востоку
В душу ~~мою~~ жлобит нове впечатлїнье.

И так розвивались понятїй громади,
Незнаного світа тайни, чуда, дива,
Вселенной природа, єстеств миріяди,
Всего сотворіня безличнi огнива.

Крім того богацтва шкіл висших науки,
Що мислить лоично и правильно вчили
И змисли скрїпляли, роздали ся звуки,
Що в сердцью шляхотни чувства розбудили.

Почутье братерства, взаимной любови,
Охота до жертви за братную долю,
Готовість пролятu за нью струю крови,
Житье положити за народа волю.

Помнью, як хвилево в подібним настрою,
Завозваний мріями ошоломлених,
Чувстом я скланяв ся [1]) за Полщу до бою,
No розум спізнав ся на лисах барвлених.

Бо скором побачив, що паньская воля,
Якой добиватись панове хотїли,
Для руского люду, лишь крайна недоля,
Помрока опала, руки здеревіли.

И стидом окритий стаю пред престолом
Того, що вселенной сам керму держит
Скланяю колїно перед апостолом
Єго, що на земли живой правди вчит.

---

[1]) При сих словах щось витерто.

И кажу: „Владико создателя міра
Прийми мене в службу, Адонай, Єгови,
Любов мене кличе, надія и віра,
Учить ся той правди, що гріха окови

Науков лишь крушит евангелской віри,
Що множит між людом чувства благородни,
Бо Господа Бога велит над всї міри
Любити, а ближних, як діти Господни.

III. В стїнах семинарских алюмнів громада,
З Днїстра, Сяну, Буга и Пруту допливів,
Ся буйна и плодом богата розсада
Людовой–просвіти, шляхотних поривів

По меже собою на круги ся ділит,
Все [1]) після напряму, що в крузї проводит.
Тожь скорше товариш молодшийся звїрит
Такому, що с ним ся свим поглядом годит.

Так одже вступив я в кружок волнодумних,
Що Руси червоной відродженья ждали
И в слїд украинских мужів бистроумних
Народ заумерлий збудити ся брали,

Подвигами будьто на полю словесним,
Будь заходом щирим около просвіти
И Руси пороки с дозволом небесним
Рабство, лїнь, невіжу старались лїчити.

Тим пірваний прудом почав я співати,
Почав Маркіяна ступати я слїдом,
Хоть першій нескладний яли [2]) висмївати
Стишок мій посмертний „Слезу“ то я свідом

И вчинку моєго и Русальки цїли,
Не звернув з дороги, еще неубитой,
По нейже вороги, мов безроги рили,
Як звикло бувало в річипосполитой.

Начальство струсило, здало вижше справу,
До Юра самого, узнавши конечним,
Щоби загрожену спасати державу,
Дозір полицейскій над так небезпечним

[1]) Щось вишкребтано.
[2]) Сї три слова підшкребтано.

Пташком, що задумав мабудь таму класти
Самовладству полской товариской мови,
И бесїди руской в Галицкой области
Слаби осьмїлив ся скріпляти основи.

No вже и у Юра почало свитати,
Бо, хоть полицейскій дозір полишено,
Узнано вигнаньом мене не карати
И даже рукополагати рїшено

В сам праздник великій святого Ивана
Владика в презвитерскій чин посвятив
Мене и двох щирих другів Маркіяна
И нас на апостольску путь благословив.

Прийшов день розлуки, розпращались други,
Зложивши присягу прикладно все жить,
Бить братям молодшим всегда на услуги,
Язик рідний плекать, Русь щиро любить.

Мене зразу в Вовків під Львовом післали,
No ледво три літа я там перебив,
В верховинї Скільской мнї Славско надали
И там я мій мужескій вік пережив.

IV. Минали днї — Тямлю, як літ то чи мало
По верхах Бескида я скалу орав
А зерно по зернї, що в землюсь поклало
Все вихор, заледва взійшло обгортав

Безнадїйна сїйба; — диво непонятне!
По верхах Бескида, по строминх скалах,
Помимо тих вихрів, колосье видатне,
А жниво богате, мов в буйних ланах.

Бо Nїмец и Лях ту косцьолів не клали,
И церков лишали в спокою святим,
Дїтей чужих Богів еще ненавчали,
Тож люди ту ладом водились давним,

Стерегли свое, не бажая чужого,
В Верховинї прадїдний бачили рай,
В неи жили, мов люди віку золотого,
В простотї так чистой, як гірский ручай.

Куда ту лишь глянешь, живи вчуешь звуки,
Ту шипіт, ту шум, там маржини відзив,

Ту посвисти вихрів, там громів відгуки,
Ту пташій щебет там фуярку и спів

Сей спів безконечний, бо пісњ то людова,
Що люд нев небесного пана славит,
Бо нев, чи весела, чи смутна основа,
Все чисти, як сонце чувства заявит.

Nев мати дітині до сну приспівує
Краси єй у Бога и долечки просит,
Хлопчині, що зручно в фуярочку дує
И дівці при марзї пісњ весь день уносит.

Легінь про коханку пісоньки складає,
Пісоньков голубка за голубом тужит,
Гуде пісњев[1]) хата, як скрипка в ней грає,
Пугар, як весело в товаристві кружит.

При кождой роботї, отвітна пісонька
Чи то в сїнокоси, чи в час самих жнив,
Снує ся по черзї, зперша лишь зтихонька
Потім голоснїйше, як бись дух скріпив.

Nікто там не знає тих то пісней творців;
Они пливут истно з души всего люду,
Живущих устами після древних взорців,
Мов струя безмежна, безмежного пруду.

В тим слів и зворотів, образів и цвіту,
Nікым не вичерпаним цюрку словесним,
Черпать мнї лучилось. Чим черпав до ситу,
В таким живой мови словари чудесним?

Дарма! Хоть я черпав, всегдам черпав в сита,
А сли коли в ситї яка капля скрилась
Заледва сплинула з Верховин корита
В долину, все в филях Днїстрових топилась.

Лише раз достигла живой капля мови
Слезами скріплена сплинуть з Верховин
И на Маркіяна ложе погробове
Зложить незабудку на вїчний вспомин.

V. Затьмилось, а тиша кругом залягає,
Сам ворон лиш краче вїщуючи жир,

---

[1]) Підшкребтано.

А небо пожаром з сторон всіх лупає —
Голодни взивают голодних на пир.

Жадаючи волї, прав, землї, науки,
Опікуньства кришат незносний тягар
До опору рвуть ся, берут збрую в руки
И волї підносять кервавий штандар.

Диви! Як то в краив австрійских столицях
Мятежит за рівність и волю народ,
Хоть цвіт єго гине в боях и вязницях,
На гробах их всходит лучь ясний свобод.

И Галич ликує, бо паньщина паде,
Бо свобідний в хатї батків селянин,
И в судї мандатор вже більш не засяде,
Нї то в справах спорних, нї скоро злочин

Повинной жде кари. Днесь суди пісарски,
Чи пан завинив, чи голодний мужик,
Все рівни вкладають кари не варварски,
К яким бувало мандатор привик.

Нови вже громадзки заводят устави,
Під властей державних жичливим надзором,
А люд привикає до самоуправи,
Громада майном свим ґаздує не в сором.

Церкви деревяни, покрити скрізь мхами,
Щезают поволи; натоміст ся взносят
Храми величави и школи сотками,
Котри по всей руской землици голосят.

Що Русь до просвіти веде свої дїти,
Під впливом додатним своих панотців,
Щоби раз на завше тьму преодолїти,
Прозрївши, позбутись ворожих богів.

Дім народний Русь сему в доказ будує;
Штуцї и науцї, словесному труду
Торговлї и промислу Дім сей жертвує
В пожиток и користь проснутого люду

В окремих комнатах під надзором строгим
Основано музей для цїнних книжок,
Відкрито и бурсу школярам убогим,
В пользу товариства Бесїди кружок,

Стариностьям руским призначилось містце,
И руская сцена знайшла ту покров,
Живописной штуці відкрито огнище,
Для хору и пісней притулок готов.

Не менше музика и слово живое,
Все в Народним Дому знаходят пріют
Сли то поединьчо, чи в двое, чи втрое,
Світ звуків и мислей в дарунку несут.

Чи будьто на вічах и народних справах,
Чи в честь о край рускій мужів заслужених,
Чи то на вечірках, танцях и забавах,
Чи то на викладах осіб дуже вчених

Є там по при нижшу и школа середня,
В котрих то по руску наук уділяют,
Є також святиня, по Юру передня,
Но тую ще з двору и в внутру кінчают.

Не бракне и в Дому Народним печатні
Щоби світом слово живе розходилось
Щоб мови удали и мисли удатни
Просвіті служила и не загиралась.

Так Галицка Зоря и Вістник, Неділя,
Мета, Вечерниці и Галичанин,
Батківщина, Слово и Листок з Поділя
Наука и Діло, Письмо з Буковин,

Так всякого цвіту словесное зіля
Повязане складно по Руси розходит
В приходство и школу загляне що хвиля,
Тепленько промовит, чувства тепли зродит.

Пізнійше під стріху сільскую загляне
Побудит и власне достоинство скріпит
А хоть містцями змарніє и зване,
Що з матерев злучит, вже більш не розлучит.

Бачь двигалась Русь в розмаитом напрямі,
Що раз богатіла на полю наук
И в людзких уметностей кождим отламі —
Лишь в більше занедбаной галузи штук

Осталась все в браку покрову на заді,
Рівно недостаток грошевих засобів,

И жид розвельможнїлий став ей на заваді
Торговлю и промисл подвигнути з гробів.

Но вредни запори, яки то вспиняли
Змаганя културни и поступу цвїт,
Загальний просвїтний наклін повздержали
Соромними штучки ледва з десять лїт.

И якжеж не брати удїлу в тим руху
Менї, щом на зорях вже пїснев учив,
Любити сей нарід, що з давен в послуху,
З чола піт кервавий ледва осушив.

Так Вїстник и пїсни почав я складати,
И повїстей кілка з Верховиньских гір,
А щоб до словесних робіт загрївати,
Я клав инний підпис під кождий утвір.

Бом думав, що пїсни Дротарів и Іорів,
З уваги на письма о знаках моих
И имени власним, народ сам до творів
Запише поетів молодших, нових,

Котри своей музи первенцїв на волю
Пускают з умислу під назвов чужов,
Щоби, если не знайдут вподоби у полю
Не брати их дальше під власний покров.

Дарма моя штучка не здурит нїкого
Дротара и Іора спізнали в сейчас,
Тому то Дротарских и Іорских не много
Утворів, що взнестись хотїли в Парнас.

А молодїж наша горнулась охотно
До дїл, щоб відродженя Руси дожить,
Москва лишь и Полща дивились маркотно,
Шукаючи способу взріст сеи убить.

VI. Богдане, Богдане! бачь Галичь ликуе,
Бо Слово твое новий вїк голосит.
Богдане, Богдане! Бачь Галичь сумуе,
Бо Слово твое Русь в Москву уносит.

Під проводом Юра святого стояла
Русь Галицка у ласках державних,
Бо по за границьми краю нешукала
Nїколи для себе лакощей нестравних.

Диви! — як то возклик на соймї у Львові,
Що Руси не має, весь край обидив,
Молодежи сотнї до бою готови,
Козацкій підняли прапор. Так віджив

На Галицкой земли знов дух Украини
Під впливом вшехпольских соймових ухвал
Що кажут, якоби ще Длуґош[1]) Русіни,
Ляхами, лишь руского роду назвав.

Від разу повстало сторонництв четверо:
Стари, Святоюрцї, привикши к поклонам,
Що перед старостов вгинают ся в зеро,
И за святоюрским идут слїпо дзвоном.

Они ще и керму до сих пор держали,
Бо Кир Спиридон на чолї их стояв,
Єму директиву впрост з Вїдня давали,
А дальши укази до клиру він слав.

Сторонництво друге, Украинців зване,
В идеах Шевченка спасенїє зрит,
А в них твій идеал віджив, Маркіяне!
Дїлать, як любов лишь до люду велит.

Сторонників тогож в молодежи много,
Их народолюбцями зчаста зовут,
Хоть голод и холод, засаду всї строго
Держат и до просвїти люду ся рвут.

А трета частина, Богдане, Твоя,
Повстала у Вїдни, Раевского впливом
Паролом соймовим, що Руси нема,
Взросла в таку силу, що сталась огнивом

Панславистів руху, котри наміряли,
Всї ріки словяньски в одно русло зляти,
А Словом и рублем вже приготовляли,
Від Австрії Галичь з часом відорвати.

В четвертім таборі знаходим Русіни:
Евзебій з Черкасів и Ѳома з Полян
И Краківский Зиблик, котрих мов на кпини,
Ляхи все ставляли на взір Русинам.

---

[1]) Підшкрабано.

А тих отверженців не злічишь сотками,
Они, як московски, що рубли берут,
Держат ся Поляків за хвости зубами,
И тим що упаде з під хвоста живут.

Літописи Нестора мож завірити,
Що з давен Словяне між собов ся друт,
А сли раз порядок хотят вже вчинити,
Всегда ся о поміч к чужим удают.

Так колись бувало в старім Новгороді,
Где нарід спорящій варягам віддав
Всьу власть, щоб в борбах горожан и незгоді
Управи противний табор не дістав.

Відай Nовгородці, ще нас не навчили,
Вражда бо, ненависть у Львові взмагалась,
З Украинцьом, Юрці білшь не говорили,
А Ляхоман з Москалофилом тачались

Nе в крови, в болоті, яким перекинці
Всілякого роду, щоб совість придавить,
Обкидуют власне гніздо на всі кінці,
Абиго так сили, як чести позбавить.

Ляхи тріумфуют з раздору на Руси,
Бо люд тратит віру в успішний провід,
А лях, свими грішми, штучки и покуси
Веде го як осла до танцю на лід.[1])

Доноси до Відня идут кождой днини
На русских и руських державних врагів,
А супротів Юрців знайдено провини
Против святой віри, латиньских ксьондзів.

Им зділано закид, що прут до царату,
Бо вже православни порядки заводят;
Що вірність до трону и до маєстату
То чиста облуда, котров лишь уводят

---

[1]) Ціла ся строфа наліплена шматочком паперу, а під сподом можна відчитати:

Ляшня тріумфує, роздор бо на Руси,
Довіріє до проводу скоро гасит,
И рôжними штучки, грішми и покуси,
Люд псує, моральність порчит и казит.

У третій стрічці ще щось перечеркнено. Як бачимо, зміна не відносить ся до змісту, а тільки до способу вислову.

Мїродайни сфери, в яких ще облестно
И вїрнїсть до римского папи удают,
Таками то дїли, Поляки нечестно
Нужденним клеветником всей Руси стают.

В замїрї, щоб Nїмцї дали им окремо
Довїріє полне в соймї обізвались
„К Тебї стоим Пане и стати будемо“.
Таким підхлїбними слови вкрадались

Помеже гофрати в найвижші уряди
В фотелї министрів, и в дворскій округ
И всюди старались вбивать без пощади
Так рускую церков, варстат, склеп и плуг.

Бачь свого намїру дінняли Поляки,
Бо даже Владики утратили віру,
Томуж не дивуй, що слов Гайдамаки,
Москва, и Монголи ужито до клиру.

Но гнет, під яким скоро Русь застогнала,
Хвилево засади самих Юрцїв звихнув,
Бо жадна их справа з Москвов не вязала
Аж скуток повстаня [1]) сю справу подвигнув.

Повстанье Поляків успїха не мало
Противно московске правлїнье гнобить
Их стало, а в Галицкой Руси шукало
Спосібних заввятих людей, щоб вводить

Устрій новий в церквї, урядї и школї.
Так чисто московскій впроваджено лад.
No лях, хоть зазнав там рабства всяки болї,
Nїчого не вчився, не цофнув назад

Своих злих замислів, щоби Русь убити
И Галицку землю давним польским ладом
Так радов повїтовов ущастливити,
Як польскоцїсарским владїти урядом.

VII. Таких то порядків не хтїв я терпїти,
И смирно коритись також не гадав,
Однак мнї ходило, щоби мои дїти
Вреду не понесли, томум задумав

[1]) В сих словах дещо вишкрабано.

Покинути гори, податись в Сучаву,
Где рускому слову не клали ще там,
И звідти послїдну післати заяву,
Що Галичь всей [1]) Руси, лишь часть и отлам

Конечно требує єдиньства и згоди,
Бо народну школу Поляки вбивают
И невилїчими наносят нам шкоди
Коли вже дітвору paciegża навчают.

Дарма! — непоняли моєго завзиву,
Нї братя, нї други, бо списаний трудним
Панруским язиком не взбудив пориву
До єдности внїшной и став ся лишь блудним,

Хоть злудним свїдоцтвом відступства від всього
Nапряму и змагань сорокосьмих літ.
Дарма! — непринято поради старого,
Котрий идеалів своих не змїнив.

Замолкнуть пристало. Будучність покаже,
Куда поведут нас раздору борби?
Менї недїждатись, необав бо вскаже
Nебесний косарь на гробови горби.

Бачь виджу могилу, а вколо ней много
Могил, так давнійших, як ще и порожних,
Дивлю ся, котра з них для мене самого?
В тим буджусь! — „Дїдусьо! Є двох подорожних

До Тебе, моя внучка каже, „Панове
В справунках поважних Твоєй ради ждут“.
Стрепенувшись, очи протерши и брови
До гостей підходжу и бачу, як рвут

Собї з рук мій листок: „Друзьям моим“ в куснї.
Спрашаю, чим могу служити Панам?
Nа то первий каже: „Менї треба люшнї
До возу“ а другій: „Менї нужно к Вам

Подїбне дїло,[1]) мнї колесо злетїло [1])
„Куда, Вам дорога, питаю, иде“?
Того, що о люшньу просив мя несміло
„В Украину жарь моє сердце несе,

---

[1]) Підшкрябано.

„Щоби[1]) на Шевченька гріб цвітку покласти.[1])
„А Ваша, куди путь веде, Господин?
В Москву златоверху и в Киев почасти,
Там хочу зложити мôй щирий поклін
Всім тим, що нас сильно взяли в охорони,
Ту знов замишляю сложить одним трудом
Киевопечерским Світилам поклони.
И ближше пізнатись с украиньским людом.
Ледва ту, Панове, у мене знайдете
Колес, або люшні, до ваших возів,
Но без погублених легкось обійдете,
Єсли за порадов пійдете мих слів.
Спряжіт Ваши коні до воза одного,
А колесо, люшнью, зладите в сей час,
Поідете скорше, як брат коло свого
Брата, скрізь Украину, где нашь Тарас,
Курганом прикритий лежит близь Полтави,
А з відтам пустітся в далекий ще світ,
В Москву златоверху и матушку Слави,
Що будит подив у самих вже воріт.
А скоро здорови, повернете з пути,
Зволіт здати справу прилюдно о всім,
Мені же пишіт, бо хотівбим почути,
Чи погляди Ваши годят ся с моим.
Поїхали разом — и так повернули,
Мені не зволили здать справи про путь
Знакомі же кажут, що спорів забули
Так, що их Пилядом и Орестом звут.

4.

Лист Єґора Ковалевського до Миколи Устіяновича, писаний дня 21 вересня 1867 р.

Печатка: Общество для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ. С.-Петербургъ 21 Сентября 1867 № 142.

Священнику Николаю Устьяновичу, в Галиціи (на боці: Съ препровожденіемъ семидесяти пяти (75 р.) рублей).

Комитетъ Общества для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ въ засѣданіяхъ 4-го и 18-го сего Сентября, обсуждалъ предло-

[1]) Підшкрябано.

женіе члена своего, Владиміра Ивановича Ламанскаго[1]), объ оказаніи Вамъ пособія. Имѣя въ виду значительныя, въ теченіи двадцати слишкомъ лѣтъ, заслуги Ваши по распространенію и оживленію Галицко-русскаго языка, литературную дѣятельность Вашу на пользу Галицкихъ нашихъ собратій и стѣсненное Ваше положеніе. Комитетъ единогласно опредѣлилъ: назначить Вамъ, въ видѣ единовременнаго пособія, семдесятъ пять рублей.

Объ этомъ опредѣленіи комитета имѣя честь Васъ, Милостивый Государь, увѣдомить и препровождая при семъ назначенную Вамъ сумму (75 р.), покорнѣйше Васъ прошу принять увѣреніе в отличномъ моемъ къ Вамъ уваженіи и совершенной преданности.

Председатель Общества Ег. Кова[левскій][2]).

5.

Лист з Росії до Богдана Дідицького, писаний дня 16 лютого 1868 р.

Февраля 16.[3]) ч. 1868 года.

Почтеннѣйшій и Многоуважаемый Другъ нашъ Богданъ Андрѣевичь![4])

Пользуюсь случаемъ, чтобы написать Вамъ два три слова. Я сописалъ записку въ Благотворительный Комитетъ о нашихъ нуждахъ преимущественно о заселеніи Фонда существующаго для вспоможенія академиковъ, не менѣе же представилъ чрезвычайно важнымъ о пособіи для изданія учебниковъ гимназіялныхъ у насъ. Разуміется поддержка послѣдуетъ, ходитъ только прежде всего о пересилку ея, такъ какъ комитетъ не оченъ радо передаетъ на руки частныхъ людей, которые распаряжаются — какъ то намъ извѣстно произвольно. Если не станетъ на томъ, что я перешлю Вамъ пособіе это въ видѣ пособія отъ проживающихъ въ Россіи Галичанъ, то непремѣнно Вы Богданъ Андрѣевичъ, получите его другимъ возможнымъ путемъ — Прежде всего Васъ прошу, чтобы посилаемыя пособія отъ насъ попадались всегда въ какой нибудь комитетъ съ 3 или 4 человѣкъ, о которомъ на всякъ случай нужно освѣдомить здѣшную публику. Вы едва будете вѣрить какой ропотъ и негодованіе случилось намъ слышать, что жертвоприношенія, отдаваемые на руки нѣкоторыхъ извѣстныхъ лицъ неизвѣстно доходять на

[1]) Володимир Іванович Ламанський, звісний славіст (род. 1833 р.).

[2]) Єґор Петрович Ковалевський (1811—1868), подорожник і письменик. Писав наукові розвідки, також дещо із белєтристики під псевдонїмом: Нилъ або Е. Горевъ.

[3]) Чи може 26 го, бо се число поправлене, а через те невиразне.

[4]) Розум. Богдан Андрієвич Дідицький.

мѣсто своего опредѣленія [1]). Вамъ это понятно. Надо исправлять опинію. — Послѣ еще одно. Оттуду посилается огромнее количество разнаго рода книгъ обикновенно въ Вѣну. Какъ я убѣдился онѣ тамъ лежатъ и по 2 и 3 года и никому въ голову не прійдетъ выслать ихъ какимъ путемъ въ Г. [2]) ни даже отъ Васъ кому взять. Думаю, что легче доставать уже изъ Вѣны что либо, чѣмъ оттуда. Впрочемъ это зависло отъ Васъ, чтобы объявали Вы кого нибудь ѣдущаго въ Вѣну забрать книги — или обдумать какой другой выгодный способъ. Такъ мнѣ кажется будетъ найлутше.

Я услалъ на адресъ Грабовеньскаго книги сочиненія слѣпца Шираева, между прочимъ для Васъ и Венедикта Михайловича [3]) не знаю получилъ ли или нѣтъ.

Ч. 12 Февраля пространнее письмо В. Мих. Пл. Позвольте просить его, отвѣтить мнѣ. Письма изъ Галиціи приходятъ къ мнѣ всецѣло и неповрежденно и можно писать по не много откровеннѣе безъ опасенія.

Кстати: Извольте спросить при случаѣ приметъ ли монастырь ОО. Василіянъ въ Бучачи пожертвованія книгами въ большомъ количествѣ для составленія сгорѣвшей Библіотеки??

Пожалуйста Богданъ Андрѣевичъ посовѣтуйте мнѣ, что дѣлать. Я выхлопоталъ у Императорскаго Комитета Грамотности въ С.-Петербургѣ 33 наипопулярнѣйшихъ сочиненій преимущественно относящихся къ географіи, исторіи и литературы Россіи въ 1000 екс. для библіотекъ и народныхъ училищъ нашихъ не менѣе и другія сочиненія — какъ ихъ переслать? возможно ли и на чьи руки?

Въ коротцѣ пришлю Вамъ 50 екс. соч. Попова: Славянское народонасел. по восточному склону Карпатъ и соч. Іезберы и Чаева и другихъ.

Галиціей здѣсь серіозно занимается [4]), неслыханное воодушевленіе во всѣхъ слояхъ народа. Нетерпиливо выжидаютъ, когда событіямъ надъ Дунаемъ заакордуютъ тѣже надъ Днѣстромъ [5]). Крѣпитесь и мужайтесь. Богъ Васъ да благословитъ. Пишѣте

Вамъ — Вашъ преданнѣйшій
Михаи(лъ).

---

[1]) Очевидна річ якась стилїстична похибка.

[2]) Певно: Галичину.

[3]) Венедикта Михайловича Площанського, редактора „Слова“.

[4]) Певно повинно бути: занимаются.

[5]) Що до того вислову, то його треба поставити у звязь із словами слїдуючого листу: „не записались ли Вы, Адамъ Николаевичъ въ польскіе волонтера и выбераетесь въ Турцію?“ Се, очевидна річ, натяк на тогочасні заколоти на Балканї, які викликали Болгари (і Греки) проти Туреччини. Що до тих польських „вольонтерів“, то пор. замітку

6.

Лист з Росиї, писаний дня 17 лютого 1868 р.

Ч. 17 Февраля 1868 г.

Почтенный Другъ Адамъ Николаевичъ![1])

При случаѣ пишу только 2, 3 слова. Къ Вамъ милый Другъ мой не стоитъ писать такъ какъ Вы не отвѣчаете уже третое мое страховое письмо. Бога ради что то есть не записались ли Вы, Адамъ Николаевичъ въ польскіе волонтера и выбераетесь въ Турцію? Иль можетъ быть Васъ Ляшеньки купили, что не льзя добыться отъ Васъ слова Русскаго? Послѣднее письмо изъ М. съ моей фотографіей и адрессомъ получили Вы? А книги получили? Христа ради пишите и не трусѣте какъ Нѣмецъ передъ зайцемъ! Адрессуйте, если не попался Вамъ мой адрессъ прямо въ Университетъ. Черезъ 2 неделъ надѣйтесь нового транспорта книгъ.

Моск. Вѣдомости и Москву можно каждому священнику и Русскому Галиціи подписывать за 8 руб. въ годъ — вспомнивъ что самая почта стоитъ въ годъ $7^1/_2$ рубл. а можно подписать и на $^1/_4$ года по 2 р. Подписку съ означеніемъ точнаго адресса присилаетъ ся или на мой адрессъ или прямо въ помянутыя редакціи. Адрессъ Вы прочтите въ Касинѣ или у Дѣд. и дайте этому въ Галицію принадлежную гласность. Михаилъ Погодинъ посилаетъ 4—5 екс. своего Русскаго въ ред. Слова 1) для ред. Слова 2) для Кассина русскаго 3) для Народ. Дома 4) для Васъ. Были ли Вы у Зубрицкой и услали мой сундукъ? — поклонитесь ей я напишу ей очень важнео письмо! А что съ Чаемъ и нашими проектами??

Богъ Васъ да благословитъ. Пращайте. Вашъ Вамъ преданный

Михаилъ.

в „Слові“ 1868 р., ч. 10, з дня 3 (15) лютого у віддїлї: „Вѣсти политичныи“ (Востокъ): „Въ газету Pest. Ll. пишутъ, что изъ конгресовой Польщи приходятъ ежедневно молодыи люде, которыхъ Садикъ-паша умѣщеваетъ въ турецкой арміи. Порта поручила Полякамъ дѣло шпіоновъ за мнимыми русскими высланниками въ Болгаріи“. Туреччина підозрівала — розуміеть ся не без певної основи — у болгарських заворушенях російську руку, проти чого знова Росія і її приклонники боронили ся як могли.

[1]) Відай, чи не Адамъ Грабовенський? Так принайменше думає радн. дв. Барвінський.

Спірні і сумнівні питаня в житю Осипа Юрія Федьковича.

Написав Денис Лукіянович.

Хоч від смерти Федьковича минув 23-ий рік і живуть іще люди, що особисто знали поета тай стояли в дальших чи близших до його зносинах, проте в житєписі великого буковинського співака чимало спірних і неясних питань. В саму пору ще др. Колесса своїми гіпотезами що до походженя Федьковича дав почин збирати матеріяли, які мали його гіпотезу — розбити. Роман Заклинський, др. Маковей, Іван Герасимович, а перед ними ще др. Стоцький вратували ті свідоцтва живих людий про Федьковича, які булиб пропали. Омелян Попович з Григорієм Никоровичем віддали до ужитку інспекторські акти Федьковича, а в IV томі Федьковичевих писань надруковано матеріяли, що відносять ся до сервітутового процесу в т. зв. руськім кімполюнґськім околї.

Отсї зібрані до тепер матеріяли, коли особливий якийсь припадок, несподївано не відкриє колись нових жерел, треба вважати повними і при їх помочі можна справити неточности тай вирівнати суперечности, які в житєпис поета по найбільше впровадив не хто, а він сам.

Перші дві глави отсеї статї не дають нїчого нового, тільки критично порядкують все, що було відоме про молодість Федьковича. А всеж таки ті глави не були зайві. Про походженє Федьковича і про т. зв. коссованщину треба було щось сказати, бо Заклинський після своєї полемічної брошури надрукував ще деякі необроблені матеріяли.

Коли отся статя була вже передана фільольоґічній секції Наук. Товариства ім. Шевченка, весною с. р. появив ся IV том Федьковичевих писань, а в нїм надрукував Маковей всі матеріяли до житєписі Федьковича. Сей том цитовано в моїй статї: „Матеріяли“.

I.

Походжене Федьковича.[1])

Дати про походжене Федьковича стали спірні, від коли Колесса поставив таку тезу: Осип Федькович не є правим сином Анни Ганицької замужної, I-o voto Дашкевичевої, II-o v. Гординської і шлюбного її другого мужа Адальберта Гординського de Федьковича. Він є нешлюбним сином Анни Гординської і мужика Івана Коссована, а родив ся у тім часі, коли правне подруже його матери з Гординським тревало.

Доказати таку смілу тезу — річ не то що тяжка, але просто неможлива. Поки тревае подруже, то все є правна пресумпція за правесним походженем дітий зроджених у тім подружю: pater est, quem nuptiae demonstrant. Сю правну пресумпцію, важну впрочім не для самої правничої сфери, але для цілого сучасного строю суспільного житя, тезу, яка промовляє до здорового розуму, можна повалити тоді, як подруги критичний час (10 місяців) не знали одно другого. Причини тому могли б бути ріжні. Або мужа весь той час не було, бо їздив в дорогу, або був цілий час такий хорий, що не міг знати жінки, або він має орґанічний брак. Коли нема такої перешкоди, то після нинїшного стану природознавства — навіть заява матери, що дитя її нешлюбне, не має доказової сили.

Коли відома пресумпція так представляє ся нам не в освітленю позитивного права, але з природного становища, то Колесса мусів мати особливу рацію, щоб поставити свою гіпотезу.

Вихідною точкою для Колесси був уривок Федьковичевого

---

[1]) Література: Поезіи Іосифа Федьковича, часть первая, Львов 1862 (Слово от іздателя); Повісті Осипа Федьковича з переднїм словом Михайла Драгоманова, Київ 1876 (Переднє слово); Ревакович: Причинки до біоґрафії Осипа Федьковича, Зоря 1888; Франко: Молодий вік Осипа Федьковича, Правда 1889, ст. 61; Вечерниці 1863 ч. 17, лист Федьовича; „Товариш" 1888 ст. 111, лист Федьковича; Зоря 1892 ч. 17, листи Федьковича; Колесса: Юрій Коссован, Львів 1893; Заклинський: Чи можна Федьковича Коссованов звати? Львів 1895; той сам: Слїдами Федьковича, Л. Н. Вістник 1905 кн. IX, XII; Маковей: Про Федьковича, Буковина 1901, ч. 133; Кудерна: Мій приятель Федькович, Промінь 1905, ч. 11—15; Попович: О. Федькович шкільним інспектором. Ся статє надрукована в „Буковинї" то переклад німецької поміщеної в „Bukowiner Schule", 1904, зош. 2; Лукіянович: Причинок до біоґрафії Федьковича, Дїло 1904, ч. 178 і сл.; Лукіянович: Дещо про жите й поезії Осипа Юрія Федьковича (поміщене в популярнім виданю поезій Федьковича, Львів 1907). Матеріяли: ст. 32, 53, 66, 325, 353.

листу до Танячкевича з 1863 р. і т. зв. „шестий лист“ Федьковича до Горбаля. Критичний розбір гіпотези Колесси виведеної в його студії „Юрій Коссован“ показує, що сї два листи були й одиноким жерелом його доказів. Реляції сторонецького мужика О. П. (?) і поетичні автобіоґрафічні натяки Федьковича в його повісти „Люба́-згуба“ при оціненю віродостойности документів не можуть рішати. Зістають ся тільки названі два листи Федьковича писані в січні 1863 р. в Ардялї.

До Танячкевича писав Федькович: „Ще спімну про мою „Любу-Згубу“. Ни є це нибилиці, але кавалокъ мого житя. Такъ я дома тривавъ; а я ся въ дому ни називаю Осипъ Федьковичъ, але Юрій Коссованъ, ци якъ мене дома звали: Коссованючокъ. Федьковичемъ то мене лишъ въ рекрути вписали, бо мене, знаєте, безъ паса зъ Молдави видали“. („Товариш“, 1888, ст. 114.)

В так званім шестім листї до Горбаля читаємо: „Моя мама протопопи дехтенецкого донька, а віддали они ся дуже молоденькі за одного попа сухотника. — А буйні гірскі дівчині що за трай въ такимъ чоловікомъ? — Був у Сторонци красний, прикрасний леґінь, Иванъ Коссованъ: отъ и полюбили ся моя неня зъ нимъ. Піпъ умеръ скоро. — Протопопа присилували неню піти за якогось окомана, що звавъ ся Федьковичъ, — неня єго страхъ ни любила, та нищечкомъ усе ся зъ Коссованомъ кохали. — Я єго синъ, братчику, а братъ старший, Иванъ, и сестри, то само. Який триюкъ у нашім дому бувъ, ни треба тобі уповідати, бо самъ здоровенький можеш зміркувати; зросли ми помижи чужі люде, бо якъ ся бувало домівъ навернемъ, то вбиває насъ песій Ляхъ, ни инакъ. — А що моя ненька ни витерпіла! — лишъ хіба оденъ Богъ знає. — Але довго се такъ ни було, — підрісъ мій старший братъ, а удавъ ся вінъ зо всімъ у свого батька (Коссована) — гарний, як який лицарь. — Скорож вінъ почувъ ся у силї, заразъ уступивъ ся и за неневъ и за нами: Ляшокъ ни знавъ уже, що робити, тай повіявъ ся на дідьчу маму, а ми росли при братови на своімъ ґосподарстві, и дуже добре намъ було, — „Люба-згуба“ узята въ того веремя. — А я за чимъ тужу братчику? — Ти ни годенъ и зміркувати, якъ щасливо ми собі жили! — Правда, що ненинъ рідъ, сами не попи були, насъ зо всімъ бувъ ся відцуравъ, але добрі люде и любили насъ, и жалували насъ, хоть ми байстрюки були, — а вирчи се слово ніхто ся ни виживъ, бо братъ би го бувъ порубавъ“.

Хронольоґічно пізнійший лист до Горбаля представляє по-

ходжене Федьковича докладно і ясно і тому, лишаючи на боці лист до Таначкевича, займемо ся тілько листом до Горбаля.

Се історичний документ, який треба критично оцінити. Т. зв. зовнішної критики не треба тут прикладати, бо автентичність листу понад усі сумніви. За те після вимог внутрішної критики треба оцінити віродостойність автентичного документу.

Спомини (мемуари) Федьковича не мають великої вартости перше всего з тої причини, що він не списує тут свої безпосередні спостереженя, тільки переказує те, що міг би знати від иньших. Та знов не подав, на чиє свідоцтво він покладав ся, не можна проте справдити, чи жерело його інформацій заслугує на віру. Се і є перший відємний бік віродостойности в його т. зв. шестім листі. Одинокий здогад у дотичній літературі, що тайну свого походяженя знав Федькович від своєї матери — і довільний і безпідставний.

Обставини часу і місця, серед яких написав Федькович свій лист, не промовляють за віродостойністю того листу. Федькович, не бувши дома близько 14 років, взяв ся описувати родинні відносини; писав на чужині, а до помочі мав тільки свою память. Також індівідуальність автора, а власне його тогочасний психічний настрій не підтримує віродостойности його реляцій. Федькович під конець 1862 р. і особливо в січні 1863 був сильно подразнений листами матери, її і своєю хворобою і критичні листи писав, реконвалєсцентом по прикрій недузї, а хорий на ностальґію. Писав же в листах власне про сї обставини, які спричинили його незвичайний психічний настрій і мав виставити їм віродостойне свідоцтво!

Досї обертала ся справа коло питаня, чи Федькович міг сказати правду. Але важнійше запитати, чи хотїв? Відповідь буде відмовна. Цїлий лист писав Федькович з тенденцією хлопоманства. В його рідні (по мамі) водили ся прості обичаї, як звичайно у попів antiquae educationis, а ще й у далеких горах. У війску знав ся він і приятелював із самими мужиками, а коли через Кобилянського і „Вечерничників“ пізнав українську літературу, побачив, що вона простонародня, достоту і цїлком відмінна від німецької, з якою познайомив ся Федькович ранїйш при помочи Роткеля і Найбавера. Ось і понаписував Федькович сам і віршів і повістей з селянського побуту. Найбільш замітна з того погляду Люба́-згуба. Перед душою поета розкинулась у всїй своїй пишній красї Гуцульщина: і славна її бувальщина і туга за волею та добробитом і чар та принада гір, усеї живописної гірської природи. В тім світї жив поет. Бачив себе

самого у Сторонці на храму та на весіллі молодим леґінем у павах та з пістолями за чересом. Отже й повірив своїм привидам. Книжковий, романтичний світ став реальним. Федькович назвав себе мужицьким сином, зробив се в формі сповіди перед другом. З тою сповідю звязав він сам свою повість Любу-згубу, а в листї до Горбаля надав сїй сповіди романтичну основу і декорацію. Тенденція мусить привести автора до невірного представленя дійсного стану, а часто приводить авторів до фальшованя і перекручуваня подій.

В тім місцї треба також згадати, що свою сповідь про мужицьке походжене висказав Федькович одинокий тільки раз перед Танячкевичем ~~і зараз~~ другого дня перед Горбалем. Характеристичне, що тільки перед ними, перед такими-ж щирими народовцями і народниками, яким був і він. Нікому иншому Федькович тої тайни не відкрив анї по смерти матери (1864) анї по смерти батька (1876). Правда, раз у розмові в Молдаві, в Нямцулї, на присутного там Гординського сказав Федькович до свого приятеля Роткеля: es ist ja nicht mein Vater, але розказав йому при тім, що його батьком Серб, чи тільки чоловік сербського походженя.

Ся версія з молдавського побуту не подає нам ніякого иншого вияснення, тільки підчеркає неприхильні, а то і ворожі взаємини між сином і батьком. Та ворожнеча, яка впрочім пробиваєть ся дуже ярко в зневагах звернених до старого Гординського у т. зв. шестім листї, ненависть близька до душевної хвороби — була другим елементом, який зложив ся на звісну заяву Федьковича.

Згідні і певні свідоцтва людей, які стояли в особистих зносинах з Гординськими, стверджують довготревалість і завязок вражди Федьковича до Гординського. Гординський певне чув жаль до одинака за те, що не робить каріери по його думцї, що не шанує його. Але почуте батьківських обовязків було важкою рефлексією, яка заставляла його робити ріжні (невдатні) заходи примирити ся з сином. У Федьковича такої рефлексії не було. Батько і син були мрачні, самотні, замкнені в собі, а горді вдачі, тверді, невгнуті характери. Старий був деспот, а молодий неменше, але ніжність і пасивність наказували йому завертати і тікати, де міг стрітити найменший опір, найлекшу критику.[1]) Приляг він цїлою душею до лагідної,

[1]) Я вже таку натуру маю в роду, що дуже богато треба, аби мене розсердити, але як мене вже хто уразить до живого, так моє серце вже не обернеть ся, поки світа.

ніжної матери, яка була контрастом свого мужа. Осипові батьки, знесилена частими родами мати і молодший від неї Гординський недобре собі жили. Муж, хоч грішив, то не тільки грубо поводив ся з жінкою, але й зневажав її. Тоді в діточе серце глибоко запала палюча уража до батька.

Хтож був його батько? Мандатор. І то, як засвідчають сучасні, мандатор строгий. Тим більша була до його ненависть свободолюбних Гуцулів. А з окрема Гуцули в Путилівщині процесували ся з панами, і той процес тягнув ся від 1803, а поодинокі його стадії кінчали ся моральними успіхами Гуцулів і що раз строгійшими утисками від панів. Гординського також переслухано перед політичними властями і він зізнавав у користь панів. Певна річ, що глуха ненависть до Гординського, яка жила серед народа, не лишила ся тайною перед Федьковичем. Що більше, симпатії Федьковича були на боці люду, до якого він усею душею приляг. Кривдника народнього мусїв і він не любити.

Між батьком і сином окрім соціяльного контрасту був ще инший. Була національна ріжниця. Федькович почував себе Українцем, хоч зразу і без усяких теорій, силою самого тільки факту, що жив між Гуцулами і вся його рідня по мамі — були Українці. Гординський, ополячений шляхтич руський, почував себе Поляком. В ті часи не було загального українсько-польського антаґонїзму через брак народньої свідомости в Українців, але в найблизшій родині тай ще коли в польскости підзначений був аристократичний характер в противенстві до демократизму, тай коли в тій родині були вже инші дісонанси, ся ріжниця народности могла тільки скріпити ворожнечу між Федьковичем і Гординським.

Та найбільшою провиною Гординського було те, що спричинив він прийом Федьковича до війська 1852 р. Листи і спомини Федьковича називають 52-ий рік злощасним, свідоцтва найблизших до Федьковича людей стверджують, що військову службу вважав він найбільшим лихом у своїм житю.[1]) Видно се і з його поезій. В них правдивий народній поет грімко і щиро виспівав кривду, терпіня і біль тисячів, змалював той тягар, яким лягло військове ярмо на гноблений люд. І не диво, що в пору, коли він сотворив С о н н і м а р и, Т р у п а р н я, Д е з е р т и р, Л у к ь я н К о б и л и ц я, коли думав про відпуск домів,

[1]) Хоч знайдуть ся у Федьковича і симпатичні спомини з війска, то їх радше треба віднести до війскових тниваришів і до братерства.

а дістав відомість, що матери смерть грозить, коли і сам перейшов крізу між житєм і смертю, — в таку важку у свому житю хвилю відцурав ся виновника болючої для його розлуки з Гуцульщиною[1]) і з матїрю.

На всякий спосіб, Федькович написав критичний лист у афекті і з тої причини той лист менше достовірний, чим инші свідоцтва зложені розважно, з обєктивним супокоєм. Що Колесса тим виїмковим обставинам, серед яких був лист написаний, як раз надає велику, перворядну вагу, а то в користь віродостойности — се дивно. Бо сама вже річ, що син знеславлює в своїм листї вмираючу маму і то маму люблену, аж боготворену — вказує на особливий душевний стан автора того листу. Нема також підстави вважати т. зв. шестий лист сповідю на смертній постелї і признавати його з тої причини віродостойним. В обох листах (до Танячкевича і до Горбаля) сам Федькович описує перебіг хороби і каже, що вже йому лекше. Обидва листи дуже великі тай порушив у них Федькович стілько ріжнородних справ і так всесторонно судить, що такої фізичної і духової працї ніхто ще не доконав на смертній постелї.

Пізнали ми обставини, серед яких вийшов із рук Федьковича історичний документ. Тепер треба основно розглянути його зміст і порівняти його з иншими документами. Таке порівнанє мусить промовити або в користь т. зв. шестого листу, або мусить промовити за віродостойністю иншого якогось документу.

В знанім уступі VI листу найважнїйша для нас теза: я єго (Косована) син, братчику! Та ся теза висказана у звязи з иншими реченями, які представляють ся її мотивованєм, або її наслїдками. Отсї всї реченя, що стоять із головною тезою в звязи, буде нам можливо порівнати з ріжними свідоцтвами про Федьковича, які до тепер придбали дослїдники.

Невірність своєї мами другому мужеви мотивує Федькович давною любовою до Коссована, недобровільним вінчанєм і пониженєм суспільної позиції Гординського, невірність першому мужеви — палким темпераментом у мами і слабим здоровлєм її чоловіка. Такою романтичною повістю почав Федькович оповідати про своє походженє. Щоб надати правдоподібности сїй роман-

[1]) Моє щістя въ Буковині у горахъ, а коли ни въ горахъ, то все таки у Буковині мижи Дністром а Прутом. Ни знаєте ви, любку мій, кілько там краси та поезії!... Якъ би я скоро загибъ, братчики мої, то скажіть мині на Чорногорі красний хрестъ поклasти. А Добушову криницю скажіть красно вицимбрувати. (Лист до Танячкевича.)

тичній повісти, сфальшував він перспективу часу. З оповіданя виходить, що зносини його мами з Коссованом почали ся скоро по першім шлюбі, що перше подружє тревало коротко, а любовні зносини з Коссованом перетревали весь час першого і сягнули ще в друге подружє. Коли однак сї дані по оповіданю Федьковича порівнаємо з документами, а то з метриками шлюбу, хрестин і смерти, то супроти віродостойности урядових книг, ведених компетентними функціонарями під доглядом покликаних властий мусять упасти Федьковичеві твердженя. І так, виходить з урядових записок, що сухотник-піп Дашкевич оженив ся молодо з 14-лїтньою дївчинкою Анною Ганицькою, але жив із нею 16 років, а подружє було благословлене аж восьмернею дїтей. Тяжко допустити, щоб молоденька дївчина, яка задля нелїтнього віку аж у 3 роки по шлюбі привела першу дитину, навязувала незаконні любощі. Опісляж родючи дїти одно за другим у малих відступах часу тай плекаючи їх, імовірно також не мала спромоги розглядати ся за парубками.

Та важнійша перешкода, бо повна фізична незрілість заходила по стороні Коссована. Він, роджений 1809 р. мав усего шість років в час вінчаня Дашкевички. Старші дїти з її подружя, які лишили ся при житю, ніяк не могли бути дїтьми Коссована.[1]) Щоб наймолодші її дїти походили від Коссована,

---

[1]) Родословні взяті переважно від Колесси:

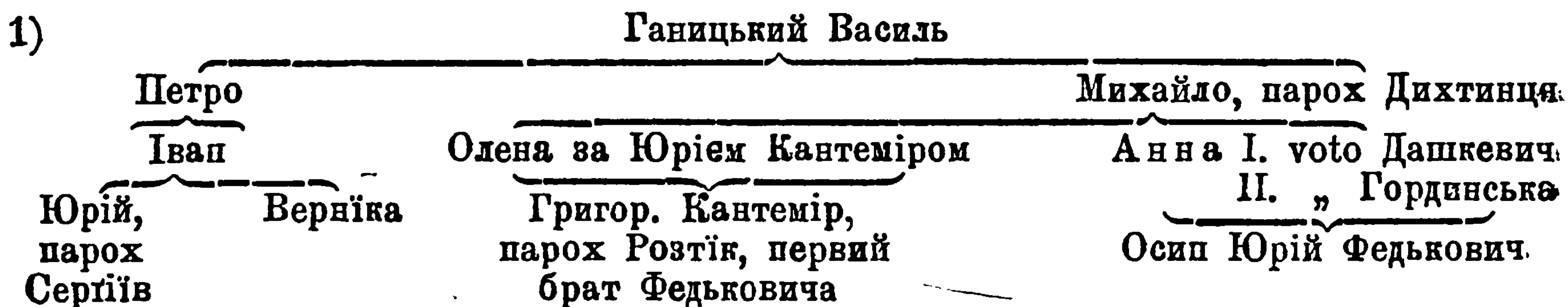

2) Анна Ганицька *1801 †1864 —1815— I. муж Микола Дашкевич †1830

1. Марія 1817 †1848
2. Одокія 1820
3. Іван 1823
4. Олеся 1824, зам. за Теодоровичем померла при злогах
5. Олекса *1825 †1827
6. Настя *†1827
7. Іервазій *1828 †1829
8. Михайло *†1830

23/XI 1830 II. муж Адальберт Гординський *1809 †1876

Дїти: 1. Осип Домінїк Юрій *8 VIII. 1834
2. Панкрат Ізидор Любін *3/5 †28 V. 1836
3. Павліна *1841

3) Іван Коссован *1809. 1834 Єлена

1. Параска 1836.
2. Аниця 1838.
3. Марія 1838.

тому не було перешкоди в його фізичній незрілости, але ті діти не жили. Померли вони одно за другим, дуже коротко проживши. Обяв се у сухотників дуже звичайний; старші діти живуть, молодші вимирають. Задля незрілости Коссована ніяк неможливо вірити Федьковичеви, що Іван Дашкевич був сином Коссована, адже той не був навіть на 14 років старший від Івана, а щож говорити про старші Іванові сестри. Всї дальші консеквенції, які Федькович витягнув з Коссованового батьківства всїх дітий Дашкевичів мусять самі собою відпасти, коли маємо доказ, що анї Марія і Одокія, анї Іван і Олеся ніяким чином не могли бути дітьми Коссована. Отже не міг Іван Дашкевич бути дуже подібним з лиця до Коссована, не могли діти по Дашкевичу бути і уходити за байструків і, як буцїм то байструки не терпіли вони зневаги і не зросли між чужими людьми і т. и.

Що до другого подружя, Федькович каже, що дідо його Ганицький присилував його маму-удовицю віддати ся за „якогось екомана Федьковича". Треба перш усего пригадати, що другий муж Ганицької звав ся Гординський, а не Федькович і що під тим другим іменем нїхто Гординського не знав. Така недокладність в історичнім документї підриває його віродостойність. Екоманом тай ще „якимсь" зробив Федькович Гординського з погорди і на те, щоб видало ся імовірним, що „протопопа присилував" неньку віддати ся за Гординського. Тут маємо діло з тенденційним представленем річи і легко переконати ся, наскілько задля тої тенденції розійшов ся Федькович з правдою. Гординський був мандатором, себто державним урядником іспитованим перед державними властями по юріспруденції і судівництві. Урядник той по тогочасного устрою брав плату від пана з тої причини, що домінії, першу адміністраційну інстанцію, ведено на кошт панів. Коли через те виробляла ся фактична залежність мандатора від пана, то мандатор не переставав бути державним урядником і не ставав анї економом анї ніяким панським слугою. Коли-ж Гординський не був панський офіціялїст, але — по тогочасним вимогам — правник, коли був 8 роками молодший від Дашкевички і гарний з себе мужчина тай на дохіднім становищі, то тяжко найти мотиви, задля яких аж силувати треба було п. Дашкевичку до подружя. А то тим більше, що вдова не тільки була матїрю 8 дітям, але четверо з тих дітий жило. Близші знайомі Ганицьких пояснили, що Гординський лакомив ся на маєток. Та скоро вдова була за-

можна, а тим самим матеріяльно забезпечена, то треба спитати, яка причина була силувати її йти замуж? Далї, проти силуваня п. Дашкевички до нового подружя промовляє ще й надто короткий час, який минув від смерти першого її мужа. Минуло 7 місяців і тиждень, отже ледве трошки більше, ніж виносить т. зв. Wartezeit для вдовицї на підставі австрійського закона (6 місяцїв). Але-ж удові не яло ся не відходити жалобу за мужем, а то рік і 6 неділь. Тим більше, що діялось се в горах, де загалом привязувало ся велику вагу до традиції і звичаїв. Ще менше рації приймати, що то протоєрей наставав на свою доньку і силував її не доховати обичаю. Кождий буде схильний до такої думки, що сама п. Дашкевичка бажала віддати ся, користаючи з т. зв. доброї партії.

Треба тепер поспитати, чи можливий був любовний стосунок між мужиком і мандаторкою? О скілько такий стосунок між мужиком і попадею належить до випадків дуже рідких і виїмкових, особливо, як мав би тягнути ся кільканацять років, то просто немислимі незаконні любовні зносини мандаторки з мужиком. Не можна забувати, яке було правне становище панщизняного підданого і яка була повага мандатора, котрого крепак найчастїйше бояв ся гірше, ніж самого пана. Тим більше в горах; тут пан показував ся дуже рідко і мандатор властиво панував над хлопом. Ломане подружної вірности не тільки в теперішнім карнім кодексї з 1851 р., але і в давнім було проступком загроженим карою, отже мандатор, як судія у власній справі міг виступати з подвійною строгістю. Надто свідоцтва близших знайомих Гординського згідно малюють нам його чоловіком гордим і нелаcкавим, навіть строгим, а мандатор був з його такий суворий, що був правдивим пострахом для всїх підданих. Хоч би і хотїв хто добачувати дещо пересади (і то мимовільної) в таких споминах писаних на просьбу тай ще для певних цїлий, то все таки по перечитаню тих споминів лишить ся певність, що Гординський анї не одружив би ся з такою вдовою, яка ошукувала свого першого мужа, анї не жив би з такою жінкою, яка-б його обманювала. Ніхто-ж не може сумнїватн ся, що довголїтні зносини Федьковичевої мами з Коссованом, зносини, з яких вона породила кількоро дїтий, могли-б бути невідомі в Сторонцї кому небудь, а в тім і Гординському.

Правда, Колесса здогадує, що Гординський у 1848 р. по 18-лїтнім пожитю (!) коли вже й Осипови, буцїм то синови Коссована 14-ий минав (!), покинув Сторонець-Путилів саме

задля тих зносин своєї жінки з Коссованом, але се твердженє довільне і дивне.

Виходить, усї реченя в критичнім уступі т. зв. шестого листу при близшім розглядї показали ся незгідні з правдивими свідоцтвами. Весь лист написаний льоґічно. Всї реченя стоять у тїсній причиновій звязи з головною тезою: я його (Коссована) син. Коли-ж усї реченя невіродостойні, але правдї противні, то і віродостойність головної тези мусить упасти враз з віродостойністю усїх її преміс.

Навіть натяк на Люб́у-згубу не видержить критики, бо не то сюжет, але й основа до того оповіданя на певно не взяті з родинного житя Гординських. Тільки то правда, що описаний там сторонецький храм і лїпші знайомі Федьковичеви сторонецькі леґінї. Але постати тих леґінїв мальовані безсумнїву на підставі обсервації полкових товаришів, з якими служив Федькович у Ардялї і дружно жив в однїй компанїї. Правда, що кождий письменник переживає в уяві описувані ним події, поки їх спише, тай богато ним самим дїйсно пережитого представляє нам як житє посторонних людей. Неодно з родинного побуту Гординських помістив Федькович і в Любі-згубі, хоч додав тут богато посторонного на основі лектури Марка Вовчка і Квітки, а після військової муштри описав порядкованє старшого парубка над молодшими в часї храму і забав. Саме те, що Федькович, пишучи свою повість тільки по молодечим споминам тай ставлячи себе в положенє виведених леґінїв, переживаючи в уяві те, що мав описати, саме те — по моєму — мало також вплив на видуманє оповіданє про свою маму і про Коссована в обох відомих листах, передовсїм в т. зв. шестім листї. Але навпаки повести річ, на підставі малюнків із Люби-згуби доказувати деякі події з житя Федьковича, особливо ж його походженє від Коссована, ні, се не може довести до цїли. Дивне, що тих, котрі пішли сею дорогою, зараз не вдарила велика ріжниця між матїрю в Любі-згубі і в VI листї. Ріжниця справдї велика!

Суперечність цїлого уступу в критичнім листї з незаперечними свідоцтвами достаточно переконує, що знаний нам історичний документ про походженє Федьковича ним самим написаний — невіродостойний. Проти його віродостойности маємо ще й инші докази. І так, по свідоцтвам віродостойних людей, нїде і нїким незапереченим був Осип Федькович дуже подібний до Адальберта Гординського. Ся подібність була поражаюча і вона без сумнїву доказує невіродостойність критичного уступу в VI

листі. Правда, Колесса каже, що „подібність рисів лиця (у батька і в дітей) обоятна, а часто припадкова“, але він має рацію в тім випадку, де ніхто не оспорює тілесного походженя дитини від батьків. Отже байдуже про неї там, де її нема. Де є, там вона небайдужа, бо доказує, що дитя зроджене в подружю батька справді від того батька походить. По компетентним свідоцтвам не тільки схожість рисів лиць була у Федьковича і Гординського, але також схожість вдач і характерів.

Дальшим доказом проти віродостойности знаного документу є і ся обставина, що ніхто із сторонецьких селян, як се ствердив у своїй студії Колесса, не знав про се, щоб діти Ганицької — між ними і Осип Федькович — походили від Коссована. Близькі знайомі, приятелі і свояки Ганицьких, Гординських і Федьковича, а особливо Ґустав Кудерна і Іван Левицький, зложили згідне свідоцтво проти віродостойности полишеного Федьковичем документу. Треба приняти, що вони знали-б були таку родинну тайну, як неправесне походженє дітей Гординської. В селі-ж були би Коссована знали за того, що довгі роки мав зносини з попадею, відтак із мандаторкою. Так само, мусіла би хоч одна душа засвідчити, що Гординської дітей звали Коссованюками. Між тим її саму звали Гординчиха, а дітей Горденчуки, чи Городенчуки.

Своїм поведенєм після 1863-го р. дав Федькович доказ, що критичний лист — се заява написана в незвичайнім стані ума. Ніколи він опісля не повторив своєї заяви. До православної церкви приступив, по гуцульськи перебрав ся, але назвиска не змінив анї по матерній, анї по батьковій смерти. Під літературними творами підписував ся поет далї своїм псевдонїмом (Осип Федькович), додаючи в ряди-годи Домінік, Ігор, а раз навіть Городинчук. На урядових письмах, а то на пенсійних квітах, на „Буковинї“ (був її редактором) і т. д. підписував ся він Осип Гординський де Федькович.

В 1876 р. Федькович дав безсумнївний доказ тому, що він думає про своє походженє. В тім роцї він погодив ся і поєднав ся з своїм батьком. Той небаром помер, не лишивши заповіту. Тодї суд, згідно з постановами цивільного кодексу про законне наслїдство, візвав дітей покійного, щоб зголосили ся до спадщини. Федьковч зголосив ся як найблизший і єдиний спадкоємець, себто як син Ад. Гординського.

В 10 років пізнїйше, саме як справили йому черновецькі Русини 25-лїтний ювілей, терпів поет недостаток і був хорий.

Тоді блисла йому надія, що станіславівський адвокат Бучинський випроцесує йому реальність по якімсь Андрію Гординськім у Гордині, самбірського повіту. В листі до Бучинського признав Федькович, що його батько Адальберт Гординський походить з тої власне Гордині, так само як і брат його батька Йосип, староста в Самборі.[1]) Признане Федьковича, яке він списав у згаданім листі до Бучинського, до решти підриває віродостойність критичного уступу в шестім листі до Горбаля. Воно рішучо і недвозначно, хоч тільки посередно відкликає зміст критичного тексту в шестім листі. Ся заява списана по смерти батьків чоловіком старшим, який уже добре подвигав житейський хрест на плечах, згідна своїм змістом з тим, що писав Федькович про своє походжене перед шестим листом і після шестого листу. Після шестого листу, а то в 1885 р. подиктував він свою житєпись Т. Реваковичеви і називає там Гординського своїм татом. Ранїйш, а то в 1875 р. подав він Драгоманову зредаґовану ще для Дідицького, а тепер тільки доповнену житєпись із 1862 р., отже з часу, коли т. зв. коссованщина не була ще видумана. Тая житєпись з 1862 р. списана просто і щиро і цілком заслугує на віру. Скорше вона кождому промовить до серця і до розуму ніж той VI лист, хоч і в нїй Федькович трохи позує (що правда, невинно). Знов на автобіоґрафію диктовану Реваковичеви мала очевидний вплив лектура Шевченкової житєписї. Вплив такий очевидний, що тямущого чоловіка ніяк не зібє з пантелику.

Побіч знаного нам листу Федьковича до Бучинського треба поставити і розмову його з Кл. Ганкевичем подану у Франка. Як би там не оцінювати правдивість оповіданя про лихого Коссована, то всеж ся Федьковичева заява що до часу пізнїйша ніж VI лист і можна її вважати посереднім відкликанем т. зв. коссованщини.

Коли вже оцінюємо віродостойність документу не тільки з звязи поодиноких його речень, але порівнуємо списані ним свідоцтва з свідоцтвами, які про ті самі події маємо з инших жерел, коли ми розглянули свідоцтва третих людий про се, від кого походить Федькович, то слід би нам розглянути і свідоцтва людий до нього найблизших, його батьків. Їм незнаний був VI лист і думки своєї про критичну справу вони не ви-

[1]) Той лист найшов ся між паперами пок. Бучинського. Друков. у Матеріялах, ст. 325—327.

сказали. Але по віродостойним жерелам знане нам поведене Гординського супроти Федьковича. Він совісно сповнив обовязки батька супроти сина, хотїв його по свому ущасливити. Дав йому науку в найвисшій на той час школї в Чернївцях і мав — як кажуть — ґадку вислати Осипа до Відня. В часи, коли не було ще зелїзниць, відбув Гординський далеку дорогу до Нямцула, щоб особисто пізнати чоловіка, у якого Федькович відбував аптикарську практику. В найлїпшій думцї, хоч невідомо нам, якими способами, а все таки намовив, здаєть ся, сина вступити до войска. Не перестав побивати ся за ним і тепер, робив заходи, щоб той поступав на висші степенї у військовій службі, намовляв його приняти уряд в Чернївцях і — здаєть ся — виробив йому шкільну повітову інспектуру в Вижницї, а вмираючи, лишив Осипови весь свій маєток. Кажуть, що з розмислом не зробив заповіту, щоб спричинити законне наслїдство ab intestato. Можна на певно сказати, що всього того не робив би був Гординський, коли-б не вважав був Федьковича своїм сином. Після 1848 р. родинне житє Гординських було розбите, Осип лишив ся при мамі, а Гординський далї дбав за його. Се тільки впевняє нас, що він уважав Федьковича своїм сином. Коли зберемо разом усї свідоцтва про відносини між батьком і сином, то виходить, що між ними був розлад, а в Федьковича доходило навіть до анїмозії. Старий страждав і уступав синови. Питанє, що се заставляло гордого, польського шляхтича робити жертву зі свого завзятку задля крайнього українського демократа вбраного в гуцульський сердак, в користь молодого чоловіка, який йому не давав нїчого? Се було батьківське серце. Отже була у Гординського певність, що Федькович його рідний син.

Тут місце згадати про лист до Танячкевича. Після всього, що сказало ся про віродостойність шестого листа нема потреби окремо оцїнювати віродостойність листу до Танячкевича. Про се, чи Федьковича взято до війська примусом, буде згадка в II роздїлї.

Тепер розглянемо ті инші докази, які нїби промовляють за Коссованщиною.

За правдою змісту VI листу не промовляє те, що Федькович вже і в Молдаві відрік ся батька. Тодї він сказав до Роткеля: „Hordinski ist gar nicht mein Vater, ich heisse Fedkowicz". Далї розказав йому, що його батько — Сербин. Перше речене неправдиве, а друге теж не промовляє за Коссованом, бо той не був Серб.

Поетичну фразу: рік 1849 нас „сирот“ по світї роздув, елеґію „Туга на могилї званого брата М. Дутчака“, як і „прості мужицькі звичаї, які панували в родинї Федьковича“ можна поминути мовчки. А то з тої причини, що не зазнавши нїчого доброго від Коссована, Федькович не міг би його шанувати й тужити за ним за те тільки, що Коссован дав йому житє і нїчого більше. На скілько відомо кождому, то між натуральними дїтьми і їх батьком нема гарних відносин. А навіть не люблять вони свого батька і звичайно лихословлять його. А вже що до „простих мужицьких звичаїв“ то нїкому не прийде на думку казати, що завели ся вони у Гординчихи, дякуючи Коссованови. Бо який же вплив на стопу і спосіб житя міг мати коханок, що ходив попід пліт і чекав, коли мандатор виїде з дому. Наймит, неграмотний і — як читаємо у Колесси — нїчим незамітний („пустий“) чоловік був Коссован. Чи міг би він здемократизувати сїмю Гординських? Радше він сам підпав би був під вплив немужицької родини, коли-б так справдї був мав якісь зносини з мандаторкою.

Коли т. зв. VI лист Федьковича показав ся невіродостойним, не зістає ся нїщо инше, як лиш приняти за правду инший документ, котрий цілком щось иншого каже про походженє Федьковича. Тим документом є метрика хресту:

Testimonium ortus et baptismi. In libro metrices baptisatorium tomo II. pag. 166 Nr. ser. 2. Anno Domini 1834, die 8. Augustus natus sub Nro domus 348, et die 17. Novembris ab reverendo domino Emerico Zboray capellano rit. lat. baptisatus est in Wiżnica Josephus Dominicus (binom.). Numerus domus 348 Stor. Putilla. R e l i g i o r o m a n a c a t h o l i c a. Sexus masculini. T o r u s l e g i t i m i. Parentes et conditio: Adalbertus v. Fedkowicz Hordyński, dispositor Domini Michaelis Romaszkan in Putilla. Anna filia Michaelis Hanicki Decani ritus graeci non uniti Russ-Kimpolungensis (Dolhopole) et parochi in Dichtenitz. Eudoxiaeque Owad uxoris ejus. Patrini et conditio Vincentius Makowiecki oeconomus in Putilla. Antonina Rzepecka uxor oeconomi in Piotrów. Vincentius Rudkowski mandatarius in Putilla. Thecla Przybyłowska coelebs filia oeconomi quondam in Żabie. — Obstetrix Anna Bigene.

Проти сього документу піднесено одинокий закид, мовби то сю метрику виставлено тільки для форми. Хрестив Осипа буцїм то православний священик; „щоби однак уникнути людського

поговору, постарав ся Гординський о се, щоби Осипа вписано до метрики латинського пароха (?) в Вижниці...“ [1]) Та закид се голословний і дивний. Коли-б справді Осип був хрещений по православному в селї, то додатковий впис у метрики вижницької латинської парафії не був би в силї відвернути поговірку. Про сей впис знав би був лиш той, хто вписував і той, хто подавав дати до впису. А про хрестини знало село. В метриці була би напевно вістка про се, що хрестив дитину инший якийсь священик, а не той, що завідував парафією. Між тим у метриці читаємо, що Осипа хрестив латинський завідатель із Вижниці. Сторонець-Путилів належить до вижницької парафії, завідатель її підчас обїздки охрестив Осипа в Сторонці. Тяжко увірити в комедію з вписом через те, що в метриці подані імена свідків (т. зв. хрещених батьків) і то самих путилівських. І коли в метриці, в публичнім документі стверджено метрикальним урядом і свідками, що хресту доконано дійсно, що Адальберт Городинський признав тодї Осипа Домініка своїм сином, то нема ніякої підстави і причини называти метрику фальсифікатом і документом на позірний акт правний, а не дійсний, правдивий. Метрику треба признати вповнї віродостойним документом, бо проти її змісту нема ніякого поважного закиду, а романтичне оповідане про Коссована показало ся неправдивим. Одно виходить ясно і несумнївне: Осип Домінїк Юрій Гординський de Федькович був рідним сином Адальберта Гординського de Федьковича.

Нїчого й казати, що полєміка про походжене Федьковича, хоч і дала почин розяснити неодну, перше незнану справу з Федьковичевого житя, є свого рода унікатом у літературі і не причинила ся до звеличаня памяти великого поета. Навіть оборонцї його правесного походженя здорово промахнули ся нераз проти тої пошани, яка належить ся великим людям кождого народа. І — терпіню.

Для історика лїтератури правесне походжене поетів не має інтересу. Воно дуже важне для батька і для маєткових прав родинних, задля яких введено моноґамію. Марній справі походженя Федьковича надав Колесса перворядну вагу, бо Федькович нїби то вірив у своє походжене від мужика без огляду на

[1]) Перехід Федьковича з католицького обряду на православний (31 III 1863 р. в Чернівцях) вияснений свідоцтвами військового капеляна в Чернівцях і парохіяльного уряду и Сторонцї (Матеріяли ст. 360—361.)

те, чи справді походив від його. Ся віра була жерелом його демократизму. Та се тверджене довільне. Лишаючи на боці питане, чи й сам Федькович вірив у Коссованщину, запитаємо, чи вірно тут виведено причинову звязь? Гадаю — ні. Думаю, що демократизм, а радше хлопоманство Федьковича зродило Коссованщину. Сей мій погляд умотивований в написаній мною (популярній) житеписи Федьковича і тепер покликую ся на відповідне місце в тій студії. А тут хиба ще скажу, що невідомий нам ні з історії ні з сучасного житя такий факт, щоб само мужицьке походжене, чи тільки віра в таке походжене і то чоловіка вихованого на цілком немужицьку ногу мало бути жерелом його демократичного світогляду, а властиво хлопоманства. Пильна обсервація подасть як раз противні факти. Народна фільозофія у приповідці „не дай Боже з Івана — пана“ також посвідчає, що досї було инакше з тим мужицьким походженем... жерелом демократизму.

II.

Побут Федьковича в Молдаві.[1])

Побут у Молдаві то найменш вияснена доба в житю поета. Такою вона лишить ся й на далї, бо не найдуть ся вже ніякі певні жерела. Федькович жив у Молдаві між чужими людьми, а від них не роздобуде ся вже ніяких свідоцтв. Ті свідоцтва, які маємо від самого Федьковича, не заслугують — на жаль — на віру. Свідоцтва близьких до його людей треба приймати обережно, а до цілком певних свідоцтв належать тільки листи Роткеля до Стоцького. Аж останніми часами ті листи оголошені друком, але їх зміст доволї широко розповсюднений, бо проф. Стоцький познакомляв з ним своїх слухачів. Тільки ті Роткелеві листи подають фактів мало, а обіймають не цїлий час поетового побуту в Молдаві.

---

[1]) Лїтература: Поезіи Йосифа Федьковича (Слово от іздателя). Повістї Осипа Федьковича. (Передне слово). Два листи Роткеля до Смаль-Стоцького. Маковей: Причинки до житєписї Юрія Федьковича; Промінь 1907, ч. 9. Маковей: Про Федьковича; Буковина 1901, ч. 133. Кудерна: Мій приятель Федькович; Промінь 1905, ч. 11—15. Франко: Лукьян Кобилиця. Kaindl: Die Bukowina in den Jahren 1848—1849. Смаль-Стоцький: Буковинська Русь. J. A. v. Helfert: Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener Oktober Aufstandes 1848, т. IV. Заклинський: За слїдами Федьковича, Л. Н. Вістник 1905, кн. IX і XII. — Geschichte des k. k. Inf. Reg. Nr. 41 vom Jaromir Formanek, Czernowitz 1887. — Матеріяли.

Коли певні жерела такі скупі, то критично про побут Федьковича в Молдаві можна сказати мало. Перше питане, який час призначити на сю добу? Граничними датами будуть: 2 червня 1848 і конець жовтня 1852 р. Ранійш 2 червня не міг Федькович рушити до Молдави, бо до того дня був у школах в Чернівцях і дістав шкільне свідоцтво з тою датою (2 червня). Довше, як по конець жовтня 1852 р. не міг він бути в Молдаві, бо 1 падолиста того року вступив він до 41-ого полку піхоти в Чернівцях як доброволець на 10 років. Але ті широкі межі часу треба по можности затїснити, бо на певно можна сказати, що Федькович не пробув на Молдаві 4 роки і 4 місяці.

Федькович лучить свій виїзд з Путилова і з Буковини з біваковане́м військових віддїлів у Путилові. Сучасні Федьковича лучать його заграничну подорож з громадним виїздом черновецьких мешканців до Молдави в часї розрухів на Буковинї під конець 1848 і з початком 1849 р. Богато даних промовляє за тим, що Федькович покинув Путилів не скорше, як по Різдвяних святах 1849 р. Прибувши лїтом 1848 р. на вакації до мами, погуляв Осип у рідних, любих сторонах. У ту пору упав на родину смуток, бо 24 VII померла сестра поетова Марія. В тім горю не кинув Осип мами. Рушив він з Путилова що йно тодї, як і мама перенесла ся до зятя. Коли-б скорше був виїхав до родини, то дістала ся-б про те до нас відомість (11 IX). До батька не вибрав ся Федькович, бо батько сам шукав у Чернівцях посади і аж в осени 1848 р. через Волянського або через Кантеміра дістав її при маґістратї.

Військових експедицій у гори було дві. Перша придана комісареви Сержістому вернула ся до Чернівців 6 I 1849, друга рушила до Плоскої в половинї січня того-ж року з комісарем Канне. Ся експедиція досягнула й Сторонця-Путилова. На постій для капітана Бенделї вибрано хату Дашкевички і тому Федьковичеві слова: „нашу хату зруйнували, наше ґосподарство спустошили, сплїндрували“ треба так розуміти, що військовий постій, як кождий наїзд, приніс руїну для хозяйства. Він і примусив і саму господиню шукати собі захисту у родини. Оттодї то, в другій половинї січня 1849 р. Осип вибрав ся до Чернівців.

В Чернівцях спинив ся він, тай імовірно зайшов до Гординського, який був тут на службі. Зароди тої ворожнечі до батька, яка обявила ся у Осипа з цїлою силою аж у шістьде-

сятих роках, була вже й тепер. Та не було ще цілковитого розриву між Осиповими батьками і між Осипом а Гординським. Тому можна приняти, що Осип не обминув його в Чернівцях. А можна се приняти і з тої ще причини, що в чужім місті Осип потребував грошевої помочи і що опісля батько знав синову адресу в Молдаві тай навіть відвідав його на чужині. Роткель дає нам у своїм листі певне свідоцтво, що прибувши до Нямцула в Молдаві літом 1851 р., застав там Федьковича на практиці у черновецького інжінера Чунтуляка. Роткель не тямить, чи прибув до Нямцула ранним, чи пізним літом. Але далї пише, що пробув з Федьковичем рік і кілька місяців в однім домі, а з того виходить, що він уже ранним літом застав Федьковича у Чунтуляка. Не виключене, що Федькович пізнав ся з Чунтуляком у Чернівцях. Коли так було, то Чунтуляк не взяв його з собою до Молдави без відома Гординського, а той, як маґістратський урядник, тай ще у ті часи, був певне знаний у місті. Коли Федькович виїхав з Чернівців з Чунтуляком, то не рушив скорше, поки сніг не зліз, отже не скорше, як весною 1849 р. Невідомо, чи перед інжінерською практикою Федькович не відбув ще иншої, і чи його поетична вдача незлюбила той завід так само, як інжінерський і аптикарський. Таких свідоцтв, яким хоч трохи можна вірити, нема, а поле для домислів широке. Можна догадувати ся, що Гординський нерад був тому, що син покинув інжінера, а пішов на практику до аптикаря Bredemeyer-а, Роткелевого свояка. Се могло бути причиною подорожі Гординського до Молдави. (Роткель пише, що Гординський хотів особисто пізнати аптикаря, у котрого Федькович відбував практику.) Напевно тільки можна сказати, що Федькович не рушив з Путилова до кінця 1848 р. і що його подорож до Чернівців не мала характеру утечі. Тим більше подорож до Молдави. Федькович скінчив низшу реальну школу в Чернівцях і пішов на практику до інжінера, а разом з ним виїхав за границю. Поза тим годї подати якусь иншу причину його подорожи. Неподібні до правди є вісти, що Федькович наймав ся до послуг. Брата Івана, здасть ся, не відшукав. Треба також відкинути вістки про се, мов би Гординський казав Федьковича спровадити з Молдави і асентерувати. В 1852 р. не було вже панщини, а хочби й була, то власть мандатора не сягала поза границї домінії, а не то поза границї краю і держави.

Просто від аптикаря поїхав Федькович добровільно у Чернівці десь у місяці жовтні. Цікаво, що він з аптикарем, противним йому чоловіком, хотів розійти ся в мирі. Ужив до того Роткеля; той просив, щоб Bredemeyer звільнив Федьковича від служби.

Вернувши з чужого краю, Федькович коротко був на волі. Між його виїздом з Нямцула, який по свідоцтву Роткеля припав на осінь, і військовою службою (в початках листопада) припадає короткий час. Яким способом наклонив Гординський сина вступити до війска, не можна певно сказати. Кантемірові свідоцтва треба приймати дуже обережно. В тім випадку вони непротивні тому, що знаємо про Федьковичеву військову службу, а Кантемір каже, що на просьбу Гординського писав до Федьковича до Нямцула і намовляв його вступити до війска. Коли Федькович прибув до Чернівців, міг Кантемір висказувати свої ради устно, міг се робити і Гординський. Виходить, що Федькович „добровільно" послухав батька і чи не за те опісля, горюючи в війску, був гнівний і лихий на батька.

На всякий спосіб побут на Молдаві був для Ф-а корисний. Подорож по чужих краях все вчить молодого чоловіка. Надто стрітив там Ф-ч великого, одушевленого для природи артиста, хоч і не голосного маляря, а ще менше славного драматурґа Роткеля. Мав він великий вплив на Федьковича. Одних річий навчав його дорогою лектури, инших живим, творчим словом. А слово все краще вчить ніж книжка...

III.

Роля Федьковича в сервітутовім процесі.[1])

Той дивний, боляче прикрий душевний настрій, в якому Федькович написав лист до К. Горбаля про своє походжене від Косована, не зараз проминув, бо не скінчила ся журба і всї причини, які його зродили. В два місяці по кризї в своїй слабости, знайшов ся Федькович на відпустцї в Чернівцях, для по-

---

[1]) Література: Колесса: Юрій Коссован; Заклинський: За слїдами Федьковича; Кудерна: Мій приятель Федькович; Маковей: Причинки до житеписї Юрія Федьковича, Промінь 1907, ч. 9; Лукіянович: Федькович заступником громад довгопільського окола в сервітутовім процесї 1864 р., IV том творів Федьковича. — В тім томі надруковано й деякі акти того процесу. Grünberg: Studien zur österreichischen Agrargeschichte; Kaindl: Das Untertanswesen in d. Bukowina.

ратованя здоровля. Полагодив тут дві справи: перейшов на православний обряд, приймаючи імя Юрій і вніс просьбу до військових властий, щоб переписали його в постійний стан супочинку. Перша справа цілком маловажна, але другою гриз ся, бо бюрократичних формальностий було богато й затягли ся. Побувши в Чернівцях, рушив Федькович у гори. Аж як прийшов у свою Путилівщину, тоді розбитий, змучений волокитством і тугою дух — спочав. Той квіт цикорії, який зірвав поет у Сторонці, то було: осісти на ґрунті. Не місце тут на екскурзи і розбір психічного настрою Федьковича, я маю розказати про те, як незабаром прийшло ся Федьковичеви послужити тим, що сиділи на ґрунті. Сиділи Гуцули справді на своїй — несвоїй землї. Була ніби своя, бо обробляли її споконвіку, платили за неї кровю, навіть правували ся за неї і стемплї платили. Була і несвоя, бо урядови здавало ся, що Гуцули мають тільки сервітути на тих лїсах і пасовисках, де пасла ся їх худоба.

Федьковичеви прийшло ся власне покінчити той сервітутовий спір. Та хоч Федькович сам міг бути щиро вдоволений з того, що зробив в користь громад, бо праця його вінчала ся кращими успіхами, ніж инша його публична, громадянська служба (війтівство і інспекторство) то преції упали на його важкі закиди. Тим то й роля Федьковича у сервітутовім процесї належить до суперечних питань у Федьковичевій житєписи. Суперечна вона тим, що зроблено йому закид, немов би він дав себе підкупити і підкуплений зробив іменем громад злагоду з панами, корисну для панів, а шкідливу для громад.

Уважаємо не то не зайвим, але потрібним привести дословно сї закиди, які обвинувачують Федьковича в зрадї.

У Колесси (op. cit. ст. 93) подано недокладний [1]) зміст рішеня сервітутової комісії з 7 IV 1866, яким закінчено одну стадію довговічного процесу і за тим ідуть ось які уваги:

[1]) Читаємо там: „а) ґрунти, які мужики з давен давна для себе обробляли, а також віднзначені лїси та відгороджені пасовиска, суть невідлучною (?) власностію мужиків. б) Данини, котрі пани побирали перед знесенем панщини, не були платнею (?) за уживанє піль, лїсів та пасовиск, але випливали із стосунку підданства. в) Коли р. 1848 знесено підданство, повинні були згадані ґрунти перейти на безплатний ужиток мужиків; всякі данини повинні були упасти. г) Коли-ж сконстатовано факт, що від 1848 до 1861 дідичі правильно побирали від мужиків данини і чинші за згадані поля, а коли їх не побирали, то самі користувались згаданими полями, — повинні дідичі виплатити мужикам за цілий

„Таке рішене виходило очевидно на користь громад. Пани зачали отже підходити до повномочників громад із ріжними пропозиціями, щоби добровільно полагодитись“.

„Наслідком переговорів було се, що [як довідуємось із декрету буковинського правительства з р. 1867] Юрий Коссован[1] зрік ся в імени громад згаданого відшкодованя за неправне побиранє данин від р. 1848—1861, а пани зрекли ся відшкодованя за податки, які вони в тому часї платили від мужицьких ґрунтів“.

„Так представляє ся справа по урядовим документам. Овочі отже довголітного процесу, що зруйнував мужиків цілого кімполюнґського округа, були майже змарновані“.

„Цікавим епільоґом тої справи було се, що буковинський поет дістав від дідичів за свої труди поле положене в Дихтинци, зване „Семакова“, а також чималий дарунок готовими грішми (в нотці подано: Між иншими потверджує се о. Юр. Ганицький, що жив із Юр. Коссованом в найкращих відносинах — лист написаний до мене д. 20/X 1892] а також чималий дарунок готовими грішми (в нотці подано: Про се впевняв мене рішучо д. Ґустав Кудерна, начальник сторожі скарбової

час відшкодованє. ґ) Мужики мають звернути дідичам податки, які платили пани від р. 1848 до 1861 від згаданих піль, лїсів та пасовиск. д) Відшкодованя, які мають собі виплатити обі сторони, обчислить згадана (?) комісія вибрана (?) до унормованя (?) сервітутів (?)“.

В дійсности зміст того рішеня ось який: I. Ужиткованє колишнїми підданими лїсів і пасовиск (які до 1848 р. відділені й відмежовані були в посїданю колишнїх підданих) в русько-кімполюнґськім околї не виливає з ніяких служебних прав (сервітутів). II. овеча дачка і дачка бриндзею в натурі, а так само грошеве релютум замість тих дачок не є відплатою за якісь права служебности і колишні піддані рус.-кімп. околу не обовязані більше до них. III. Провізорія з 1861 р. уневажнена, колишнї піддані мають право жадати звороту овечої дачки, яку силою повисшого розпорядку з них стягнено. IV. Заступство громад Федьковичем, хоч не цїлком згідне з інструкцією з 31 X 1857 признає ся важним. V. Про реасумпцію розправи задля звільненя землї від тягарів в рус.-кімп. околї, про правостійність овечої дачки, як підданчого свідченя, про додаткове відшкодованє за неї дідичів тай про зворот побраних дідичами від бувших підданих чиншів за ужиткованє лїсів і пасовиск після 1848 р. буде рішати компетентна власть по правосильности отсего рішеня. VI. Рекурс проти сього рішеня можна внести до міністерства не пізнїйше шести недїль.

[1]) О. Федьковича називає Колесса в своїй студії Юрієм Коссованом.

в Сторонці-Путилові; стосунок його з Юрієм Коссованом був дуже близький.]. Се факт потверджений не лишень многими мужиками, котрих свідоцтво міг би назвати хто партійним, але також і другими віродостойними а безсторонними особами". (Тепер ідуть уваги про се, що Федькович в ту пору був чоловіком без етичних засад.]

Начальник скарбової сторожі в Путилові, знайомий з Федьковичем від 1870 р. Ї. Кудерна, від якого Колесса мав відомість, що пани підкупили Федьковича, говорить в своїй статї загадочно і баламутно: „...І коли ще (Федькович) був спосібний до душевної діяльности, посвятив свою силу ділане попри поетичне творенє обороні свого народу в процесї з дідичами дотично віддаваня десятини, або — як та дачка називала ся — „дачки овечої" (?). Федькович, яко заступник путилівської громади (?) вивязав ся зі своєї задачі прозорливо і вірно і провадив враз з другими такими самими повномочниками (?) справу селян аж до тої стадії поводженя, коли дідичі прийшли до певности, що процес програють (?), а щоби тому лиху запобічи, розпочали угодові пертрактації і угодою закінчили процес (?)".

Дехто вважає повисші слова прихильним для Федьковича свідоцтвом. Але так не є, бо Кудерна, як раз там поклав точку, де свого часу почав Колессї розказувати про дарунки. І над статею в „Промінї" мав той чоловік відвагу поставити заголовок „Мій приятель Федькович". Аж два роки пізнїйше (статю свою писав Кудерна 1903 р.) в розмові з Заклинським відкликав Кудерна свою клевету посередно, здумавши нескладну байку, що пани підкупили кількох „гавкунів", ті збурили громаду, а під тим напором Федькович відступив від процесу і „наступила угода між спорячими". Не сказано, хто її зробив, але розуміє ся, що Федькович. А він же повинен був свою повновласть зложити. Знаємо, що окрім Сторонця, заступав Федькович ще й инші громади. Щож там, у тих инших громадах стало ся? Чи позволив Федькович, що через одну громаду потерпіли всї? Сих питань не вияснено. А хоч і сказав Кудерна, що Федькович не приняв дарунків, то з реляції Кудерни лишить ся у кождого вражінє, що Федькович не сповнив своїх обовязків як слїд.

Ледве відкликав свої закиди Кудерна, аж виступив другий скарбовий стражник Кирстюк. Він служив у Путилові 1869—1871 р. і на тїй підставі, хоч у цїлій справі тямить найменше, наговорив нїсенїтниць про процес і підніс тяжкі закиди проти

Федьковича. Хоч і варто було-б для характеристики того свідка навести його причинок до історії аґрарних відносин у Гуцульщині тай самого процесу, повторимо лиш се, що Кирстюк сказав Маковеєви[1]) про злощасну угоду Федьковича з панами.

„...А за моїх часів, котрі я добре памятаю, було таке: Пани Джурджован, Айвас, Ромашкан, котрі в горах мали свої мастки, разом з Федьковичем радили ся при адвокатах, як би то зробити, щоби пани за ті ліси і полонини, що мужики їх нібито забрали від панів, могли дістати відшкодоване. Вони казали: „Пане Федьковичу! Наші тати діставали від Гуцулів по кілька овець і річи (?), а за то Гуцули могли пасти свої вівці на полонинах і брати дрова з ліса (се не була правда). Отже, як би ви так зробили, щоби до того Гуцули признали ся, що так було, — а є ще старі люди, що то памятають, — то ми би дістали відшкодоване за все. То була т. зв. овеча дачка (Schafabgabe). Коли напр. господар давав панови дві вівци на рік, то відшкодоване мало виносити 2 × 18 років (ціну за 36 овець) від одного господаря. Така була основа обрахунку.[2])

Мені оповідали другі люди, що Федькович мав панам відповісти: „Я не допущу до того, бо Гуцули не були би годні скласти такі великі гроші“. На то йому адвокати: „Правду кажете, бо цілі гори не були би годні звернути панам їх гроші, але то виплатять цісарські каси так, що Гуцули о тім і знати не будуть. Пане Федькович, будьте певні, що нарід не буде терпіти, се ціла Австрія заплатить“. Гуцули справді і сьогодня не знають, чи поплатили то, чи ні“.

„Щож вимагали панські заступники від Федьковича?“ — спитав ся Маковей Кирстюка, а Кирстюк відповів:

— Були села, котрі казали: „Се правда, що ми часом давали панам вівці, але не що року і не за то, що пасли та дрова рубали в лісі, тілько в дарунку при весілях або инших оказіях“. Оті села не платили потім відшкодованя. А пани вимагали від Федьковича, як від заступника громад, аби він перемовляв людий, що ті давали панам вівці що року, як данину. Він мав напр. питати ся Гуцула: „Кілько ваш батько давав овець?“ Гуцул, скажім, не знав. „Кажіть, що три вівці“. Мав промовляти, щоби Гуцули не бояли ся. Він тото зробив. Се було 1870 року.

---

[1]) Промінь 1907, ч. 9.

[2]) Цілком фальшиво! (*Д. Л.*)

— Якжеж міг Федькович думати, що з того не буде людям шкоди?

— Бо так йому казали висші урядники, що були в комісії: „Das ganze Reich wird zahlen". „Пане Федьковичу, будьте певні, що нарід не буде терпіти". „Ну, як так, то най буде". — Імили пани чоловіка на підпитку і такого, що не розумів добре діла, тай перемовили його. Се не лиш його так перемовили, але й панотців і инших; кождому дали потім то млин, то ґрунт, то трачку або гроші: „Мовчіть!" Аби лише не освідомлювали людий. Так напр. поборець податковий Заведїньский[1]) дістав 600 зр., респіціент Терлецкий ґрунт. Брали дарунки, хто в Бога вірував.

— А Федькович що дістав?

— Дістав дві полонини і готові гроші від панів Джурджована, Ромашкана, Айваса... Сї полонини несли давнїйше 200 або 250 зр., а сьогодня з них є доходу 900—1000 зр. Отсе він зле зробив, що перемовляв людий і приняв дарунок, хоч зараз треба тут і те сказати, що він з тих ґрунтів не мав зиску, а все дарував людям. Я сам оглядав його господарство в Серґіях, яке хотїв менї дарувати за то лише, щоби я приймав його і гостей, коли приїде з Черновець".[2])

Як бачимо, кільканацять голосів закинули Федьковичеви зраду. Увірили їм і тї, що списували свої розмови з свідками. Кудерна відкликав піби свої давнїйші вискази, але Федьковича не очистив. Щоб висвітлити правду, на те лиш одна дорога. Треба розказати всю історію сервітутового процесу і на тій основі оцїнити зроблену з панами угоду. Досї не маємо обробленої історії т. зв. реґуляції сервітутів. Нарис історії сервітутового процесу прийдеть ся менї розказати. Се най оправдає мене перед читачами за мій далекий екскурз на поле аґрарних справ, історії панщини й індемнїзації.

Цїлий процес мужиків з панами в довгопільськім околї[3]) мав свій початок у підданчих відносинах, проте перш усього

[1]) recte Завадинський. — *Д. Л.*

[2]) Про сервітутовий процес говорив також богато (хоч і недодокладно і невірно) Гр. Кантемір (Л. Н. В. 1905, кн. IX ст. 228—230) але про Федьковича сказав так мало, що його голос можна поминути.

[3]) Довгопільський окіл після румунїзаторсько-нїмецької номенклятури називаєть ся в урядових актах Russisch Kimpolunger Okoll, бо є і румунське Довгополе = Kimpolung. До того русько-кімполюнґського околу належали отсї села над Черемошем і Путилівкою: Плоска, Серґії,

треба сказати кілька слів про панщизняні відносини на Буковині.

Поминувши цілком незначне число вільних мужиків у Кімполюніськім околї і середних ґрунтових власників (резеш) тай 3 княжі міста (Сучаву, Чернівцї і Серет), уся людність на Буковині була невольна. Мале число між тими невольними припадало на справжнїх невольників-циганів (robi), яких уважало ся річами, не особами, всї прочі були піддані (vecini = вечіні). Наслідком надмірних даровизн були се приватні хлопи, не княжі, і робили панщину боярам чи монастирям. Ся панщина, уладжена звичаєвим правом, не була тяжка, коли рівняти її з иншими краями, особливо-ж з Польщею. Піддані мали тільки складати десятину з всїх плодів і були обовязані до роботизни і то неважкої. Треба тільки мати на увазї велику ріжницю між правним станом (писаним правом) і дійсним. Впрочім сам розвій житя спричинив погіршене кріпацької долї. Час минав, населенє зростало, на місце давних примітивних відносин ширила ся культура, отже зростали вимоги й потреби держави, князя (під турецькою кормигою) і бояр, а тягарі підданих в виду елястичности звичаєвого права дуже заважили. Піддані не могли зжити ся з тою зміною на гірше тай почали втїкати то до Росії, то на українські степи. Тодї бояри почали їх закріпощувати, приковувати до землї, робили їх кріпаками. В першій половині XVII в. той дійсний стан дістав санкцію в княжих законах. Кріпак мав маєткову правну здібність ограничену тільки до движимих річий, бо вся земля була панська, але кріпака не вільно було відлучити від землї, яку обробляв і якої плодами ділив ся з паном. Житє і здоровлє кріпака стояло під правною охороною, але не вільно йому зірвати узла, яким він звязаний з землею. Якість і вимір роботизни, яка тяжіла на кріпаках, залежала від пана, а що бояри (згідно з тогочасним економічним розвоєм)[1]) починають самі господарити, то вся вага кріпацьких відносин пересуває ся власне на панщину. Писаного закона і тепер ще не було, а звичаєве право нагинати і ламати не було тяжко. Висловом того стремлїня бояр став вкінцї і пи-

---

Сторонець-Путилів, Тораки, Кисилицї, Дихтинець, Устє-Путилів, Мареничі, Петраші, Розтоки, Стебни і Спитки, Довгополе, Конятин, Яблониця, Підзахарич і Межиброди.

[1]) Скрізь в Европі в XVI в. закинули пани чиншову господарку і починають у власнім заряді обробляти землю. Господарство чиншове переходить у фільваркове.

саний закон, а то славний хрізов кн. Ґриґорія Ґіки з 1/I 1766 р. Той хрізов дає панам вибір, а) чи жадати від хлопа грошей, чи роботи; б) якої власне роботи жадати; в) т. зв. акордова робота означена в нім таким високим виміром, що хлоп ніяк не міг її виконати в приписаних 12 панщизняних днях, тільки мусїв робити хоч 24 днї і тому хрізов був замаскованим обтяженем кріпаків. Але найважнїйше, що се був диспозитивний закон, бо лиш тодї мав силу, коли між паном і хлопом не було иншої умови. Отже й не диво, що нїде і нїколи в Молдаві його не виконувано.

У відплату за ті обовязки списані в хрізові і означені в осібних умовах між боярами і кріпаками, бояри відповідно до старого звичаєвого права віддавали кождого року часть своєї землї громадї. Громадська старшина розмірювала далї землю між громадян, а то кождого року (ґрунтова спільність).[1])

Буковинські панщизняні відносини відріжняли ся від західно-европейських ще тим, що не було тут особистого підданства (Leibeigenschaft) і що пани не були домінїями, тобто не мали анї судебної, анї адміністраційної власти (Grundobrigkeit).

Такий особливий стан, в нїчім неподібний до обставин инших австрійських провінцій, застав на Буковинї цїсар Йосиф II. Своєю реформаторською дїяльністю обняв він і свіжо набуту країну. Бояри переміняли ся в панів з судовою і домінїяльною властю над підданими. Гуманний цїсар не вагував ся переміняти молдавських чиншових хлопів у підданих, бож він у 1781 р. зніс особисте підданство, а власть домінїй докладно обмежив і означив двома патентами з 1781 і 1784 р. За те сотворив цїсар рустікальну посїлість, якої досї не було на Буковинї (вся земля була боярська). Рустикальною посїлостю признав цїсар ті ґрунти, які були в хлопських руках д. 1/XI 1786 р. (Normalzeitpunkt), тобто в день прилученя Буковини до Галичини. Дотацію кождого підданого (докладне визначенє частки з рустікальної землї), яке очевидно могло наступити аж по знесеню ґрунтової спільности, відложив цїсар на ту пору, коли буде викінчений т. зв. йосифинський катастер. Небавом по викінченю (1789) катастру цїсар, занятий війною і реакційною революцією помер (1790), не довершивши великих своїх реформаторських замислів. Аж 1835 р. усунено земельну спільність і визначено дотацію підданих.

---

[1]) Кріпаки користували ся й лїсами.

Приступаючи до реґуляції панщизняних відносин на Буковині, цісар затвердив status quo, який витворив ся під воєнною управою краю, себто хрізов Ґіки з 1766 р. і спричинений боярами „додатковий розпорядок“ з 1781 р., яким[1]) наложено на підданих нові роботизни: довіз дров, направу коршем і панських будинків тай данини: курку і повісмо. Такий правний стан удержав ся до 1848 р., дійсний стан був очевидно гірший і то на шкоду підданих, бо пани заводили галицькі порядки, де повинности підданих були далеко тяжші.

Не все, що сказало ся досї про панщину на Буковині, можна прикласти і до руського кімполюнґського околу. По части з тої причини, що се був пограничний округ, отже мав деякі пільґи. Важнїйше, що цілий він лежить у горах, отже природні і господарські умовини цілком тут инші, ніж на долах. В горах займи не ограничають ся самим відмежованем просторів, тут треба ще вложити богато фізичної праці (рубанка лїсів), а на здобутім просторі поселенець не може розвинути иншої господарки, як скотарство. Петреба великих просторів (про інтензивну господарку нема тут мови) тай инші причини (сам спосіб займів) склали ся на те, що в горах не витворила ся спільність, тільки індівідуальне посїдане корчовиск. З природи річи ішло за тим сильнїйше право до землї у Гуцулїв, ніж у тих долян, які кождого року обробляли инші поля.[2]) Врештї лишила ся в горах на все чиншова господарка і вона ніяк не могла змінити ся в фільваркову. А що під панщиною найчастійше розуміє ся примусову роботу в користь панів, то можна коротко сказати, що в довгопільськім околї не було панщини. Бодай у правнім станї.

Що до підданчих повинностий, то найдавнїйша грамота, до якої відкликали ся Гуцули, був хрізов Константина Дуки з 28 VII 1694 р., по якому вважало ся поселенців властителями корчовиск. Крім десятини мають вони платити ґрунтового чиншу по 2 зл., по 1·30 зл. або по 1 зл. а то відповідно до майна; платять і по 2 паралї (3 крейцарі) від 1 сяга сїна. Такий був правний стан і незміненим лишив ся він аж до 1848 р. Очевидно лиш на папері. Декрет надворної канцелярії з 1786 р.

[1]) Анальоґічно до виданого в Молдаві і для Молдави хрізова з 1777 р.

[2]) Центральні австрійські власти вважали тому Гуцулів одвічними пожиткуючими властителями лїсів, а дрібний чинш, плачений панам, був тільки ознакою зверхньої власти панів.

удержав що до підданчих повинностий т. зв. status quo з часів военної управи, а той status quo зміняв ся з року на рік, залежно від фактичної сили панів і завдяки безрадности розкинених по верхах, незсолідаризованих, добродушних Гуцулів. Вже в 1780 р. на приказ военної управи зїхала комісія в гори і ствердила, що земельні чинші побирають ся від підданих в двоє і в троє висші, ніж приписав хрізов Дуки. Стверджено також такі дачки, яких не знає хрізов. Від 1803 р. починають ся скарги підданих на перетяженє. Протоколи списувані що-кілька років дають спромогу пізнати, як то пани вводили що-раз то нові данини.

Тому, що адміністраційні власти були за мало енерґічні і не всціли виконати свої рішеня, а піддані не переставали жалувати ся на утиски, тому сї панщизняні скарги зложили ся на довголітний процес у довгопільськім околї. В загальних зарисах він так представляє ся.

Вже перші доходженя комісаря Адамовича 1803 р. виказали, що пани ввели не то нові данини, але жадали від підданих роботизни. Протокол Мільбахера з 1814 стверджує вже заведену і приняту престацію „терхи“, себто довіз горівки з Вижниції до панських коршем у горах. Доходженя Апіяна 1825 р. стверджують овечу дачку, заведену очевидно після 1814 перед 1825 р. Пани оправдували ся, що в відплату за сю данину дозволили підданим в ширших розмірах, ніж досї, користувати ся панськими лїсами. Уряд не признав тої данини. Взагалї адміністраційні власти стояли в теорії на тім, що одиноким обовязуючим законом є хрізов Дуки. А то з тої причини: Перший спір з 1803 опер ся о надворну канцелярію і ся відкликала ся до хрізову з 1694 р. З того часу сей рішенець вважало ся нормою. Тільки правда! такі некорисні для себе рішеня вміли пани обійти — угодою. В угодї з 5/III 1807 піддані Айваса приняли ся гуртового земельного чиншу на 1000 зл., а крім того мали постачати дві роботизни: терхи і направу коршем та панських будинків. Мільбахер у 1814 застав цїлий ряд устних умов, одну навіть писемну (в Ромашканом), Апіян також застав писемну умову (з Фльондором).

Найдавнїйші рішенцї адміністраційних властий і угоди між підданими й панами замітні ось чим. Дають вони свідоцтво, що піддані господарили в лїсах, як властителї (після тогочасних поглядів: пожиткуючі). Вони так пожиткували лїси, як їм було треба. Не вичисляеть ся поодиноких їх прав і не вичисляеть ся,

за яке управнене підданих належить ся панам яка оплата. Піддані складали чинші панам, але то були просто панщизняні повинности. Тоді ще нікому не приходило в думку, що підданим прислугують служебности, а підданчі повинности, то якісь оплати за сервітути. Такий правний погляд сконструовано пізнійше.

В рішеню окружного уряду з 1826 р. зайшов дуже важний прецеденс. Наказано домінії, як власти I інстанції заспокоїти підданих і загрожено їй (в противнім разї) комісією окружного уряду. Від того часу всї скарги підданих дістають ся домініям. А що тут пани виступали суддями у власній справі, то їм не було кривди, а підданим справедливости. Нї, більше: домінії не сповняли наказів окружного уряду і відкладали його письма на бік, а окружний уряд не сповняв грозьби і не висилав комісії. Коли-ж підданим все таки удало ся раз застукати до висших властий, то висланий 1837 р. комісар Мареш допустив ся грубої провини. Він зарядив вибір нових громадмадських пленіпотентів, самовільно поіменував ними панських прихильників і списав з ними протокол, що, мовляв, піддані вдоволені, на панів не жалують ся. З того часу окружні рішеня некорисні для громад. Тому не диво, що роздратовані піддані, не найшовши ніде правди, перестали платити чинші і побили панських побережників. Тоді (1843 р.) зїхав віцестароста Збишевскі з військом, покарав винних і донїс, що піддані обовязали ся платити підданчі повинности. Тоді то вибито киями й Лукіяна Кобилицю, без сумнїву найсимпатичнїйшу одиницю з сервітутових буковинських процесів.

В сам переддень революції 1848 р. вийшло ще одно некорисне для громад рішенє окружнодо уряду. В його основу принято правну фікцію, подиктовану панами до протоколів ком. Сержіст'ому, мов би то панів лучила з підданим умова найму.

1848-ий рік приніс нову для австрійських народів. Революція, конституція і знесенє підданства повинні були принести мир і лад навіть для руського кімполюнського околу. Тай путилівські бюрократи, коли-б взагалї журили ся були тими Prägravationsklag-ами, яких назбирали ся цілі конволюти, могли були відотхнути. А було тих цілком неполагоджених скарг і рекурсів чимало. Тепер історичні події самі здмухнули навіть давні протоколи зі столів...

А стало ся инакше. Проти патенту з 17/IV 1848, яким знесено панщину в Галичинї запротестували буковинські пани, видали пропамятне письмо „Über den Ursprung und die Ent-

wickelung des Untertansverhältnisses in der Bukowina“ і ввели ще більше неспокою й роздражненя між усіх, що бажали визволеня селян. Не маючи надії, щоб їх протест богато заважив, пани поставили неможливі домаганя, а то, щоб вернути їм „самовільно забрану цїсарем Йосифом II землю“. Коли-б і се не було можливе, то хотїли вдоволити ся відшкодованем, але по приписам для експропріяції. Уряд також не знав, на яку стати. Патентом з 9/VIII розтягнено й на Буковину патент з 17/IV, значить, що так само як у Галичинї, відшкодоване панів за знесену панщину мало піти на рахунок держави. Патент з 4 III 1849 перекинув сей тягар по половинї на край і на інтересованих. Та з мужиків виссала вже всї животні сили панщина, от і треба було в 1853 р. 23/X) перекинути знов усю сплату на край. Через такі перешкоди і через инші (н. пр. віддане справи льокальним комісіям і краям) почала ся на Буковинї індемнїзація що йно 1857 р.

Очевидно, що пани в довгопільськім околї користали з того замішаня. Мали вже готовий взір у рішеню окружного уряду з марта 1848 р., а власне, що між ними й підданими були умови найму. Отже заперли лїси, поставили варту і грабили кождого, хто не хотїв платити чиншу за лїси і пасовиска. Скоро тілько появив ся патент з 5 VII 1853 р., вже скрізь добачили пани сервітути в давних умовах найму, а в овечій дачці відплату за ті сервітути. В тім погляді піддержала їх індемнїзаційна комісія (Grundentlastungskommission). На всю Буковину були установлені 4 льокальні комісії, зразу лиш 3. Т. зв. третю комісію в Іспасї під Вижницею вів анальфабет, легкодушний і панам прислужний канцелярист Цукер.[1]) По думцї панів рішив він, що овеча дачка не є підданча, а що вона є відплатою за служебности. Значить, лїси лишать ся панам, а мужики дістануть якусь нагороду за те, що втратять право пасовиска і вирубу в тих лїсах. Та се буде вже належати до сервітутової комісії, не до індемнїзаційної. І справдї, п. Цукер увільнив від панщизняних тягарів і признав на необтяжену власність колишнїм підданим самі тільки будівельні парцелї, левади і царинки коло загород.

---

[1]) Характеристичний протест проти сеї комісії зголошено в 1860 від громадських депутатів. Вони „bitten um Reassumierungskommission betreffend die durch den deliegierten Wlg. H. Kreiskommissär Zucker aus Czêrnowitz israelitischen Glaubens gemachte (Grundentlastung)“, бо в його комісії засїдали шевцї і музиканти...

Так рішив важну правничу справу неправник, записав її в ліквідаційних аркушах, а краєва комісія в Чернівцях затвердила.[1]) І тепер пани примушували людей до підданчої повинности, хоч підданства вже від 48-го року не було. Тай знов почали сипати ся клопоти на путилівських панів, знов ніби вільні горожани, а ніби панські піддані, Гуцули з довгопільського околу почали писати скарги до всіх полїтичних інстанцій, до краєвого суду у Львові, навіть до військових властий і до цїсаря. А путилівський уряд і краєве правительство не знали, котра власть компетентна рішати сї скарги.[2]) Так пише краєве правительство в розпорядку з д. 20 X 1861 ч. 11.328, висилаючи комісаря Штронера на доходженя. Штронер ще не доїхав до Путилова, а вже знав, що цїлий спір між панами і колишнїми підданими в руськім кімполюнґськім околї підпадає під приписи патенту з 5 VII 1853[3]), отже повинна його рішати сервітутова краєва комісія (Grundlastenablösungs- und Regulierungs Landeskommission). Сей погляд принято „в горі“ і в той спосіб давні панщизняні скарги проти панів (Praegravationsklagen), переважно неполагоджені досї навіть формально, вирннули тепер на ново з реґістратури полїтичного окружного уряду в Путилові і дістали ся перед сервітутову комісію в Чернівцях. Ся комісія дала Штронерови порученє вести справу її іменем, а 20/XII 1861 видано, як вислїд Штронерових доходжень, славну, преславну провізорію; вона до остаточного рішеня удержувала колишнїх підданих в праві користати з лїсів, але наложила на них обовязок вносити овечу дачку. Коли-ж Гуцули ніяким чином не хотїли приняти ся рішеня, яке нагадувало їм панщину, тодї (1863) стягнено її в натурі при помочі війська.

Тимчасом наблизило ся й остаточне рішенє справи. В довгопільський окіл вислано суддю Михайла Клюсіка, як сервітутового комісаря і він мав постатчити матеріялів задля того, що зробити з „сервітутами“, як покінчити довгий процес. Перед тим комісарем Федькович заступав усї громади, Джурджован і Айвас усїх панів. Переслуханє обох сторін тягло ся (з пе-

[1]) Про другий недогляд п. Цукера буде ще згадка.

[2]) На їх нещастє 1860 р. (24/X) появив ся мініcтеріяльний розпорядок, котрим деякі справи між колишнїми підданими і панами підтягнено під компетенцію судів.

[3]) Так виходить з його письма до президента краю з д. 25/X 1861, переданого президентом сервітутовій краєвій комісії.

рервами) від 6/V до 29/VIII 1864 р. Пересправа була писемна, отже комісар диктував до протоколу питаня, а сторони списували власноручно свої зізнаня, відповідаючи на поставлені питаня.

Сервітутовий процес з 1864 р. можна так схарактеризувати: Доходженя Мільбахера з 1814 р. виказали, що колишні піддані складали своїм панам земельний чинш, терхи, повісмо і сир. За те користували ся ґрунтами під управу, лісами і пасовисками. З ліса продавали дерево, а на пасовиска приймали і чужу худобу. Одним словом були ужиткуючими властителями землї в розуміню § 357 австр. цив. закона і по знесеню панщини повинні були стати повними її властителями. Коли число осель в лісах стало зростати і давні оселї почали розширяти ся, а поселенцї стали негосподарно нищити ліси, пани почали бояти ся за свою „зверхну“ власність. Починають відбирати займанщини, спинювали нові займи, підбільшати давні чинші та заводити нові (кельтунки, пецове, клямкове, новачизна, овеча дачка, а по 48-ім р. її еквівалент: топливо і паша). При доходженях пани оправдували ся тим, що відшкодовують себе за свіжі займи, яких доконують піддані без їх відома і дозволу. Щоб утримати ся при найвартнїйшій дачцї (овечій) пани називали її раз чиншом з умови найму, другий раз відплатою за сервітути. Клюсік зірвав з традиційною індоленцією всїх дотеперішних комісарів і при помочи Федьковича ясно і рішучо виказав між иншим навіть зізнанями самих панів, що в процесї а) не розходить ся о нїякі сервітути, анї о права, які підпадають під приписи патенту з 5/VII 1853 і б) що овеча дачка не була нїякою відплатою за сервітути, тільки бере свій початок в підданчих відносинах. В тім дусї краєва сервітутова комісія видала своє рішенє з 7/IV 1866, якого зміст подано висше.

Довго-довго чекали на се рішенє громади і Федькович. Чекав і Клюсік, а коли воно появило ся, його не зрозуміли докладно. Воно-ж містило в собі самі неґативні вислови і доконче потребувало доповненя. Правда, сервітутова комісія сказала, що спір не йде про сервітути, тому вона некомпетентна, але ще треба було, щоб сказала своє слово індемнїзаційна комісія, якій передано акти. Обидві сторони і Клюсік привязували до того рішеня таку велику вагу, що на їх думку мала тепер уже прийти тільки маловажна формальність. Одначе рішенє з 7 IV 1866 передусім не було ще правосильне, бо ще стояла дорога рекурсів,

яких з легко зрозумілих причин дуже не бажали собі і Федькович і Клюсік. Щоб виконаня корисного для громад рішеня не відсувати, а може і не стратити дечого з його, Федькович зробив з панами угоду, яка ніби то була зрадою селянської справи.

Так ми і наблизили ся до самого найважнійшого моменту і тепер розглянемо основно угоду. Але-ж і її не мож як слід оцінити без знаня її історії. Урядові акти дають нам спромогу прослідити сю історію докладно. Автентичне свідоцтво дає т. зв. Publikationsprotokoll, себто протокол, який давнійше списували адміністраційні власти, доручаючи сторонам свої акти.

Отже так було: Під датою 27/V 1866 в Путилові записано, що Федькович відобрав рішене кр. сервітутової комісії з 7 IV 1866 і заявляє іменем громад, що ним вдоволені, отже зрікають ся рекурсу. Під датою 30 V. т. р. в Путилові записано, що Джурджован власним іменем, іменем ґр. Льоїотеті і наслідників Фльондора, а Нарциз і Стефан Айвайси власним іменем просять о 12 годин до намислу, чи зголосити рекурс, чи нї. Дня 1 червня стають перед комісію пани і диктують до протоколу таке:

Хоч у рішеню з 7/IV 1866 ч. 515 краєва комісія трактує нас — в порівнаню з мужиками — як мачоха, проте ми склонні признати правосильність того рішеня, наколи:

а) при додатковім звільненю землї від панщизняних тягарів всї ґрунти заняті самовільно колишнїми підданими після 1848 р., будуть звернені панам.

б) Податки від спірних лїсів і пасовиск, які зістають в посіданю колишнїх підданих мають платити (згідно з § 43 ціс. пат. з 23/X 1853) самі колишнї піддані почавши від 1849 р. Але ті податки платили пани і мають тепер право жадати звороту тих оплачених податків. Знов колишнї піддані після 1848 р. не повинні були платити чиншів („топливо і паша“), а в 1863 р. неправно стягнено від них насильно овечу дачку на підставі провізоріяльного розпорядку з 20/XII 1861 ч. 837. Отсї обопільні правні претенсії панів і колишнїх підданих скомпензують ся.

в) Відшкодоване з індемнїзайних фондів за овечу дачку і за данину сиром, які комісія вважає панщизняними повинностями, признасть ся панам безпроволочно. Виплата признаних належитостий наступить чим скорше.

Того самого дня з полудня явили ся перед комісією ті самі пани в товаристві Федьковича і подали таку заяву:

Щоб комісії було лекше виконати рішене з 7/IV 1866, щоб улекшити працю індемнізаційній комісії, обі сторони зробили ось яку угоду:

I. Die unterzeichneten Gutsanteilsbesitzer und die durch den Herrn Georg Ritter Dzurdzowan vertretenen Erben nach Anna Flondor so wie Vinzenz Graf Logotheti, wie nicht minder sämmtliche Gemeinden des Russisch Kimpolunger Okolls in Vertretung des Josef Hordynski Ritter von Fedkowicz anerkennen allsogleiche Rechtskraft der Entscheidung vom 7 April 1866 Zl. 515, verzichten auf jedwede Rekursegreifung und wollen die im Punkte V. der Entscheidung vorbehaltene Amtshandlung allsogleich eingetreten wissen (се є точка а) і с) списаних рано між панами і Клюсіком пунктацій).

II. Narcis v. Aywas und Gregor v. Aywas recediren von dem, vom verablebten Gregor v. Aywas erhobenen Anspruche auf ein höheres Entschädigungskapital für die bereits entlasteten Giebigkeiten u. behalten sich lediglich das Recht vor, diejenigen Untertanen und beziehungsweise die von denselben prästierten Giebigkeiten, welche in den bezüglichen Anmeldungsoperaten aus Versehen nicht eingesetzt wurden, nachträglich zur Entschädigung anzumelden. (В пунктаціях про се нема згадки.)

III. Die kontrahirenden Gutsherrn[1]) begeben sich des Rechtes, den Rückersatz der, seit dem Jahre 1849 bis nunzu von den, im Besitze der Gebirgsansässigkeiten befindlichen Waldstrecken und Hutweiden gezahlten Steuern, welche zu entrichten nach § 43 des kaiserlichen Patentes vom 23 October 1853 die Rustikalisten verpflichtet waren, anzusprechen, wogegen (точка б) пунктації).

IV. Die Gemeinden[2]) auf das Recht verzichten den Ersatz, der, seit dem J. 1847 bis 1861 für die Benützung der fräglichen Wald- und Hutweiden-Parzellen an die Grundherrschaft[3]) geleisteten Gelzinse und der im Grunde Provisoriums vom 20 December 1861 Zl. 837 prästirten Schafabgabe zu verlangen über welch immer einen Anspruch auf diesem Titel zur Geltung zu bringen (точка б) пунктації). — J. Fedkowicz

---

[1]) повинно бути як в I уступі: Gutsantheilsbesitzer.

[2]) повинно бути: die Einwohner der Gebirgsansässigkeiten im Russ. Kimp. Okolle.

[3]) повинно бути Anteilsbesitzer.

m. p. Narcis v. Aywas m. p. Georg Dzurdzowan m. p. Gregor v. Aywas m. p.

Порівнавши ранїшні пунктації з угодою, бачимо, що пани зрекли ся ревіндікації займів зроблених колишнїми підданими після 1848 р. а брати Айваси відступили почасти від домагань, поставлених при списуваню протоколів 1864 р.

Для поясненя III і IV точки скажемо, що на підставі рішеня з 7/IV 1866 ч. 515 і сподіваного рішеня індемнїзаційної комісії мав би вернути status quo з кінця 1848 р., а зворот овечої дачки стягненої в екзекуційній дорозї на підставі тимчасового рішеня з 20/XII 1861 ч. 837 застерігло мінїстерство ще розпорядком з 16/V 1862 ч. 8436 на випадок, коли правна підстава принята в провізорії покаже ся нестійною.

Про угоду з 1/VI 1866 Колесса сказав[1]: „Овочі довголїтного процесу, що зруйнував мужиків цїлого кімполюнського округа, були майже змарновані" так, наче-б то цїлию процесу був власне зворот побраних чиншів, або як би Федькович, починаючи свої зізнаня, міг був хоч мати певну надію, що звороти тих чиншів признають громадам. Не можна також сказати, що процес — як такий — зруйнував мужиків, бо спірний предмет (лїси і пасовиска) був в їх руках і адмінїстраційні власти не стягали нїяких коштів за комісії. Деякі прошеня від громад були стемпльовані, але не високо. Кошти дороги свідків слуханих в Путилові тяжше оцїнити, та й се маловажне. Коштовна була екзекуція тимчасового розпорядку з 20/XII 1861 р. ч. 837. На жаль актів тої екзекуції цїлком нема і Колесса не міг на них оперти свої закиди. І саму угоду оцїнив Колесса не цїлком справедливо.

Умови треба інтерпретувати в інтенції тих, що приступили до неї, а угоду зосібна треба оцїнювати з субєктивного становища одної і другої сторони. Не можна при тім забувати, що правною (і льоґічною) признакою кождої угоди є якась втрата по однїй і по другій сторонї в заміну за якісь користи. Шкідливою буде угода тільки тодї, коли хтось зрік ся при нїй якоїсь основної, великої користи, коли більше зрік ся, нїж придбав. Оцїнюючи угоду з 1 VI 1866 треба ще і се тямити, що рішенє з 7/IV 1866 випало взагалї на користь колишнїх підданих, а на шкоду панів.

В часї процесу, виступаючи повновласником колишнїх під-

---

[1]) Коссован, ст. 93.

даних Федькович поставив до комісії ось які домаганя: 1) признанє права власности на лїсах і пасовисках, що відмежовані були здавна в посїданю колишнїх підданих і становили їх панщизняну дотацію. 2) Ревіндикація ґрунтів забраних панами від колишнїх підданих. 3) Не всю рустикальну посїлість індемнїзаційна комісія звільнила від панщизняних тягарів в 1859 р. і признала колишнїм підданим на власність, надто не означила вона увільнених ґрунтів докладно. Застерігає ся, щоб вижницька льокальна сервітутова комісія доповнила недостаточно переведену індемнїзацію. 4) Овеча дачка повинна відпасти зараз. 5) Пани мають звернути чинші побрані від колишнїх підданих після 1848 р. і стягнену в 1863 р. овечу дачку.

Основні домаганя були під 1) 2) 3). Відносили ся до земельної посїлости і Федькович їх не зрік ся.[1]) Наведена під 4) справа була одинока, яку могла сервітутова комісія рішити самостійно і рішила її згідно з внесенем Федьковича. Була се менше важна справа тому, що de facto овеча дачка від 1863 р. не істнувала; правительство навчене досвідом у 1863 р. та ще і на представленє Клюсіка, який домагав ся знесеня овечої дачки, не важило ся її примусово стягати. Остатна справа під 5) так само, як і попередна, мала менше значінє з тої причини, що не давала ніяких консеквенцій pro futuro, тільки виявляла для колишнїх підданих можність домагати ся звороту видатків і то давних. Зреалїзованє тих домагань мусїло-б стрінути великі технїчні перешкоди.[2]) Отже Федькович зрік ся тих сподїваних користий, а радше скомпензував їх з обовязком громадян звертати панам податки. Се і була одинока уступка, яку зроблено панам, а без уступки не було би й угоди. Але навіть за ту одиноку уступку прийшло ся панам заплатити. Вони признали правосильність рішеня з 7 IV 1866 і зрекли ся ревіндикації займів, яку застерігали собі в пунктаціях під точкою а). Що се немаловажна річ, покаже ся з того, що після 1848 р. перейшло в мужицькі руки 54.328 морґів 155 кв. сяжнів домі-

---

[1]) Пленїпотенти громад у довгопільськім околї, слухані ком. Штронером, у відповідь на зазив до злагоди з панами сказали до протоколу з 26 XI 1861 в Вижницї таке: Угоду з панами можемо зробити, як вони признають нам на власність лїси і полонини. Від того домаганя не відступимо.

[2]) І тому в кілька років пізнїйше, коли громадянам признано право жадати звороту чиншів, сього рішеня не виконано. Про се буде ще згадка.

ніяльної землї. Очевидно, значний процент тих займів був, здасть ся, неправний.

Компензата податків з чиншами усувала великі трудности, за якими точне виконанє V точки рішеня з 7 IV 1866 сходило до ілюзії. Обчисленє податків мусїло-б вийти приблизне, бо не від кождої парцелї припадали однакові податки і ту суму, яку пани платили гуртом треба розділити між поодиноких рустикалїстів відповідно до того, яка парцеля котрому дістане ся.[1] Та всеж таки по дуже довгих рахунках приблизні цифри для поодиноких громадян виходили-б з подїлу більших сум узятих з урядових актів (катастрів і книг податкових урядів; треба лиш додати, що не всї ґрунти нараз перейшли до рустикалїстів). А вже справдити заплачені панам чинші просто неможливо. Мужики не вели рахунків, але не вели їх і пани, бо побір данин був неправний. В актах говорить ся про дотичні записки панів предложені Штронерови, але нїде в актах нема нїякої записки. Клюсік (здасть ся) дописував олївцем на актах: деж ті записки? деж ті рахунки? ad hoc ви їх списали і взяли зараз назад! Але дивно, що нема також виказу з екзекуції 1863 р. Може щасливий припадок відкриє їх колись... Щоб дійти до якоїсь цифри, мусїли-б пани односторонно подати побрані за 13 років чинші, а потім треба було справдити ту фасію при лїквідації дорогою переслуханя кождого колишнього підданого, або його наслїдників.

Коли індемнїзаційна комісія не брала ся представити числами вартість чиншів і овечої дачки, хоч мала можність переслухати одну і другу сторону, то тепер уже нїяк не можна приблизними цифрами означити претенсії панів і мужиків. На підставі вісток, які найшли ся в актах, можна собі виробити лиш найзагальнїйше понятє про вартість претенсій. З переписки між індемнїзаційною комісією і скарбовими властями виходило-б, що самого ґрунтового податку (ordentlicher Grund-

---

[1]) Треба ще додати, що рустикальна посїлість переходила з рук до рук дорогою умов і домініяльні ґрунти дорогою займів діставали ся мужикам у ріжних часах після 1848 р., а дати тих займів рішучо і певно сконстатувати годї.

[2]) В письмі до індемнїзаційної комісії з 7 III 1870 ч. 31/G. E. давний мандатор Ґушкевич подає цифру податків на 90 тисяч зл. і то від цїлої панської посїлости. Але що 82% з неї перейшло до мужиків і від того випадало 55 тисяч зл., тому цифра 90 тисяч більш менш о 8.500 зл. за висока.

steuer) від парцель, які по 48-ім р. мужики заняли ріжними часами, пани заплатили коло 55 тисяч зл. Додатки від податків виносили в тім часї около 30%, тож вийшла би сума на 712 тисяч зл. Громада Підзахарич в письмі з 5/IX 857 ч. 198 жалує ся, що „die Anteilsbesitzer erpressen von circa 170 steuerbaren Grundwirten circa 500 fl. jährlich an Zins durch Gewalt und willkürliche Pfändung“. Після конскрипції з 1857 р. в руськім кімполюнїськім околї було 2.435 ґрунтових господарів. Коли-б всюди були однакові чинші (а так власне не було) то від 2.400 господарів припало би 10.000 fl., за 13 років 130.000 зл. Індемнїзаційна комісія приняла вартість овечої дачки за один рік на 8.340 зл. 48 х (за 2.316½ овець). І ту суму можна приняти за вартість насильно стягненої в 1863 р. овечої дачки. Величезні кошти екзекуції впали на людність безповоротно, як кара за непослух, але їх не стягнено.

От так стояли би проти себе дві цифри: 71½ тисячі зл. панської і 138.500 зл. хлопської претенсії. Хоч би ми хлопську претенсію приняли і на 150.000 зл., то треба ще додати, що панська претенсія силою § 1042 австр. цив. закона була цїлком певна, а мужицьку претенсію треба знизити навіть на 50% через те, що виборoти її на судовій дорозї 2.435 тяжкими процесами було нелегко. З того погляду угода з 1/VI 1866 не нанесла мужикам шкоди, хоч би як побиватись за відшкодованем поплачених чиншів.

А як би хтось все таки обвинувачував Федьковича, то треба тямити, що висші інстанції уневажнили угоду з 1/VI 1866 і тим не допустили до „кривди, зради“ і т. д., а Федьковича охоронили перед закидом тих злочинів. Але тільки перед тими, що хочуть бути точні і прослїдити справу до кінця. Дивно, що Колесса покликає ся на рішене правительства[1]) з 1867 р., а не додав, що в тім власне рішеню уневажнено (з формальних причин) звісну угоду.

Остаточно автором угоди треба вважати не кого, тільки ком. Клюсіка, бо одні дані промовляють за тим авторством, инші промовляють проти авторства Федьковича. Хто прочитає протокол списаний з Федьковичем 1864 р. і всї инші його письма до властий вислані в справі відомого процесу, хто знає хоч трохи характер Федьковича, той не може вірити, що

[1]) До речи: не правительства, а просто індемнїзаційної комісії (k. k. Landesbehörde in Grundentlastungssachen).

Федькович витягнув руку до згоди[1]) і до мирних переговорів тай ще на шкоду Гуцулів. Але під впливом радости ізза побіди тай за намовою Клюсіка[2]) вдав ся він у пересправи з панами.

За авторством Клюсіка промовляє перше всього сам зміст угоди. Кождому впаде в око, що точка II, III і IV списані в першій лінії ad usum індемнїзаційної комісії, яка мала доповнити тай виконати і рішенє з 7/IV 1866 і рішенє, яке видати вона сама була покликана. На технічні трудности, які відносять ся до III і IV точки, вказано вже висше. Що до II точки, то треба сказати, що брати Айваси не добили-б ся були висшого відшкодованя, бо індемнїзаційний акт був уже правосильний, а індемнїзаційний фонд пасивний, але застереженє внесене пок. їх батьком задало би тепер, при доповненю індемнїзаційного поступованя, чимало клопоту індемнїзаційній комісії. Тож і ся точка угоди була списана з огляду на комісію, в якій засїдати мав повну надію сам Клюсік.

Яка була інтенція у тих, що підписували угоду, видно з вступу до неї і з реляції Клюсіка. Текст угоди в протоколї з 1 VI 1866 попереджений так; Es erscheinen die jenseits gefertigten Gutsanteilsbesitzer und der Vertreter der Rustikalisten Josef Hordyński Ritter von Fedkowicz und bringon vor, dass dieselben behufs Durchführung der Entscheidung vom 7 April 1866 Zl. 515 und insbesondere Erleichterung der, den k. k. Grundentlastungsorganen anheimgefallenen Amtshandlung rücksichtlich der Durchführung einer nachträglichen Entschädigungserhebung für die Schaff- u. Käseabgabe und endlicher Beilegung der veralteten Streitangelegenheit nachstehendes Übereinkommen untereinander gut und freiwillig verabredet haben.

На зланій угоді залежало Клюсікови не тільки як майбутньому індемнїзаційному комісареви, але й особисто. Не був він звичайненький собі урядник, який бездушно списує акти і йде старим, протертим шляхом. Він підняв ся високо понад шабльон. В сервітутовім процесї в довгопільськім околї сказав він своє

[2]) Не треба тут відкликати ся аж на те, що пани зробали засїдку на Федьковичеве житє. Оповіданє про засїдку то видумка Юзька Огоновського, або його інформатора.

[1]) А не за дарунки, яких Федькович заможний, бездїтний чоловік навіть не потребував.

власне слово. Не тільки сказав, але вмів рішучо зломити той погляд на спір у руськім кімполюніськім околї, який завдяки Штронерови закорінив ся в черновецькім краєвім правительстві. Клюсік мусів звести і видержати борбу з старими референтами Плєвінским і Штронером, які засїдали в краєвій сервітутовій комісії і стояли за давними поглядами. Цїле, корисне для Гуцулів рішенє з 7 IV 1866 ч. 515, в якім сказано, що довголітний спір між панами й мужиками не є сервітутовим спором; рішенє, з якого виходило, що в короткім часї дістануть ся в мужицькі руки—спірні лїси й пасовиска, воно було дїлом Клюсіка. Його заслугою. Бо він кермував процесом у лїтї 64-го р., він предложив краєвій комісії обємистий субстрат зложений з історичного огляду (254 арк. письма) з протоколів Федьковича і панів (128 арк.) і з справоздання (56½ арк.). В першій части Клюсік зібрав вислїди дуже просторих і хаотичних протоколів і рішень списаних ріжними часами (від 1803 р.), ріжними людьми і в ріжних цїлях. В третій части оцїнив Клюсік протоколи Федьковича і панів, предложені грамоти (а було їх 175) і подав від себе проєкт рішеня. В ту пору, 1864 р. вже числили ся з Клюсіком „в горі". Він сточив уже баталїю з Штронером, вже переконав правительство, що не можна від Гуцулів стягати овечу дачку. Хто мав нагоду заглянути до бюрократичної кузнї, тому відомо, що той самий стиль, ті самі фрази і цїлї арґументації переписуєть ся по сто разів ріжними референтами. Котрий не хоче переписувати, то дає відкличник з увагою: vide і т. д. Відомо також, що рішеня висших властий основані переважно на справозданях низших. Тож нїкого не здивує, що рішенє краєвої комісії з 7 IV 1866 ч. 515 є відповідно справлений еляборат Клюсіка.

Тепер кождому зрозуміле, що Клюсік так само бажав правосильности рішеня з 7 IV 1866, як і Федькович і всї гори. Се рішенє було хосенне і корисне для Гуцулів, було Клюсіковим твором, Клюсік надїяв ся, що правительство заіменує його індемнїзаційним комісарем. Ось тому він довів до угоди між панами і Федьковичем і надїяв ся рішеню з 7 IV 1866 забезпечити правосильність. В його реляції до краєвої комісії з д. 2 II 1866 ч. 331 читаємо: „...(legt vor)... aufgenommenes Protokoll, enthaltend die Anerkennung der allsogleichen Rechtskraft der publicierten Entscheidung und die zur Erleichterung der Durchführung derselben u. insbesondere der, im Absatze V vorbehaltenen Amtstätigkeit beiderseits ge-

schlossenen Übereinkunft“. А на прикінці доносить він іще: „Замешкалі в краю часткові властителї підписані на протоколї вислали до бар. Ґуденуса замешкалого в Тангавзенї збірне письмо і візвали його приступити до зробленої угоди тай признати правосильність рішеня з 7 IV 1866“.[1])

Ота участь Клюсіка при угодї з 1 VI 1866 повинна промовити до всіх, що стратили віру в Федьковича. А вже-ж ніхто не скаже, що і Клюсік був підкуплений панами. Кого про чесність і прихильність Клюсіка до Гуцулів не переконало його веденє процесу, то переконає кара, яка ненадійно впала на сього справного урядника. Ясна річ, що найкраще міг закінчити довголїтний спір у довгопільськім околї і найсправнїйше міг покінчити індемнїзацію той, хто основно студіював історію земельних відносин у повітї, хто самостійно і на місцї розібрав справу, яку мав порядкувати і пізнав людий, котрих мав розсудити. Таким власне чоловіком був Клюсік. Отже в супереч інтересам самої справи Клюсіка звільнено від дальшого веденя процесу. На основі актів не можна докладно справу розяснити. В актах є слід, що 26 VIII 1868 р. війти руського кімполюнґського околу внесли до мінїстерства просьбу, щоб Клюсік лишив ся далї при урядованю. Дальше орудувала справою не краєва комісія, але президія краю. Президент краю відніс ся не до мінїстерства, але до самого мінїстра і то без успіху. Остатними часами два акти кинули трохи світла на цїлу справу. Один акт, то відпис президіяльного реферату, який зволив менї надіслати проф. Стоцький.[2]) Другий документ то лист Клюсіка до Федьковича надрукований в IV томі Федьковичевих писань, який тільки

---

[1]) Може комусь представить ся неконсеквентним таке поведенє панів. Бо кромі тої вістки про збірне посланіє до Ґуденуса находить ся ще між актами сервітутової комісії урґенс тих самих панів підписаний також Федьковичем з д. 4 VI 1866. Тим урґенсом впоминають ся пани, щоб усї акти процесу дістали ся чим скорше перед індемнїзаційну комісію з тим, щоб вона ще в тім самім роцї покінчила свої чинности і признала панам відшкодованє. Неконсеквенція на око. Проти правосильности рішеня з 7 IV 1866 пани виступали доти, доки могли щось вторгувати від противної сторони. Коли-ж допевнили ся, що лїси і пасовиска мусять їм висковзнути ся з рук, самі вже натискають на виконанє рішеня сервітутової комісії. Адже від того залежить хвиля, коли панам дістанеть ся рента. А тільки почала ся лїквідація овечої дачки, вже й посипали ся від панів просьби о задатки на ренту...

[2]) І за се складаю йому подяку.

тепер появив ся. З президіяльного реферату довідуємо ся, що двох сервітутових комісарів Альойза Уле і Михайла Клюсіка іменовано судіями. Президент числить ся з фактом, що Уле піде на нову посаду, але просить міністра, щоб він Клюсіка лишив при індемнїзації і то на кошт індемнїзаційного фонду. При окружнім урядї в Радівцях може Клюсіка заступати авскультант (з меншим коштом для державного скарбу).

Про Клюсіка президент краю Мірбах писав міністрови між иншим таке: „Klusik ist bereits 10 Jahre ununterbrochen bei dem Grundlastenablösungsgeschäfte in Verwendung und verhandelt seit mehreren Jahren die bezüglichen Angelegenheiten des russ. Kimpolunger Okolls, wo er mehrere schwierige und voraussichtlich längere Zeit in Anspruch nehmende Verhandlungen bereits in Angriff genommen hat. Er besitzt daher nicht bloss im Allgemeinen eine durch mehrjährige Praxis gewonnene besondere Routin im Grundlastenablösungsgeschäfte, sondern kennt überdies in Folge jahrelangen Studiums die eigentümlichen äusserst verwickelten Besitzverhältnisse des russ. Kimpolunger Okolls und vermag aus diesen Gründen so wie bei seiner Gewandheit in der Behandlung der ruthenischen Gebirgsbevölkerung, bei der er sich ein gewisses Vertrauen erworben hat, die im Zuge befindlichen Angelegenheiten in verhältnismässig kürzer Zeit und mit grösserer Gründlichkeit abzuwickeln, als ein anderer Beamte, der mit diesen speziellen Kenntnissen und Eigenschaften nicht ausgestattet ist, ja überhaupt in das Grunglastengeschäft erst eingeführt werden müsste“...

Але анї просьба президента, анї вигляди на ощадність (ходило о 2—3 тисячі корон) не зворушили міністра і Клюсік мусїв виїхати з Вижницї. На відїздї написав він до Федьковича такий лист: Lieber Freund! Die Vorsehung hat die Leute, die um meine Enthebung vom Servitutsgeschäfte gesorgt haben, unterstützt und ich gehe von diesem Geschäfte in meine Heimat nach Kolomea ab. Vor dem Abgange war es ein Bedürfnis meines Herzens, Ihnen und dem Gebirgsvolke hiemit ein herzliches Lebewohl zu sagen mit der Versicherung, dass ich Gott bitten werde, damit die Angelegenheit von Putilla, die mir zu beendigen die Götter und Menschen nicht gegönt haben, zum Fromm des Gebirges bald beendigt werde. Ihnen insbesondere sage ich Dank für die gewährte Unterstützung

In der schwieriger Aufgahe mit der Bitte, mich auch in der Zuckunft und Ferne mit der Freundschaft zu beehren. Mich nochmals der ferneren Freundschaft anempfehlend, verbleibe stets aufrichtiger Freund Michael Klusik.

Лист той датований 22/I 1869, отже ціла справа затягла ся аж на 4 місяці, хоч у рефераті з 27/VIII 1868 президент Мірбах просив міністра о телеґрафічну відповідь. Далї виходить з листа, що Клюсік їхав до Коломиї, хоч був іменований до Радівців. Справа так і лишить ся невияснена. Одно тільки ясне, а то, що пани уміли пильно походити в міністерстві за своїм ділом. Наступник Клюсіка, Людвік Штокера, вже не виявляв в своїм урядованю і в реляціях прихильности до Гуцулів. Навіть противно, виставляє їм перед висшими властями дуже лихе свідоцтво, а величає панів за їх великодушність і готовість до жертви з власних інтересів. Знаною нам бюрократичною доріжкою дістали ся ті фрази через референта Зайферта аж до міністерства внутрішних справ...

Розглянувши основно всю справу з угодою можна впевнити ся, що її автором був Клюсік, а Федькович тільки приступив до неї. Але приступаючи до угоди, Федькович в нічім не нарушив інтересів заступлених селян, не завів їх довіря, яке в нім покладали і не заслужив на ніякі закиди. Зроблена угода не мала реального значіня, бо задля формальних недостач краєва сервітутова комісія висказала ся проти неї, а індемнїзаційна комісія признала її неважною.

Розглянувши угоду, розглянемо й епізод її. А епізод той був приємний, бо „за свої труди“ (!) Федькович дістав поле і дарунки. Вість про даровизну грошей Кудерна з тяжкою бідою відкликав і лишає ся тільки даровизна „Семакови“. Треба признати, що на Федьковича записано в 1870 р. аж 2 господарства і то великі. Індемнїзаційна комісія споруджала в 1870 р. спис усїх господарств увільнених від панщизняних тягарів (Specifikation des gesammten Grundbesitzes der ehemals verpflichteten Stammwirtschaften) і нераз при земельних спорах ще й нинї остаточним певним доказом є аж сей виказ. Одно, меньше господарство припало Федьковичеви по мамі Аннї Гординській, друге, більше по Якові Полекови. Той Полек Яків не є ніякий вимисл, не криє ся за ним анї Фльондор, анї Айвас. Полек приходить як властитель вже і в старшім ліквідаційнім виказї, а то з 1859 р. Споруд-

див його Цукер і виказав, як се господарство збільшало ся.[1] В часї між 1859 і 1869 р. воно перейшло на Федьковича. Оба

---

[1]) Витяг з виказу первісних господарств, які повстали до 1836 р. в Сторонцї (з Серґіями, Кисилицями і Тораками):

P. Nr.	Name des Verpflichteten	Grundbesitzbogen Nr.	Kastorparzellen №	Kulturgattung	Flächeninhalt des entlasteten Objektes Joch	□ Kl.
03	Josef Fedkowicz aus Storonetz; vormaliger Besitzer: Anna Hordynska	300	1167	Wohngebäude	—	144
		„	1174	„	—	443
		„	5975	Acker	—	45
		„	5977	„	—	464
		„	5979	„	—	171
		„	6001	„	1	482
		„	5976	Wiese	1	662
		„	5978	Weide	–	460
		„	6002	„	—	426
		204	1179	Wohngebäude	—	44
		„	1180	„	—	52
		„	1181	„	—	16
		„	1555	Weide	–	824
		„	1556	Wiese	–	1308
		„	1557	Weide	—	1428
		„	5990	„	1	1084
		„	5991	„	—	126
		„	5992	Acker	4	813
		„	5993	Wiese	5	568
		„	5992	„	1	800
		„	5993	„	—	1400
		„	5994	„	—	630
		„	5993	„	–	1400
		„	1554/a	Wald	13	1407
				Summa	35	1360

Первісна дотація господарства виносила . . . . . . 3 м 96□ с
авімент . . . . . . 9 „ — „
займи після 1848 р. . 23 „ 400 „
Зліквідовано 2 вівцї в 1869 р. на овечу дачку для Фльондора.

Liquidationsausweises P. Nr.	Name des Verpflichteten	Grundbesitzbogen Nr.	Kastorparzellen №	Kulturgattung	Flächeninhalt des entlasteten Objektes Joch	□ Kl.
168	Josef Fedkowicz aus Storonetz; vormaliger Besitzer: Jakiw Pollek	623	981	Wohngebäude	—	75
		„	1610	Wirtschaftsgebäude	—	155
		„	4978	Acker	—	38
		„	4983	„	–	758
		„	4977	Wiese	3	1182
		„	4985	„	3	687
		„	8196	„	4	1250
		„	8198	„	20	155
		„	8199	Garten	—	212
		„	4984	Weide	2	367
		„	4986	„	—	365
		„	4987	„	—	1303
		„	8197	Wald	1	688
		„	4988/a	„	1	485
		„	5016/e	„	2	1545
		„	8216/b	„	70	1531
				Summa	112	1296

Первісна дотація господарства виносила . . . . . 12 м 1500□ с
авімент . . . . . 10 „ 320 „
займи по 1848 р. . 89 „ 1076 „
Зліквідовано 2 вівцї в 1869 р. на овечу дачку для Айваса.

сї господарства лежали в Сгоронцї, перше на пайцї Фльондора, друге на пайцї Айваса. За те анї в Дихтинцї, як хотів бл. п. Юрій Ганицький, анї в Серїіях, як бажало ся п. Кирстюкови, у списї господарів імя Федьковича не приходить. Нерухома власність Федьковича мусїла би найти ся в тих списах з 1870 р., бо або пани дали зараз заплату, або її цїлком не давали. Се тому, що незабаром сервітутова комісія (15/I 1867) висловила ся проти угоди, а рішене з 21/XII 1867 відібрало угодї правну силу. Щоб після рішеня з 21/XII 1867 р. мали паин яку рацію обдарувати Федьковича, а то за уневажнену угоду, сього нїяк не можна допустити. А щоб се мало стати ся після 1870 р. (по зготовленю списів господарств) сього навіть противники Федьковича не твердили. Та й у ґрунтових книгах найшло би ся свідоцтво про Федьковичеві посїлости. А власне з ґрунтових книг виходить, що Федькович мав маеток тільки в Сторонцї.[1])

Всї три реляції про ролю Федьковича в сервітутовім процесї представляють, що угода з 1/VI 1866 була остаточним закінченем справи. Між тим, як знаемо, вона була доволї малозначним епізодом у процесї. Остаточне полагоджене спору між панами і мужиками в руськім кімполюнґськім околї затягло ся ще на цїлих $4^1/_2$ року. Та з уваги на те, що реляція Кирстюка відносить ся не так до сервітутового процесу, як до лїквідації овечої дачки, заходить потреоа хочби найкоротше сказати про дальший хід процесу в руськім кімполюнґськім околї. Тільки в той спосіб можна показати всю безосновність Кирстюкових реляцій.

Скоро сервітутова комісія признала, що спір у довгопільськім околї не сервітутовий, передала (15 I 1867) всї акти довголїтнього процесу індемнїзаційній комісії. А та видала 21 XII 1867 рішенець такого змісту: Овеча дачка була панщизняною повинністю заведеною з того титулу, що дотація підданих (ґрунт) збільшила ся. Тому зголошувати її до відшкодо-

[1]) Цїла Федьковичева посїлість перейшла на сих властителїв: на Секлера (1869 р.), на Роспопу (від неї купив землю Клїпер), на Клїпера (1871 р.); далї на православну церкву (даровизна з д. 6 II 1878 р.); на Ляпґенмаса (1872). Дорогою дальших трансакцій дістали ся поодинокі парцелї з давної Федьковичевої батьківщини в руки Яблонського (по Огоновськім), Білецького і його спадкеємців), Дм. Чучка і Ол. Крижановського. Всїх ґрунтових властителїв е отже 9. Відписи з ґрунтових книг надіслав менї ціс. радник д. М. Ґрайф і за се складаю йому подяку. Наші інтелїґенти на всї листи відповіли мовчанкою.

ваня можна тільки в такім разї, як докажеть ся, що первісна дотація того власне підданого збільшила ся і то в певній пропорції до висоти дачки. В осібнім виказї мають пани подати побрані по 48-ім роцї чинші від колишних підданих і побрану одноразово овечу дачку в натурі на підставі провізорії з 20 XII 1861 ч. 837. А то з тої причини, що угоди, яку зробив Федькович іменем колишних підданих з панами, через формальні недостачі не можна затвердити. Льокальна комісія, приймаючи її, переступила круг свого урядованя.

З тої пори, як повисше рішенє було видане, весь тягар праці пересунув ся до льокальної комісії в Вижници. А була се робота справді тяжка, хоч чисто механічна, а при тім дуже важна, бо вплинула на фізіономію Путилівщини, розмежовуючи домініяльну і рустикальну посїлість.

Задачі тої комісії не кінчили ся анї справдженем овечої дачки і обчисленем її вартости, анї справдженем чиншів (паша і топливо) за час від 1849—61 року. Перед нею стояла ще важнійша справа, а то полагодженє земельного спору. Комісар Цукер прогрішив ся при індемнїзації двічи. Раз, що опер ся на кривдний для селян катастральний помір з 1854 р. і без всякого розбору записав на панів усе, що вони подали за домініяльну землю. З того вийшло таке, що в 1859 р. він записав на мужиків 13.221 моргів 400 кв. сяжнів менше землї, ніж при катастральнім помірі з 1820 самі пани признали рустікальним ґрунтом. А прецї найбільше число мужицьких осель повстало як раз після 1820 і тим самим рустікальна посїлість значно побільшила ся. Другий промах Цукера був той, що він не подав топоґрафічних чисел поодиноких мужицьких парцель анї культури тих парцель. Наслїдком того, як у всїх давних політичних актах, так і тепер по індемнїзації з 1859 говорило ся все про ідеальні, конкретно неозначені мужицькі „відмежовані, обгороджені і від непамятних часів засиджені лїсові парцелї і пасовиска“. Треба було вже раз означити їх конкретно; а якою дорогою — се лишимо на боцї.

Індемнїзація, хоч переведена пізнїйше, мала відтворити стан земельної посїлости з 1848 р. Після того року, як сказано вже, перейшло в мужицьке посїданє 54.328 м. 155 кв. с. домініяльної землї фактично, а тепер треба було сю землю записати на мужиків і то за згодою панів. Довести до тої згоди і описати конкретно всю мужицьку посїлість, се було власне другою і то важнїйшою задачею індемнїзаційної комісії. А що

одна задача була плюсом для одної, друга для другої сторони, то комісія мала змогу робити відповідний натиск то на одну сторону то на другу. Ослабленими мусіли — очевидно — вийти пани.

Вернім до овечої дачки. Отже її історія вказує вже на те, що її міра не могла бути для всіх громадян рівна — вона-ж залежала від осібної умови між паном і колишним підданим. Розуміє ть ся, що висота тої дачки найчастїйше відповідала маєтковій силї Гуцула, але залежала і від того, чи мужик був податний. Перед законом її вартість була залежна від того, кілько панської землї перейшло до мужика між 1836 і 1848 р., сказати-б урядовою термінольоґією: який був авґмент первісної дотації. Отже висоту і вартість овечої дачки мала справдити комісія дорогою ліквідації споруджених панами зголошень (Anmeldung). Ті викази провірювала комісія, порівнуючи їх з фасією з 1836 р., переслухуючи інтересованого мужика і пана, мужів довірія і громадську старшину. В ліквідаційнім виказї були зазначені: первісна дотація, її авґмент, — займ після 48-го р. і висота овечої дачки (½ вівці — 2, чи виїмково більше ніж 2 вівцї). В крайнїй рубрицї інтересований мужик стверджував підписом, що годить ся з усїми датами. Вірودостойність цїлого виказу посвідчали підписами: комісар, пан, старшина громадська і мужі довіря. Ріжні громади вибирали собі ріжних мужів довіря, а були і такі громади, що цїлком не хотїли мішати ся до ліквідаційної чинности і вона відбула ся без них. Що йно на остаток (1871 р.) візвав староста Губріх дотичні зверхности громадські перед себе і там вони заявили, що не підносять ніяких замітів проти доконаної урядової чинности. До тих громад належали між иншими Устє-Путилів і Петраші. Путилів (із Сторонцем, Серґіями, Кисилицями і Тораками) вибрав на мужів довіря: Федьковича, Ганицького і Кантеміра; Плоска: Федьковича, Кантеміра, Фошку і Якова Рубаного; Підзахарич Онофрея Татарина, Михайла і Федора Кушнїрів і Ол. Іванюка і т. д. Ліквідаційний виказ з усїми залучниками[1]) ішов перед краєву комісію і ся, провіривши спосіб і конструкцію операту, передавала його рахунковому департаментови краєвого правительства до провіреня чисел і рахунків. Тодї вже могла наступити виплата.

[1]) Про оден такий залучник (kathegorische Darstellung) є згадка у Федьковичевих протоколах. В тім „представленю“ пан подавав історію і правну підставу данини.

Друга справа що до овечої данини, то була її ціна, бо в податковій фасії з 1836 пани признали ся, що беруть сю дачку, але ціни її не дали, тільки сказали, що вона вже вчислена в ґрунтовий чинш. До виміркуваня ціни за одну вівцю на 5 зл. $40^2/_4$ х. конв. мон. дійшла краєва комісія по довгій блуканині і дуже складним обчисленем, для нас неінтересним. Остаточний вислід 166.816 зл. конв. мон. на капітал, чи 8.340 зл. 48 х конв. монети на річну ренту для панів як відшкодоване за знесену дачку (2.316½ овець) упало на крревий індемнізаційний фонд воєводства Буковини.

З уваги на те, що овеча дачка, як усї панщизняні тягарі на Буковині повинна була відпасти 1/VII 1848 р., комісія мала тепер обчислити, кілько то чиншів пани зібрали від колишних підданих від 1848—1861 р. намість овечої дачки і кілько овець стягнено дорогою екзекуції в. 1863 р. Але що не було потрібних тай певних дат в панських книгах і не мож було мати надії дійти до приблизно вірної цифри, тому комісія вернула ся до угоди з 1 VI 1866. Тільки тепер зроблено її по формі. Кождий колишнїй підданий підписав її з окрема, коли хотїв до неї пристати, а як би не хотїв, то (в теорії) мав право процесувати ся з паном за свою посілість на судовій дорозї.[1]) Окрім інтересованих підписували угоду мужі довіря і громадські начальства. Значить, замість одної умови зробленої повновласником Федьковичем 1 VI 1866 зроблено їх тепер кільканацять, бо мешканцї кождої громади списували з кождим частковим паном[2]) окрему угоду, хоч і однозвучну, на друкованих формулярах. Власне основа кождої такої угоди була та сама і то така як у 1866 р. Пани зрікали ся права жадати звороту податків плачених за переписані тепер на мужиків ґрунти від 1 XI 1848 до 31 XII 1868, зрікають ся ревіндикації займів і (що тілько для докладности сказано) признають рустікальною власністю первісну дотацію колишних підданих враз із авґментом. Колишні піддані зрікають ся права жадати звороту чиншів (топливо і паша) плачених від 1848—1861 р. і звороту овечої дачки стягненої з них в 1863 р. насильно. Отся угода була докладнїйше стилізована нїж попередна. Тою угодою полагоджено (в 1870 р.) остаточно земельний спір у руськім кімпо-

[1]) Такого випадку не було.

[2]) В громадах кождий пан мав свою пайку, ніколи не належало в р. к. околї цїле село одному панови.

люніськім околї, спір який тягнув ся мало не цїлий вік, зразу як скарги панщизняків, далї як сервітутовий, а вкінцї як індемнїзаційний процес.

Очевидно, що надужите власти, неточність, навіть і обман при ліквідації овечої дачки невиключені, хоч треба сказати, що навіть докладне читанє актів не напроваджує на слід чогось подібного. Надужитя мусїли би обертати ся в дуже тїсних границях через правну основу приписану овечій дачцї комісією, задля скомплїкованих формальностей і контролї. Підставою овечої дачки було збільшенє дотації, розширенє земельної посїлости у зобовязаного до дачки. Висота її хитала ся між ½ а 2 вівцями, може 3% випало на таких, що давали більше нїж 2 вівцї. Ліквідація відбувала ся під горожанським наглядом і під контролею краєвої комісії. А та, навчена досвідом набутим при першій індемнїзації, а радше вислїдами процесу в 1864 р. підчеркненими Клюсїком — добре сповнила нагляд.[1]) А коли мимо тих усїх ґарантій ще таки зайшли промахи — то се вже vis major.

Але чи можна не то помилки комісії, але простий обман і чорну зраду звалювати на Федьковича? Ліквідацію овечої дачки описано повисше досить докладно. Прошу тепер прочитати неграмотне оповіданє Кирстюка. Цїла нарада Федьковича з адвокатами і з панами взята з 1000 і одної ночи. Такої громади, в котрій не виказано овечої дачки, не було в цїлім руськім кімполюніськім околї. Але нї одно село не платило відшкодованя панам, бо платив його край. Але „das ganze Reich hat auch nicht gezahlt“, так як у комісії не було висших урядників, бо не було і низших, а був одинокий канцелярист (не правник!) Людвік Штокера з Чернівцїв і писар Puźakowski, а по нім Prohaska. Коли-ж пани на лїво і на право давали одному горнець дукатів, другому млин, третому греблю, а навіть податковим урядникам (?) і скарбовим стражникам (!) давали по кілька соток, то справдї, добре було жити в Путилові благословеного року божого 1870...

А вже як дібрав ся д. Кирстюк до психольоґії Федьковича тай узяв ся зясовувати, чому то поет не хотів далї сидїти в Сторонцї і братати ся з скарбовими стражниками, які потому

[1]) При тій лїквідації було 25% уневажнених позицій, цїну вівцї означено невисоку. Краєва комісія була прихильна до панів, але се нас не обходить, бо на неї Федькович не мав впливу.

диктували про його свої спомини-клевети, то так і хочеть ся йому сказати: шевче, знай своє копито!

Так то і закиди проти Федьковича ізза сервітутового процесу з 1864 р., в котрім він грав видну і почесну ролю і закиди Кирстюка, що відносять ся до ліквідації овечої дачки, де Федькович не грав визначної ролї, супроти певних і незбитих фактів показують ся без підстави. Ті закиди не сплямили чести великого поета, але вони могли впасти тільки на такого діяча, котрому припала доля працювати серед низько культурної суспільности. Честь двох іще мужиків Фошки і Рубаного[1]), які довго боронили своїх братів від панської кривди, надіюсь зрегабілїтувати в докладнїйшім описї земельного спору в руськім кімполюнїськім околї.

---

[1]) Колесса, op. cit. ст. 94, нотка 3.

Miscellanea.

Дзвін Сави Чалого.

Сава Чалий, звісний гайдамацький ватажок першої пол. XVIII в., що пристав був до Ляхів, здобув собі популярність в народі своїм траґічним кінцем.

Ріжні автори не однаково оцінювали його. Одні малюють його як українського патріота, популярного на Запорожу, що втік до Лещиньского підчас походу Орлика (Мордовцевъ, Гайдамаччина). Другі ж автори (Антонович, Скалковський) сього героя народних пісень виставляють як звичайного комаргородського міщанина, що вперед служив в надворній міліції кн. Четвертинського, а потім, дослужившись до сотницького чину, пристав до Верлана й грабував панів. Захоплений за розбої й посаджений в білоцерківську тюрму, він, визволившись звідти, зібрав за помічю Запорожця Пхайка гайдамацьку дружину й зманив її в 1736 р. до Ляхів, бо уряд польський тим, хто корив ся (з гайдамаків), давав помилуванє й навіть приймав до служби у козацькім війську. Сава присягнув Речі Посполитій і за те був признаний полковником козаків з розкаяних гайдамаків. Він боронив польську границю по р. Тясмину від гайдамаків і запорожців. Року 1738, коли полки Сави були роспущені (бо уряд не мав грошей), він перейшов за полковника надворних козаків в Немирів до Юзефа Потоцького, який дав Саві у маєтність Рубань та Степашки. В 1740 р. Сава забіг за гайдамаками аж на запорожські землї, поруйнував запорозький ґард на Вузї, розігнав сторожу, спалив церкву, зимовники й пограбував

їх (се саме, включаючи грабування церков, робили й запорожці). За те Гнат Голий, Медведівського куріня, на Різдво 1741 р. напав на Степашки, вбив Саву й забрав його добра; про се оповідають численні пісні.

Місцевий нарід не памятає того, що Сава був зрадник, й виставляє його у прихильнім світлї, як поборника народньої волї, як лицаря, що „по сто голів здіймав вражим ляшкам-панкам з плеч“.

У Степашках таких леґендарних оповідань про геройство Сави Чалого ходить велика сила. Також показують місце, де він жив; покопані ним фоси й вали тепер мало не в щерть знесені з поля паном Яловицким.

По імени Сави звали ся колись і самі Степашки („Савинції“). Але нічого иншого окрім окопів і дзвона в Степашках від Сави Чалого не лишилося. Дзвін Сави Чалого мабуть був подарований ним до Степашської церкви між 1738—1741 р. себто в пору між наданем йому Степашків й його смертю.

Може бути, що дзвін сей, що не має ніяких святих образків на собі, анї просторих написів, служив якийсь час і для потреб самого Сави, бо дзвони були колись річю коштовною, яку в XVIII в. давали в посаг за молодою (див. Decretorium Consistoriae Camenensis“, 1738—1741 р., кн. А. акт N. 132 в Камянецькому музеї Церковно-археол. Т-ва) або брали як здобич у війні (князь Януш Радивіл 1651 р. пограбував був дзвони з київських церков й відіслав їх в Литву). Дзвони тоді були дуже потрібні для оборони, подавання гасла й скликування війська до замку й для страхання ворогів (див. Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc. II, стор. 202).

Дзвони давали також на спасення душі по церквам; записи про такі жертви можна бачити в хроніцї мало не кожньої церкви. Як що признавати сей дзвін за жертву Чалого до своєї парохіяльної церкви, то можна б було сподівати ся, що там була не одна лиш ся жертва від нього, але зараз такого подібного не переховуєть ся в Степашській церкві нічого, бо воно певно понищене вкупі з старим храмом.

Що дзвін сей є дзвін Чалого, про то говорять люде, а також два слова напису: „Сavva pulko“, що значить: „Сава полковник“ (pulkownik).

Сам по собі дзвін, про який тут мова, невеликий як і всї старі дзвони. Діаметр його берегів виносить 50 снт., округлість в споді 130 с. й висота 56 снт.

Видко, що він був почеплений колись на коромислї як то взагалї робило ся колись на Українї, бо про то свідчать як цїлі ще старі дзвінницї по наших селах, так і сучасники, напр. архидіякон Павло Алепський („Путешествіе Антіох. патр. Макарія въ Москву въ полов. XVII в.“ перевод Муркоса, т. II, ст. 63).

До всього сказаного треба додати ще одно. Дзвін Сави Чалого, як дзвін шафгавзенський, що послужив поетови темою для відомої „піснї про дзвін“, став нашому народови теж приводом для утворення леґенди про то, що він, як доля нам засяє, розбудить Саву з домовини, щоб він вів на ворога своїх гайдамаків.

К. Широцький.

Замітки Ів. Могильницького до видання Руської Правди Раковецкого.

В рукописній збірцї о. Петрушевича в біблїотецї „Народного Дому“ ві Львові в ґрупі XVI зберігають ся „Przypisy do dzieła pod tytułem: Prawda ruska, przez I. B. Rakowieckiego w roku 1820 wydanego“. Диктовані вони звісним дїячем галицької України, якого праця припадає на друге й третє десятилїтє XIX в., Іваном Могильницьким, а списані дуже неграмотною людиною. Тільки руські слова повписував сам Могильницький. Замітки Могильницького займають два аркуші паперу, по однїй половинї аркушевої сторони подані цитати з твору Раковецкого, по другій приписки Могильницького. Сї замітки кидають деяке світло на погляди Могильницького та його наукові інтереси, спеціяльно фільольоґічні. Цитую їх без змін, справляючи тільки інтерпункцію і невмістні великі букви на малї.

До 12 ст., де говорить Раковецкий про хов худоби та про рільництво, додав Могильницький таку замітку:

Bydło składało dawniey cały maiątek (mienie) Sławian. Dla tego i teraz ieszcze nazwisko bydła nazywa lud ruski ѣмѣнье.

Dawnieysze rolnictwo włoscian, na Rusi osobliwiey, w lepszym było stanie; w okolicach górskich, Sanoka, Sambora widziec można zagony, teraz jodłowemi i sosnowemi las(s)y porosłe. Te mieysca przemysł y ochota z pomnozeniem produkcyi zbożowey, w owczas iedyne bogactwo narodu stanowiącey, uprawiały — To samo o ogrodnictwie sądzic nalezy. Drzewa owocowe co raz u włoscian rzadszemi

staią. Po wielu bardzo mieyscach naypięknieysze sady chłopskie z różnych przyczyn niszczeią, urodzayne drzewa przedaie chłop pod kotły żydowskie albo, gdzie mu wrąb do lasów pańskich zakazany, drzewa owocowe na drwa rąbią.

Dwory tylko tu i owgdzie zaymuią się mnożeniem drzew urodzaynych; aby zwrócic uwagę ludu prostego na tę galeź (sic, gałęż) gospodarstwa narodowego, — i położyć tamę niszczenia drzewa urodzaynego — możeby posłużyło opisanie drzew urodzaynych w czasie konscripcyi, tak iak dzieie się opisanie wołów, krów, owiec etc.

Jezeli teraz słyszeć się daie, że rolnictwo w naszym kraju polepszone, to tycze się iedynie rolnictwa dworów.

O rolnictwie chłopa tego twierdzic niemozna — Uprawa roli, chów bydła, ogrodnictwo bardzo w mizernym stanie.

Spytamy kogo — dlaczego nasz chłop ubogi, to zaraz słyszemy? dla tego, że niegospodarż. Dla czego niegospodarż: bo lenniwy, bo piiak, bo głupi: a dla czego lenniwy, dla czego piiak, dla czego głupi? to tym, ktorzy z obecnego stanu włoscian korzystaią, brakuie prawey odpowiedzi. — Bezstronny westchnie y zamilczy.

Згадка Раковецкого на 13 ст. про вживанне пива у Славян викликала в Могильницького таке доповненне:

Autor powinien był dodac ieszcze wino iako artykuł krajowey produkcyi, w niektorych przynaymniey okolicach nie było także obce narodowi sławiańskiemu pielegnowanie winnych macic, bo według wszelkiego do prawdy podobienstwa z Azyi początek wiodąc, późniey zaś w południowe strony napady czyniąc, z winem dobrze zaznajomieni byli.

Jeszcze i teraz znayduią się tu y owgdzie góry w i n n e m i zwane.

Przywileiem xięcia Lwa z roku po narodzeniu Chrystusa Pana 1292. potwierdzona (!) iest biskupowi przemyslskiemu i samborskiemu prawo pobierania dziesięcin z wina. — Nie mozna tego rozumiec o gorzałce, w rossyiskim dialekcie вѣнцемъ zwaney, bo ta dopiero przez Żydów z koncem XIV wieku do Polski i między Ruś wprowadzona. Zydzi i gorzałka przyłozyli się do upadku miasteczek, rolnictwa i przemysłu między prostym ludem. — Smutny z tey przyczyny obraz kraju naszego wystawia Engel w dziele swoim Geschichte von Halicz und Wladimir (Seite).

Про „postrzyżyny“ на ст. 31 зазначив Могильницький отсе:

„Zwyczay postrzygania włosow pochodzi z Indyi, gdzie dotąd używany mieysce postrzyżyn zastępuie tu y owdzie przypalanie wło-

sów na uroczystość Богоявленія, równie w czasie tey uroczystosci rzucają pieniądze w wodę, którey potem do umycia twarzy używaią".

До ст. 33 додав Могильницький таку замітку:

Wyraz гевокъ — zwany: tu, tutay, y teraz ieszcze na Rusi uzywany, гевок, гевки, гевотки.

Do obrzędów slubnych dodać ieszcze należy nazwisko różnych osób, do wesela należących. Imienia tych przypominaią swobodę (wolnośc) dawnych Sławian bez róznicy.

Tak nazywani dotąd w całey małey Ruśi:

Oblubieniec	Князь
Oblubienica	Княгиня
Ubieganie się o rękę, oblubienicę	Заліоты
Pzyiaciel oblubieńca	Дружба
Starszy zawiaduiący domem w czasie wesela	Староста

Nazwiska te dowodzą, że sluby małzenskie zawierali tylko osoby wolne. Ci potem między zachodnemi Słowiany nazywali się schlachtyczami (od niemieckiego (schlachten) zabijać na woynie).

Дальшу замітку Могильницького викликала згадка Раковецкого на 35 ст., що „u Słowian znane było wielożeństwo":

Samo imie małzenstwo iest dowodem istnieiącego dawniey wielozenstwa między Sławiany i religia chrzesciańska pomału wielość żon znosiła. Włodzimierz w czasie przyięcia wiary miał kilka żon, a kilkaset nałożnic — Kazał on burzyć posągi bogów pogańskich i wypleniać obrzędy, ku ich czci ustanowione, ale nigdzie nie czytamy, aby (się) podobnym sposobem wielość zon znosił i sam był przykładem iednozenstwa. Przechodzili tedy Sławiani(e) stopniami z wielozenstwa do małżenstwa, ktore za czasem iednożeństwu ustąpić musiało.

До 40 ст. додав Могильницький до опису обходу Купала таке доповнення:

Opuscił autor zmiankę o uroczystości na Ruśi, w dzień sgo Piotra zwyczayney. Ma ona zapewne tak, iak Sobotka, początek w poganstwie i tam by iey znaczenia szukać potrzeba. Pasterze w dniu pomienionym odznaczaią na pastwisku koło, ktore obkopuią rowem — Rów ten iest pospolicie połtora stopy szeroki y tyle głęboki. Na tym kole stawiaią gorzałkę y przyniesione z domu jadła — kładną na około, nogi w rów spuszczaiąc, biesiaduią. — Zwyczay ten iest zupełną pamiątką życia pasterskiego Sławian i ich sposobu biesiadowania — Dodać nam nalezy bozyszcza czyli złe duchy pod nazwiskiem

Mara i Osyna — ztąd przysłowia na Ruśi — Pek ty, Maro, szczezny, osyno.

Вираз „березолъ" на 56 ст. дав привід Могильницькому до такого вияснення:

Słowo to złozone iest z dwoch wyrazów. Зола nie znaczy na Ruśi popioł, ale kazdy płyn (sok) nieczysty lub z roslinnemi cząstkami połączony. W szczególnośći zaś ług, ktory się przy polewaniu z brudów sączy, зола się nazywa. Równie słoty marcowe lud prosty zołą mianuie — Nazwisko tedy Березолъ pochodzi od brzozy (берева) i soku (зола), ktoren się w tym miesiącu z br(z)ozy obficie sączy.

З нагоди думок Раковецкого при порівнуванню поодиноких славянських мов зі собою на 58 ст. додав Могильницький такі свої:

Zblizenie się innych dialektów do pierwiastkowego tego zrodła przez dwoiaką analogią pokazać można.

Między dialektami słowianskiemi y zrodłem ich iest naprzód podobienstwo wyrazów czyli pierwotnych zgłosek — y to stanowi analogią imion. — Iest potem podobienstwo gramatykalnych postaci, ktore pospolicie przypadkowaniem, stopniowaniem i czasowaniem nazywamy.

Wezmiymy naprzykład dialekty: czeski, rossyiski, polski y ruski. Zbliżaią(ce) się one do sławianskiego podobienstwem wyrazów. Nayblizey iednak rossyiski, potem czeski, daley ruski, a naostatek polski — Co do formy zewnętrzney, osobliwie zaś przypadkowania, czasowania, dialekt czeski i ruski bliszszy iest sławianskiemu, anizeli rosyiski y polski. Widziemy to naocznie z następuiących przykładów:

a) w przymiotnikach	**Родит. женск.**
w cerkiewnym	**нашеи**
ruskim	**нашоѝ**
czeskim	naszegi
rossyiskim	**нашой**
polskim	naszey
b) słowach:	
tryb bezokoliczny:	
w cerkiewnym	**давати**
czeskim	dawati
ruskim	**давати**
rossyiskim	**давать**
polskim	dawać
c) w prozodyi	
w cerkiewnym	**не дай = не**
ruskim	**не дай = не**

czeskim ne day = ne
rossyiskim не дай = nie
polskim nie day = nie

Ułożyłem tablicę, analogią tę na pierwszy rzut oka pokazuiącą.

Ствердив Могильницький і думку Раковецкого, що мови розвивають ся тільки з поступом народньоі цивілїзаціі на 60 ст.:

Dowodem tego są ieszcze ięzyki francuski, angielski y niemiecki, ledwie kto z Niemców, Francuzów etc: potrafi zrozumiec pisma ich z pietnastego lub szesnastego wieku — Mimo iednak doskonałośći, iako się teraz chlubią rzeczone dialekta, ledwie ie mozna porównać z dobitnoscią, związłośćią i obfitośćią wyobrażeń sławianskiego ięzyka, którym iuż w wieku IX i X pismo ste przykładanym (!) było — Zaden Francus i Niemiec niepragnie powrotu swego dialektu z XV albo XVI wieku.

Przeciwnie wzorowi pisarzy słowianscy, mianowicie rossyiscy, dialekt sławianski (cerkiewny) klassy(i)cznym nazywaią i za iedyny wzór kształcenia teraznieyszych sławianskich dialektów zalecaią.

Дві кінцеві замітки Могильницького дотикають мягчення співзвуків (до 84 ст.) і слова „дѣтко" (до 103 ст.). Перша з них така:

Przyczyny, dla ktorey ta lub owa współgłoska miękko się wymawia, nie od samogłosek wywodzić należy. Miękkie brzmienię współgłosek pochodzi własciwie od znaków ъ i ь, dawniey dwojakie przeznaczenie maiących. Raz bowiem zastępowały mieysce samogłosek w wyrazach n. p. съй >< inną razą miękkie lub grube brzmienie współgłosek oznaczały n. p. кость, пъать ><

Z połączenia potem znaków tych z samogłoskami i, a, o, wyniknęły samogłoski ѣ, ы, ю ><

Друга: Nazwisko **дѣтко**, częsciey ieszcze w liczbie mnogiey **дѣтки**, dotąd na Rusi pospolite — Znaczenie się iego iednak odmieniło, znaczy bowiem teraz złego ducha. Tę odmianę znaczenia tak wyiaśnic mozna:

D i t c y byli dawniey urzędnikami, poźniey zaś publicznemi sługami do wykonania kar, exekwowania podatków i innych posług, ludowi cierpienia zapowiadaiących, przeznaczeni. — Sama przytomność ditskich była ludowi straszną y nienawisną. — Podobne skutki strachów, przykrośći i utrapieniâ lud prosty takze złym duchom przypisuie. Niedziw tedy, że tych złych duchów teraz d i t k a m y mianuie.

Подав *М. Возняк.*

Віршові проби Юліяна Величковського.

(До питання авторства Шашкевичевої „Читанки“.)

В LVIII т. „Записок“ опублікував д. Тершаковець „Причинки до житєпису Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини“, де на ст. 3 стоїть таке: „Із зібраних нами матеріялів покаже ся дальше, що Марк. Шашкевич не був автором деяких віршів дидактичних, нпр. „Отець і син“ та „Не хочу богацтва анї гроші мати“, як думано до тепер; його роля обмежила ся до поправленя готового первовзору. Властивим автором згаданих двох віршів був Юліян Вислобоцкий, знаний під псевдонїмом Василя Зборовського, редактора віденського „Вѣстника“ (1852—1860), „Домової школки“ (1854—1856) та „Отечественного Сборника“ (1853—1859). Що се як раз так, переконує нас невироблене дрібне письмо, незугарна поетична форма Вислобоцкого в противенстві до гарного, читкого письма та плавного вірша Маркіянового, а передовсїм се, що Шашкевич сам не вважав себе творцем згаданих віршів і вказав на властивого їх автора, бо ініціяли псевдонїму В. З., якими Вислобоцкий підписав ся на брулїонї, Маркіян, переписуючи на чисто, репродукував ініціялами його властивого імени Ю. В. Все те вийшло відай тим способом, що Вислобоцький прислав був Маркіянови трохи свого матеріялу (дидактичних віршів та казок) до задуманої останнїм „Читанки“. Що було в тім лїпшого, те Шашкевич вибрав, поправив і виготовив до друку“. Підчеркнув д. Тершаковець і непевність Маркіянового авторства байок, „бо з рукописів виходить, що деякі з них, як пр. „Потѣк и рѣка“ — то рівнож поправлені перерібки чужого твору, таки того самого Вислобоцкого“ (ст. 4). Що до авторства инших байок, зазначив автор свій сумнїв.

Коли оперти ся на некрольоґї Вислобоцького в 41 ч. „Слова“ за 1871 р., де сказано, що він умер в 53 р. житя, вірші, які приписує йому д. Тершаковець, припали би на сїмнайцятий, а найдалї вісїмнайцятий рік його житя. В цензурі була Шашкевичева „Читанка“ вже 2 грудня 1836 р., отож на сей рік або на 1835 припадають згадані вірші. Як що взяти під увагу сучасні обставини, що товаришили першим поривам на лїтературнім полї Маркіяна та його товаришів, виступленнє з пробами віршів в народній мові хочби в вісїмнайцятім роцї

житя в молодця, що не стояв в ніякій звязи з Маркіяновим гуртком, було би свойого роду феноменом. До того Вислобоцький ще в 1848 р. не знаеть ся особисто з Яковом Головацьким і пише до нього досить неграмотний лист з цікавими словами: „простите що не по литерацкіе бо — я не литератъ — билше серца ниж розуму у мене знайдете — працюю стараю ся однакожъ сколко можна прывыкаю до нащой (!) бесѣды лубой“.[1]) Хто в 1848 р. щойно зачинае привикати до рідної мови, ясно, що не міг зложити згаданих віршів в 1836 р.

Треба дивувати ся отже, що ініціяли Ю. В. розвязав д. Тершаковець в той спосіб, якого не підкріпив ніякими науковими даними, а вніс тільки замішанне в наукове розроблення Маркіянової епохи та діяльности, притягаючи туди непричастних людий. Загально звісний факт, що 1836 р. по феріях виголосили три наші питомці проповіди в рідній мові, а саме Шашкевич в церкві св. Юрія, Юліян Величковський в Успенській, а Микола Устіянович в св. Параскеви, уйшов уваги д. Тершаківця.[2]) Тимчасом і ладженне „Читанки“ й виступ із проповідями припадають на 1836 р., а одночасність сих фактів повинна була помогти вичитати в ініціялах Ю. В. імя Маркіянового товариша Юліяна Величковського. Таємних ініціялів В. З. нема цілком на брулїонї Величковського.

Таким самим почерком, як писаний брулїон віршів Величковського, писаний також вірш „Мое желание“ на двох сторінках чвертки сірого паперу. Зберігаеть ся він у бібліотецї „Народного Дому“ві Львові межи нескатальоґованими паперами. В підписі букви й числа, взяті в скобки, писані рукою Якова Головацького. В сім текстї і дальших справлюю тільки інтерпункцію.

Мое желание.

Коб тꙋ бꙋти в сей сторонѣ,
Коб тꙋ вѣковати,
Де природа ꙋ коронѣ,
Льꙋбезнаѧ мати!

Тꙋткѣ тишини затока,
Тꙋт враг незаходит,
Тꙋт же л'ꙋбовъ заволока,
Дрꙋжба танець водит.

---

[1]) Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49, Львів, 1909, ст. 261.

[2]) Про се говорить ся навіть в шкільних підручниках, читанках і виборах з лїтератури, не то в історіях лїтератури чи працях, присвячених Маркіянови Шашкевичеви.

Тѹт лѹги цвѣтом сплавайѹт,
Тѹт вѣтрец легенький,
Птицѣ свѣт спѣвом витайѹт,
А дождик тепленький!
А царина! мовъ ѧк море,
Золото волнисте,
Облак свѣтлий й ѧснѣ зори
И жерело чисте.
Тѹт дѣвицѣ крѹглолицѣ,
Ѧк калина в лѹзѣ,
А свада тѹ невмѣститсѧ
При родиннѣм крѹзѣ.
Гл'ад на Бескѣд вѣкопомний,
Nа верх верхобл'ѹщий
Та на Днѣстер водоповний,
Красний та ѹрочий.
Сиѧ окресть мѧ повила,
Моѧ тѹт родина,
Тѹт природа мѧ прийміла
За рѹского сина.
Гай!!! тѹ жити, вѣковати,
Природо, с Тобойѹ,
Коб лиш горѹ ископати,
Що перед Тобойѹ.
Ю(л). В(еличковскій)
в Майѹ (1837).

По твердженню д. Тершаківця Шашкевич не був автором вірша „Отец а Ѹчитель“, тільки „його роля обмежила ся до поправленя готового первовзору“. Чи так справді? Вірш Величковського має такий вид:

Nѣкий отец ѹчителѧ сѧ питаѹ,
Ѩкби своимѹ синѹ щасте даѹ
В наикоротший спосѣб?
А вѣн мѹ чинити каже:

Ѹчи его Бога знати
И читати тай писати,
Дай мѹ в имѧ розѹм ѧсний,
А так бѹде син твой щастний.

По „справленю“ Шашкевича виглядає він ось як:

Отец ся один
Вчителя питаў,
Яким-бы свѣтом
Сынок щастя маў?
Сей мѹ отповѣвь:
„Навчи Бога знати,
Навчи хороше
Читати, писати;
Вмѣсто имѣнье
Дай мѹ розѹм ясный,
Тогда твій сынок
По вѣк бѹде щастный.

Як виходить, з виїмкою ходу гадок і ритм і рим і що з того виплило — навіть слова змінені в тім віршикови так, що він є властиво духовим плодом Маркіяна.

То само треба сказати про „Nевинне жаданиє“ Величковського, яке вийшло з його рук дуже незугарним:

Nехочѹ богацтва,
Авѣ грошѣ мати,
Nѣ паном золота,
Nѣ королем бѹти;
No в рѧд добрих дѹшей
Nай мѧ небо прийме,
Потом мене щастє
Тай весь свѣт обийме.

Маркіян задержав, що правда, той сам ритм, але в нього прибрав сей віршик таку плавність і так гармонійні рими, що й сей віршик можна вчислити в віршову спадщину Маркіяна. Ось яку форму приймило „Невинне жаданиє“ по „справленю“ Шашкевича:

Не хочѹ богацтва,
Ани гроши мати,
Нѣ паном, бояром,
Нѣ царем ся звати;
Лишь добрый най бѹдѹ
И Богѹ миленькій,
Най любят мя люди,
Тогда я щастненькій.

Не диво, що під обома віршиками, як і під віршами: „Марусенька мила“ та „Вже сонце красно“ нема ініціялів Ю. В. в рукописи „Читанки“ й на тих картках, на яких опер д. Тершаковець свій погляд, але є вони натомісць під віршами Величковського, які фактично тільки справив Шашкевич. Поправки Шашкевича, з якими ввійшов вірш Величковського в „Читанку“, есенціональні, не правописні, подаю в нотках. Ось перший вірш:

Ѹ нас всѣ[1]) ѹтѣхи,
Ѹ малих дѣтей,
Играшки и[2]) смѣхи
И много затѣй.
Ми бродим и[3]) ходим
Гѹстеньким лѣсом,
Радѣ таньцюєм[4])
Шовковим лѹгом.
Кого невитко[5])
В гаю пѣд[6]) дѹбом,
Той бѹдет швитко[7])
Сивим голѹбом.
Ик добре в поле(!),[8])
Де птах щебече,
Летит поволи[9]),
Де лише[10]) схоче.

---

[1]) vacat. [2]) играчки. [3]) vacat. [4]) Раді гѹкаємъ. [5]) не видко. [6]) подъ. [7]) бѹде швидко. [8]) въ поли. [9]) по воли. [10]) Кѹда лишь.

Тепер врахȣй[1]) нас,
Много нас бȣде?
Єст[2]) тȣ десѧт[3]) вас,
Тож лѣс загȣде!!
Покѣсмо малѣ,[4])
Спѣваймо собѣ,
Ꙗк будем старѣ,
втихнем ѧк в гробѣ.[5])

Ей подивижсѧ[6]),
Ѧк мотильок[7]) спит,
Тихонько сȣньсѧ,
Бо вѣн[8]) полетит.
Он! дрȣгий, брате,
товариш єго,
Ѧк сѧ стаȣ рвати —
Пȣсти до него.

Гей! дес' спѣває
Красний соловей,[9])
Ген сѧ киває[10])
Галȣска[11]), гей, гей!
Тихенькож идѣм,
Щоб сѧ незлѧкаȣ,
А голос хвалѣм,
Щоб ще щебетаȣ.

Злетиж но нище[12]),
любезненький мій[13]),
най чию (sic, чȣю) ближче[14])
Голосочок твій[15])

Ѧкий ти красний,
мий[16]) паничикȣ,
Спѣвай же щасний[17])
Хоть годиночкȣ!

Кȣда ȣдавсѧ?
Кȣда? Дес[18]) пропаȣ!
Може зболѧвсѧ,
Що ѧ мȣ свистаȣ?
Ах, онде си сѣвъ,
Nехоче ид нам.
Ого! знов злетѣв,
Негаразд ми[19]) (sic, мȣ) там.

Краснѣ[20]) цвѣточки
Тȣтки[21]) на лȣзѣ,
Плетѣм вѣночки
Nа тѣм мȣрȣзѣ.[22])
Nесѣм вже[23]) домѣв
Тай дамо сестрам,
А мати на стѣв[24])
Даст[25]) смитани нам.

Nȣж сѧ розходѣм
Кождий во своѧ,
Заȣтра сѧ вийдѣм[26]),
Де тота стрȣѧ.
Тай кажѣт мамѣ,
Щоб с' неболѧли[27]),
Що пѣдем[28]) самѣ
Заȣтра в Кȣпала.

З поправками Шашкевича ввійшов до рукописи „Читанки" й вірш Величковського „Кȣпало":

Дѣти! вже в поли
Сонце нас пече,
Гей, близко[29]), боли![30])
Потѣчок[31]) тече.

Ми бавитисѧ
Зновȣ тȣт пройдем[32]),
Гей, кȣпатисѧ
Загалом пѣдем.[33])

---

[1]) зличи. [2]) Єсть. [3]) десѧть. [4]) Покисмо малі. [5]) нѣмі. [6]) подиви сѧ. [7]) мотѣлик. [8]) онъ. [9]) соловѣй. [10]) хитає. [11]) Галȣзка. [12]) нижче. [13]) мой. [14]) чȣємъ блище. [15]) твой. [16]) мой. [17]) ще щастный. [18]) десь. [19]) мȣ. [20]) Красні. [21]) Тȣтка. [22]) На тымъ морȣзѣ. [23]) ахъ. [24]) стівъ (столъ). [25]) Дасть. [26]) зойдѣмъ. [27]) неболѧла. [28]) підемъ (пойдемъ). [29]) блисько. [30]) побіч „боли" в скобках: хвалабо. [31]) Поточокъ. [32]) Зновъ сюда̀ прійдемъ. [33]) Теперь всѣ пійдемъ.

От мягков травов
Берѣг покритій[1]),
А там[2]) над водов
Лѣсочок гȣстий.[3])
Там ся розберем (зволочем)[4]),
Там скочем в водȣ,[5])
Плюскатся бȣдем,[6])
Як птах в погодȣ.

А хто ся боит,
Nай скраю стоит[7]),
Хто ся небоит,
Nай за мнов иде.
Nе бійтесь[8]), идѣт,
Тȣт вода не рве,
Дивѣтся[8]), дивѣт,
Як качка[9]) пливе.

По самѣ[10]) грȣди
Пѣдȣ[11]) в глȣбинȣ.
А тепер що[12]) бȣде?
От я ся пѣрнȣ.[13])
Добре то ити
Кȣпатис' в рѣкȣ.
Гай, би спочити
В милѣм холодкȣ.

Дивѣт, як Матѣй
Горѣниць пливе[14]),
А онде Андрий[15])
За дошков[16]) ся рве.

Та не звалися
З коня твого,
Мѣцно[17]) держися,
От льизь на него.[18])

И от крȣжками
всѣ разом стоят
и[19]) водȣ рȣками
Шȣмȣют, мȣтят.
И якжеся смѣют,
Що так хороши,
Водов бризгают
Собѣ ȣ очи.[20])

Онде качки[21]) двѣ
Ȣ берега ждȣт,
До них малѣйі[22])
Качата[23]) пливȣт.
Одна в меже[24]) них
Очима стреже[25]),
Лебой[26]) пливȣщих
Мȣшок она жде.

А на пѣсочкȣ,
Як вѣвцѣ лежат,
в краснѣм[27]) вѣночкȣ
вкрȣг малих ягнят.
Звѣри и птицѣ,
Як лиш пѣпрѣют,
До сей водицѣ,
До нас ся тиснȣт.[28])

---

[1]) Берѣжокъ порѣсъ. [2]) Горбкомъ. [3]) розвѣсъ. [4]) зволочемъ (роздягнемъ). [5]) Плюскати ся хочемъ. [6]) Черев неввагу пропущений. [7]) стае. [7]) бойтесь. [8]) Данько отъ. [9]) мышка. [10]) самі. [11]) Пійдȣ. [12]) Теперь якъ. [13]) Бачте! я порнȣ. [14]) плине. [15]) Андрѣй. [16]) На дошкȣ. [17]) Цѣпкѡ. [18]) Обѣрȣчь его. [19]) vacat.

[20]) Ой якъ ся смѣють,
Що такъ въ пȣстотѣ
Водовъ мѣтають
Оу очи собѣ.

[21]) качокъ. [22]) При нихъ маленьки. [23]) Качята. [24]) въ межи. [25]) стриже.
[26]) Либонь. [27]) краснимъ.

[28]) Отъ! бачте, дѣти,
Скотинȣ й птицѣ,
Пȣстѣтъ, пȣстѣте,
До сей водицѣ.

Nо годѣ кипатсѧ(!),[1]
вжем бѣлий, ѧк снѣг,
Час одѣватсѧ[2]),
Час вже на берѣг.

Nа тѣм м8р8зѣ[3])
Б8дем лежати,
А по тѣм[4]) л8зѣ
Б8дем бѣгати.

Під обома сими віршами стоять в рукописи „Читанки“ ініціяли Ю. В. — говорю в рукописи, бо в друкованій ті вірші пропущені, хоч надруковані Шашкевичеві складання. Очивидно особа, що мала нагляд над друком „Читанки“, відай Яків Головацький, знав дійсне відношенне Маркіяна до одних і других віршів.

Цілком не ввійшли до рукописи „Читанки“, а в бруліоні просто перечеркнені „Рѧдний хлопец“ і „Час молодцей“ як невідповідні.

Рѧдний хлопец.

Гарний, харний и порѧдний
Хоч8 б8ти, ѧко жадний,
Nе ѧк хлопец оприскливий
И кождом8 противливий.
Бо хто рѣчи, книги, с8кнѣ
З замолоду казит, дре,
З того и на старѣсть
Nе велика радѣсть.
Гарний, харний и порѧдний
Б8д8 же ѧ, ѧко жадний,
Аби о мнѣ сказав свѣт:
Ото хлопец ѧко цвѣт.

Час молодцей.

Любѣ дѣти,
Рвѣт ви цвѣти
В весенний час,
Р8жѣ, лѣлѣе
Лиш свѣжа смѣе
Красити нас.
(Бо ледви вѣтри
Nа краснѣ цвѣти
Nадходѧт)
Пѣд ледом зимѣ
Красное сѣме
Nесходит,
Виноград давний,
З молод8 славний
Nеродит.
Пробѣгне скоро
В вѣчности море
Молодость,
Днина кождаѧ
Длѧ нас новаѧ
Во старость.
Nа земли ледво
Що лѣто видно,
Ѧк день,
Рѣк и день лине,
Молодость гине,
Ѧк тѣнь (день).

Не виключені і польські первовзори таких віршів.

[1]) Годѣ к8пати-сь. [2]) одѣвати-сь. [3]) тымъ м8р8зѣ (м8равѣ). [4]) тимъ.

Порушив д. Тершаковець і справу байок у „Читанції", але також не з більшим успіхом. Байка „Потѣк и Рѣка" се переклад „Potoku i Rzeki" Красіцкого. Польський текст байки звучить ось як:

Potok z wierzchołka góry płynący z hałasem,
Śmiał się z rzeki: spokojnie płynęła tym czasem.
Nie stało wód u góry, gdy śniegi stopniały,
Aż z owego potoku strumyk tylko mały.
Co gorsza: ten, co zaczął z hałasem i krzykiem,
Wpadł w rzekę, i nakoniec przestał być strumykiem.[1])

Величковський переложив сю байку тим способом:

Потѣк в громом, шꙋмом из гори текꙋщий
Смѣѧвсѧ з рѣки, в той час тихенько пливꙋщой.
А ѧк снѣги згибли, верх води недаꙋ,
Той зтого потока поточок сѧ стаꙋ.
А що ґірше, що бѣг прꙋдким скоком, током,
Полꙋчен з рѣкою, а стаꙋ бꙋти потоком.

По „справленю" Шашкевича вийшов переклад такий:

Потокъ зъ громомъ, шꙋмомъ изъ горы текꙋщій
Смѣѧвсѧ зъ рѣки, въ той часъ тихонко идꙋщой.
А ꙗкъ снѣги згибли, верхъ воды недавъ,
То и зъ того потока поточокъ лишь ставъ.
А що гірше, що бѣгъ прꙋдкимъ перше скокомъ,
Спливши́сь зъ рѣкою, не бꙋвъ вже потокомъ.
Хто зъ шꙋмомъ въ свѣтѣ самъ сѧ величає,
Вже добрꙋ славꙋ самъ си розганѧє.

Инша байка „Lis młody i stary" має в Красіцкого такий вид:

Młody lis nieświadomy myśliwych rzemiosła,
Cieszył się, że sierć nowa na zimę odrosła.
Rzekł stary, bezpieczeństwo tych ozdób nie lubi:
Nie masz się z czego cieszyć, ta nas piękność gubi.[2])

„Старий а молодий лис" Величковського виглядає так:

Молодий лис, котрий стрѣлца незнаꙋ,
Ꙋтѣшав сѧ, ѧк новꙋ краснꙋ шерсть дѣстаꙋ.
А старий рекл: безпечность тих лѣпот нелюбит,
Нетѣшсѧ тим, бо таѧ краса нас гꙋбит.

---

[1]) Bajki i przypowieści tudziez bajki nowe Ignacego Krasickiego, Львів, 1849, ст. 6. [2]) ibidem, ст. 7.

Шашкевич змінив в 1 рядку „который стрѣлца“ на „который ще стрѣльцѧ“, в 2 р. „Ѹтѣшав“ на „Оутѣшивъ“, „дѣстаȣ“ на „доставъ“, в 3 р. „рекл“ на „рѣкъ, а в 4 р. „там, бо таѧ краса“ на „ними; сесѧ красота“. Крім того додав моральне поученнє:

Не все, що красне
Єсть длѧ насъ щастне.

Переклад Величковського третьої байки Красіцкого просто перечеркнув Шашкевич. Се „Щиглик и Дрозд“.

—— В едном садѣ
Сидѣв щиглик з дроздом в свадѣ,
Хто з них к(р)асше заспѣвае.
Видѧт, що их пташник ȣважае.
Просѧт сѧ сȣдити.
Вѣн им каже в клѣтки, що маȣ, летѣти,
Але жаден нейде, но каже:
Волю вѣлним гѣрший, нѣж в темници перший.

Се лихий вільний переклад польського тексту п. з. „Szczygieł i Kos“.

Po nad wrzosem
Szczygieł z kosem
Powadzili się o to, kto z nich lepiej spiewa.
Koło drzewa
Widząc, iż się przymyka,
Zdali sąd na ptasznika:
Ten przyjaźni zadatki
Chcąc dać, prosił do klatki.
Ale i kos i szczygieł powiedzieli na to:
Lepsza zwada na dworze, niż zgoda za kratą.[1])

Коли зважити, що при згаданих байках маємо до діла з перекладами, а не самостійними творами, праця Шашкевича покажуть ся вартнійшою від перекладу Величковського. А в такім разї можна зіставити переклад тих байок таки за Маркіяном.

З Красіцкого переложені для „Читанки“ віршом також байки: свобідно „Плѣшка и Соловѣй“ (Słowik i Szczygieł), так само вільно „Щȣка и маленька рыбка“ (Rybka mała i Szczupak), та „Дѣти и жѧби“ (Dzieci i Żaby), а деякі прозою. Вказав на

[1]) ibidem, ст. 97—98.

се ще 1896 р. проф. К. Студинський в студії „Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza“ (ст. 25—26[1]), в XXVII т. „Rozpraw Wydziału filologicznego“ Краківської Академії Наук і осібно), але сього не завважив д. Տершаковець. Менше дивно, що в 1906 р. зробив на ново се відкрите історик, д. Ів. Крипякевич, у замітці „Чи Шашкевичеві вірші?“ Починаєть ся вона словами: „Звертаю увагу дослідників творчости М. Шашкевича, що байки зібрані в рукописній збірці Маркіяна (тут покликуєть ся д. Крипякевич на „Причинки“ д. Тершаківця) не оригінальні лиш перекладені — Шашкевичом чи ким иншим — з польського письменника І. Красіцкого“.[2]) На жаль відкрить того роду в літературі про Шашкевича є більше.

Навіть переклади Величковського байок Красіцкого з поправками Шашкевича не можуть вдоволити, тим дальше до чогось подібного перекладам Величковського в первіснім виді. Слабі вони, як і всї його віршеві складання. І коли я заговорив про них, тільки задля звязий, які лучили Величковського з Маркіяном, тільки задля щирої його охоти прийти з помочию Маркіянови в його свідомім намірі старати ся збудити свій сонний народ до такого житя, яке проявило ся не тільки в славянських народів, але й у закордонних братів. В рукописи „Читанки“ рукою Величковського переписані „Повѣсти изъ Свѧтыхъ книгъ“, але на основі того ще годї твердити, що се плід його ума, бо прим. усї байки переписані рукою Вагилевича, хоч між ними є безсумнївні переклади Шашкевича.

Пізнїйше оголосив Величковський друком тільки в 1849 р. ві Львові „Стихи Юліана Вьеличковского, Священника. На привитаніе высланникôвъ руского народа, котри именемъ єго сложили Его Величеству Цѣсарю и Царю Францѣшкꙋ Іосифꙋ І. желанія, произнесенъ (sic) на вечернôй забавѣ рускôй 18. Лютого 1849“. Всього дві картки 8°, на однїй заголовок, на другій текст вірша, друковані в Ставропигійській друкарнї.

Весело днесь рꙋскаѧ грꙋдь оддихаe,

починаєть ся се панеґіричне незугарне віршоплетїннє,

Днесь солнце рожано ввôйшло на свôй тронъ;
Бо рꙋска родина пословъ свихъ витаe,
Бо серце пôзнало родимый полонъ.

---

[1]) В українськім виданню „Ґенези поетичних творів Марк. Шашкевича“ (Львів, 1910), ст. 48. [2]) Зап. Н. Т. ім. Шевч., т. LXX, ст. 171.

З цілого краю зібрали ся мужі, щоби „Царю принести ôдъ Рȣсинôвъ въ дарѣ сȣмирнôсть Галича“. Цісар приймив дарунки та

Въ замѣнȣ шлетъ рȣскôй родинѣ въ ихъ край,
Що тôлько оугодно длѧ нихъ понимае,
Бы Галича землѧ одѣла сѧ въ рай.

Зъ престола шлетъ царскȣю милость и ласкȣ,
А Народомъ рȣскȣ родинȣ Онъ зве,
И вѣрности рȣскôй дае Онъ честь Царскȣ,
Тамъ картȣ загȣбы на вѣки Онъ рве.

Тому засилае до Бога молитву о довголіте для цїсаря і віддае честь висланникам народу, які посередничать межи цісарем і людом. Напушисті, беззмістові, часто й нельоґічні слова вдяки для послів склеєні в пусті вірші. Найплавнійший ще кінець вірша:

Летѣвъ Орелъ чорный надъ тихимъ облазомъ
И крикнȣвъ въ оутѣхи на рȣского Льва:
Невгине рôдъ рȣскій, бо всегда Мы разомъ
Хранити Го бȣдемъ ôдъ всѧкаго (!) зла.

Хранити Го бȣдемъ, одѣемъ Го въ славȣ
Крѣпити достоитъ Галичины рогъ
Ровтопчемъ и змію злȣ, лютȣ, кервавȣ,
А що мы незможемъ — поможетъ намъ Богъ!

Наведені виписки кидають достаточне світло на поетичний талант і погляди Величковського. Був звичайненькою дитиною свойого часу.

Подав *М. Возняк.*

Наукова хроніка.

Українознавство в російськім покажчику для самоосвіти.

(*Н. А. Рубакинъ. Среди книгъ. Опытъ обзора русскихъ книжныхъ богатствъ въ связи съ исторіей научно-философскихъ и литературно-общественныхъ идей. Изд. 2. Томъ I. Языкознаніе, литература, искусство, публицистика, этика въ связи съ ихъ исторіей. Москва, 1911, ст. XXIV + 191 + 424 + 8 нен. + 80 + 8 нен. + 42, ц. 3 руб.*).

Видане московським видавництвом „Наука“ „справочное пособіе для самообразованія и для систематизаціи и комплектованія общеобразовательныхъ библіотекъ, а также книжныхъ магазиновъ“, як називає свій „Опытъ“ д. Рубакін, матиме безперечно широкий ужиток усіх, хто стоїть коло книжкової справи. Скромний бібліографічний покажчик 1-го видання „Среди книгъ“ (1906 р.) розріс ся в величезні два томи, з котрих один перед нами, а другий має вийти в кінці сього року. З двадцяти тисяч указаних в 1-м вид. книжок розросло ся друге в 75 тисяч! Покажчик обіймає ріжні галузи знаття і крім загальної передмови, присвяченої бібліотечній і бібліотекарській справі, досить до речі сорокатої (є се свого роду ціла фільософія з погляду бібліотекарського, про смішність котрої автор очевидно не догадуєть ся!) подає вступи до кожного відділу, в котрих читач має знайти огляди історії і сучасного стану тої области знаття, література котрої далі слідує.

Очевидно така велика праця як покажчик д. Рубакіна, роблена до того в части за кордоном, не може бути вільна від помилок. Уже при побіжнім перегляді книжки можна побачити деякі хиби і недостачі, ряд пропусків, помилок, плутанину... Сам упорядчик признаєть ся, що праця його не без похибок. Одначе в усім тим вона знайшла дуже прихильне прийняте в російській поступовій пресі і без сумніву знайде широке розповсюднення.

Найчастійшими помилками являють ся пропуски при вказаних книжках місця або року їх видання, сторін, ціни. Правда автор не мав на увазї строго наукового опису книжок, але вказаннє року, місця, сторін і ціни книжки має величезне значіннє і чисто практичне, як для біблїотекаря, так і для читача, отже тут слїд би було бути пильнїйшим і дбайливійшим. Не спиняючись на дрібнїйших помилках (часто вказані старі або гірші видання замість нових або лїпших, помішані або не вірно подані назвища авторів, і т. д.),[1] ми вкажемо лише важнїйше, а саме — на певну неясність або й плутанину ріжних відділів, по яким розсортував автор свій матеріял, а часто й самого матеріяла.

Особливо багато такої хаотичности в відділах історії лїтератури, критики і публїцистики, де нераз не зрозумієш, чому та або ся книжка в тому, а не иньшому відділї. Та найбільше хаосу мабуть в роздїлї **Б** відділа II-го. Сюди, в § 122 („Представители главнѣйшихъ теченій русской общественной мысли 1800—1911 г.") можна би втиснути властиво цїлий покажчик, коли йти за системою д. Рубакіна. Тут перемішано все — і белєтристика, і публїцистика, і історія, і фільозофія і т. д.

Справдї, знаходимо тут і поезії і драму К. Аксакова, ріжні твори Амфитеатрова, Аскоченского „Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ", „Духоборы" и „Малеванцы" Бирюкова, „Собраніе Сочиненій" акад. А. Веселовского і т. д. і т. д., не кажучи вже про те, що заведено сюди майже всю „явочну" брошурну лїтературу революційного періоду, так що врештї перестаєш розуміти, якої засади тримав ся упорядчик, укладаючи сей відділ. Дійсно, замість улекшити ориєнтованнє в книжних скарбах сей відділ хиба, навідворіт, утруднить сю ориєнтацію, остільки він загальний і такі ріжні річи криє в собі.

Властиво сей §, рівнож як і §§ 126—130, треба би розсортувати по відповідних рубриках оглядів історії лїтератури і громадського життя.

З куріозів § 122, крім спеціяльно українських, про які низше, відмітимо сї, що до головних представників „русскихъ" суспільних течій відніс д. Рубакін і Поляків, як от Пільца, Дмовского, навіть др. Ст. Кутшебу (а саме його книжку з історії державного і суспільного устрою

---

[1]) Напр. Чернышева, Законы и правила русскаго произношенія є новійше виданє (88), Горбачевскій, а не Горобчевскій (153), Лянгеншейдтъ, не Лянгенштедтъ (128 і далї), в популярних рос. словарців чужих слів не показано видань Іоґансона, хоч вони лїпші, як заграничні видання Ґарне, і т. д. Замітимо ще тут до речі, що д. Рубакін майже зовсім не узглядняє таких наукових видань, як видання Акад. Наук., „Журн. Мин. Нар. Ар.", Московські „Чтенія" і т. д., тим часом як в них містить ся маса наукових праць незвичайної ваги, а що для ріжних студій сї працї просто необхідні — про се здаєть нема що й казати!

Польщі), Жидів і иньших „инородців“ вкупі з Українцями. З недостач практичної натури треба піднести також брак у горі кожної сторони вказівок на §§, до яких належить вичислений на сих сторонах матеріял.

Але всї сї браки не уймають праці д. Рубакіна певної практичної ваги, як користного підручника для книгозбірень і книгарень. Та крім сього загального інтересу має вона для нас і свій спеціяльний, зачеплюючи і нашу українську лїтературу і лїтературу по українознавству взагалї. На сїй частинї праці д. Рубакіна я й хочу спинити ся трохи докладнійше.

Вже в першім виданню свого покажчика відвів д. Рубакін осібне місце нашому письменству, але не густо вказав книжок. Тепер українські відділи у нього значно розширені.

Отже в сїм першім томі нового видання „Опыта“ д. Рубакіна знаходимо такі рубрики: языкъ малорусскій (украинскій) (ст. 9, § 14), малорусская (украинская) литература (ст. 72—79), малороссійская литературная критика и публицистика (ст. 334—335). Крім того ріжні книжки присвячені українознавству (на укр. і рос. мовах) знаходимо і по инших відділах (загально-російських), але про них низше, а поки що приглянемо ся вичисленим в горі рубрикам.

Отже найсамперед загальне враже̂нне таке, що впорядчик не однаково відносить ся до матеріялу російського і українського. Видко, що з українознавством він не обзнакомлений і українські книжкові скарби йому чужі. В передмові своїй д. Рубакін згадує, що в основу його праці положена безпосередна знайоміcть з книжками (див. ст. X), але українські відділи не зраджують такого знакомства. Видно, що книжки без особлившого розбору списували ся здебільшого просто з катальоґів (в примітці на ст. 73 бачимо й сї джерела — се катальоґи: львівської книгарнї Наукового Тов. ім. Ш. і книгарні „Київської Старини“).

Очевидно, що сама знайомість з катальоґами без обзнайомлення з предметом не дає нїчого (крім баламуцтва — для несвідомої людини). От хоч би правопис книжок. Деякі з них подав д. Рубакін фонетикою, а не офіціяльною рос.ярижкою, в якій вони дійсно вийшли. Помилка вийшла саме через безкритичне виписуванне з катальоґів, де останнїми часами кожде виданне фіґурує в фонетичній одежі. В передмові кличе д. Рубакин „робітники книжної справи уоружуйте себе бібліоґрафічним знаттєм!“ (ст. 188), але в українських відділах своєї книжки подає приклад повної безоружности в українських справах. Шкода що нїхто з Українців, які допомагали так чи инакше впорядчикови, не звернув його уваги на те, що без перегляду принаймнї „К. Старини“, „Записок Наук. Т-ва ім Ш.“, „ЛНВістника“ не мож-

ливо укладати українські відділи. А як раз знайомости з сими джерелами ми й не бачимо. Впорядчик, здаєть ся, не мав у своїх руках навіть студентської роботи д. Д. Дорошенка („Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Россіей, Спб. 1904), бо й звідти міг би взяти чимало матеріялу. Тим часом книжка ся повинна була бути знана д. Рубакіну, бо про неї він згадує в першім виданню свого „Опыта". Треба ще хиба згадувати, що правопись назв укр. книжок кульгає на обі ноги, що автори попереплутувані і т. д.? Се ж звичайна річ у Росиян — нікого і ніщо так вони не перекручують, як нашу мову і наших письменників. Але що можна вибачити звичайному смертельникови, того не можна простити бібліоґрафови, хоч би він і не мав наукових задач, а лиш чисто практичні.

Всїх прикладів перекручувань очевидно наводити не буду — надто се невдячна і зайва праця: погляньте в відповідні відділи і найдете самі їх подостатком. Ось кілька вразків: Огоновський названий Огановским (§ 48), Коцюбинський — Коцюбінським, а серед збірок його маємо „У грѣшний світъ", у Франка — „Безъ праці. Кавка", На лони природи, у Руданського „Співолюбки" і т. д. На кождім кроції, в кождім слові сила правописних помилок через плутанинуярижного і фонетичного письма, тож не спиняючись на сих помилках перейдім краще до матеріялу сих відділів.

Отже — українська мова (§ 14). З чималої наукової літератури, присвяченої історії нашої мови і взагалї нашому язиконавству, знаходимо ледви кілька праць, а з галицьких видавь тільки відбитку Огієнка. Не показана також жадна граматика галицько-укр. видання (слід би подати хоч См. Стоцького і Ґартнера), пропущено словарь Желехівського, популярні словарці Дубровського, Доманицького і дра Кузелї та М. Чайковського, а натомісць в укр. відділ чомусь попав білоруський словар Носовича. Нема й популярного букваря д. Русової.

Багато замітів викликає й відділ укр. красного письменства (§§ 48—51). Найсамперед — альманахи подані разом з окремими творами[1]), а серед сих останнїх крім пропусків важних і сюди належних творів знаходимо й таке, що або не варте згадки, або не відносить ся до сього відділа. Отже в Грінченка відмічено „Веселий оповідач", — ніби се його ориґінальна річ, а не народнї анекдоти, а не подано „Під тихими вербами", (повість „Средъ темной ночі (sic !)" зазначена, помилка перейшла ще з першого виданя). Дніпрової Чайки відмічено лише одно опов. „Чудний". „Виборець" (надр. „Віборець") Кобринської при-

[1]) Чи варто було зазначувати такі річи, як „Багаття", „Перша Ластівка" і т. и.?!

писано Кобилянській. З Куліша зазначено також „Хмѣльщина“ (Хмельниччина!), хоч се популярне історичне оповіданнє до красного письменства не належить. До сього відділа зачислені й „Казання сільського пастиря“ о. Степанківського. З Черкасенка пропущена „Хуртовина“. З Шевченка не згадано новійше виданнє його „Творів“ (Яковенка). З галицькоукр. авторів взагалї (крім Фанка, Кобринської й Кобилянської) мало що подано, а деяких цілком не подибуємо: напр. Маковея, Щурата. Не згадані збірники „Руської Письменности“ вид. львівської „Просьвіти“ і т. д.

З богатої лїтератури укр. народної словесности згадано дуже незначне число видань (див. § 51). З видань Наукового Т-ва ім. Шевченка попало тільки дві книжки „Етноґрафічного Збірника“ (тт. II і VII), хоч досї, крім инших важних видань (напр. „Матеріялів до укр. етнольоґії“), маємо коло 30 томів самого „Етноґр. Збірника“! Для чогось до творів фольклористичних зачислені байки Боровиковського і розправа покійного академика А. Веселовського „Южнорусскія былины“.

Крім сих баламуцтв чимало наплутано і в коротенькім вступі („Предварительныя замѣчанія“) до згаданого відділу, особливо в тїй його рубрицї, де говорить ся про час виступлення на лїтературнїй аренї того чи иншого укр. автора. Отже Мордовець віднесений до 80 рр., Кониський до 90 рр., Грінченко до 900 рр. і т. д.! Поділ творів по темам також повен помилок, а вже зовсїм кумедне твердженнє, що Франків огляд укр. письменства в „Энциклопед. Словарі“ Брокгауза та Ефрона написаний „з соціялїстичної точки погляду“! (див. ст. 73). В рубрицї „Украинскіе поэты“ (ст. 74) до поетів почислені й Сковорода, О. Стороженко, Борисъ Лепкій, Н. Старицкій... Крім сих дивоглядів незрозумілий ще й сам порядок в якім ідуть поети: Шевченко, Франко, Глїбов, Костомаров, Котляревський, Воробкевич, Грінченко і т. д. без кінця. Нї тобі тут хронольоґічного, нї азбучного порядку — правдивий хаос, який виказує хиба іґноранцію д. Рубакіна в укр. лїтературі, а не якесь знаттє і повагу. Та зачисливши як нї як Лепкого до поетів д. Рубакін далї в оглядї лїтератури подає лише одну збірку його оповідань. В § 48 („Общіе обзоры укр. литературы“ (ст. 75) подано ледви кілька праць, при чім не згадано нічого з творів Сумцова, не згадана прекрасна розвідка Житецького про Енеїду Котляревського в звязку з укр. лїтературою XVIII в., за те двічи подана книжка проф. Н. Петрова „Очеркъ исторіи укр. литературы XIX столѣтія“, другий раз вона приписана М. Поршеви. Не згадана тут також книжка д. О. Грушевського, подана в рубрицї „Головні представники російської громадської думки XIX в.“, як твір проф. М. Грушевського, пропущені також популяризації дра Франка і д. Б. Лепкого. Взагалї історії укр. письменства відведено мало

місця (навіть Шевченкови, хоч богату літературу про Кобзаря міг би впорядчик знайти в відповіднім покажчику д. Комарова) і те, що поза згадками в сім огляді знаходимо в відділї „української літературної критики і публїцистики“ (§ 137), зовсїм не вистарчає, тим більше, що в сім останнїм відділї переплутана історія і лїтература, критика і публїцистика з бібліоґрафією і навіть дослїдами фольклористичними.

Тут така каша і так багато пропусків, що тільки руками розводиш! Чому напр. наводячи книжки по історії (про брацтва) не згадана „Історія Укр. Руси“ проф. Грушевського, де про брацтва і про суспільний і лїтературний рух XVI—XVII вв. можна знайти прекрасні розділи, лїпші за всї вказані книжки! Чому з критичних писань д. Єфремова знаходимо лише дві брошури? Чому з історико-лїтературних статей і розвідок д. Сумцова маємо лише одну маловажну відбитку з „Извѣстій Спб. Академіи Наукъ“! Чому нема жадної працї Франка, Дашкевича та инших? Чому подаючи один розділ з моноґрафії Кониського про Шевченка не наведено цїлої книжки? Чому, згадавши популярну річ Коваленка про Гребінку, не згадано працї Лесевича? На якій підставі до сього відділу віднесена збірка рецензій „Народная укр. литеретура“ д. Д. Дорошенка? Чому... але сих „чому“ можна плодити без ліку. Зауважимо ще, що є новійше (2-е) видання брошури Кранихфельда про Шевченка. Всї сї пропуски відносять ся головно до історії укр. лїтератури, але згадуємо їх на сім місцї через те, що автор всадив до відділу „критики і публїцистики“ головно книжки по історії лїтератури. Річи в строгім значінню публїцистичні д. Рубакіну востали ся майже невідомі. Очевидно тут треба було згадати „Сповідь“ Антоновича, статї Костомарова, Кулїша, Драгоманова, Франка, Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова та инших. Деякі відповідні працї декого з перечислених авторів знаходимо в загально-росийськім відділї „Главнѣйшіе представители русской общественной мысли“, (див. особливо на ст. 252 рубрику публїцистів, що писали „проти виключного становища окраїн“), але раз що не богато, а друге — се не управняло впорядчика пропускати їх в належнім місцї.

Згадував я, що по инших відділах також подибуємо Ukrainica. Отже в загальнім відділї росийської лїтератури бачимо перемішаними укр. і рос. лїтературу старих часів, як сього зрештою й можна було чекати від росиянина (див. „Русская литература XI—XVIII столѣтія“, ст. 67—72). Теж саме подибуємо в відділї „Исторія литературы, критики и публицистики“... et cet., див. ст. 330—334: „Книги, относящіяся къ литературно-общественной исторіи XVIII столѣтія“ і „Книги... і т. д. XI—XVII вѣка“. Як уважно складали ся сї відділи видно з того, що до XVIII віка віднесено Галятовського (див. N. 5508), Вишенського (N. 5509) (книжки Сумцова). Навіть книжка д. Харламповича „Западнорусскія православныя

школы XVI и начала XVII вѣка“ віднесена до літератури про XVIII в. ! Дещо знаходимо ще в відділї про театр і драматичну штуку. Нарешті Ukrainica помічаємо і в відділї „Представители главнѣйшихъ теченій русской общественной мысли в XIX ст.“ (в такім самім відділї для XVII—XVIII в. Українцї крім Прокоповича і Яворського не згадані). Тут подибуємо проф. М. Грушевського (ст. 263), до писань котрого всадив д. Рубакін і книжку його брата Олександра „З сучасної укр. лїтератури“. За те пропущені історичні праці проф. М. Грушевського, не згадані навіть важні статї його в „Сборнику Статей по Славяновѣдѣнію“, вид. Спб. Академії Наук, хоч вони вийшли і окремо. З праць Єфремова не згадано його статей в „Русскомъ Богатствѣ“. Костомарова публїцистичних праць не наведено. З Франка чомусь згадана лише брошурка „Як я став казенним радикалом“. Коли долучимо сюди ще згадки за деякі праці Драгоманова та дві брошури М. Лозинського, то й вичерпаємо усе. Ба не все! У вступі до сього відділу подають ся короткі характеристики суспільно-полїтичних течій і напрямків в Росії XIX в. Отже до российських приділено й Українців, але як! В огляді „Сорокових років“ нема й натяку на Кирилометодієвське Товариство, лише побіжно згадує ть ся „українських Славянофилів“, Костомарова і Кулїша, котрих знов (з додачею В. Антоновича) згадано і в огляді „60-років“. Серед діячів 70 рр. згадано „федералиста и отчасти панслависта“ М. Драгоманова, „украинскаго демократическаго соціалиста“ Франка, А. Єфименкову, осібно згадано А. Русова. В „80 роках“ бачимо знову М. Драгоманова і Франка, котрих названо сим разом „украинофилами-соціалистами“ і до котрих додано А. Грушевського (з покликом на твори проф. М. Грушевського)! Вони, мовляв, „належали в 80 роках до соціялїстичного крила „русской“ громадської думки“ (ст. 238). Серед российських діячів 90-х років указано А. Єфименкову, Павлика і А. Грушевського (з покликом знову на твори М. Грушевського). На сей раз вони фіґурують серед „народників-областників“ (ст. 242). В огляді „900-х років“ Українцї зникають, не вважаючи на те, що саме тепер після революції виникає в Росії укр. преса і виступає ряд публїцистів (не кажучи вже про Галичину[1]).

Як бачимо — не богато знає д. Рубакін про укр. громадський рух і взагалї про укр. справи. І коли российська частина його книжки

---

[1]) До речи: Вичисляючи найголовнійші российські часописї публїцистичні д. Рубаків поминув „Украинскій Вѣстникъ“ 1906 року, хоч про „Основу“ згадав і „Кіевску Старину“ не пропустив і всадив до публїцистики (долю її дїлить і рос. фільозофічна часопись „Вопросы Философіи и Психологіи“). За те часописей на укр. мові він зовсїм не знає.

не вільна від разячих помилок і недостач, то за українську повинен він просто червоніти! Побажаємо, щоб у 2-м томі (де має бути між иншим історія) українські його інформації були докладнійші, не такі уривкові, випадкові, а часто (дуже часто на жаль!) і просто невірні, баламутні та перекручені! Та, як би ми не відносили ся до самого виконання, поставлених д. Рубакіном в укр. відділах завдань, проте не можна не похвалити самого наміру осібно вилучити сї відділи. Бо хоч можна очевидно вважати недорічним подаваннє в російській бібліоґрафії чисто українських книжок, але з практичних причин ознакомлення як найширших кругів російського громадянства з українською книжністю очевидно спробу д. Рубакіна можна лише привитати. Шкода тільки, що випала вона так невдало!

Вол. Дорошенко.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторорія, археольоґія, історія штуки.

В. А. Городцовъ — Первобытная археологія. Курсъ лекцій, читанныхъ въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ. (На правахъ рукописи). Москва, 1908. Стор. 1—416+IX табл.

Археольоґічна наука вібрала вже деякий матеріял, що відносить ся до теріторії Росії. Одначе досї российська наука майже не мала праць загальнїйшого характера, які мали би на увазї дати загальний огляд, критичну систематизацію і певне освітлене вже вібраного матеріялу. Одинокою працею, яка давала хоч і стислий, але повний і критичний огляд усього археольоґічного матеріялу, що правда лише на теріторії України, й на підставі його відтворювала перед нами доісторичне житє, треба уважати відповідні роздїли в першого тому „Історії України-Руси" проф. Михайла Грушевсього. З сього погляду українська наука далеко випередила российську.

Нарештї ми маємо один такий загальний курс, заголовок якого виписано в горі. Але мусимо сказати, що зміст його зовсїм не справдив тих надїй, з якими ми приступали до його читаня. Насамперед, він дає огляд лише каменої культури (палеолїтичної й неолїтичної); сам по собі сей факт очевидно не говорить про внутрішню вартість книги, належить одначе зазначити, що се зменшує її вагу, бо поза її межами лишаєть ся таким чином величезна маса матеріялу з часу металевої доби, а сей матеріял давно вже вимагає систематичного обробленя. Як курс науково-популярний, обчислений на ознайомлене з елементарними здобутками західно- і східно-европейської археольоґії

ширших кругів інтеліґентної публіки, сей курс міг би бути добрим, особливо коли взяти на увагу той факт, що російські переклади курсів Ґабріеля Мортіле і Любора Нідерле вже вийшли з продажи. А саме такий популярний характер і має курс д. Городцова. Він дає в суміш огляд головнійшого археольоґічного матеріялу з західної й східної Европи камяної доби разом з характеристиками культурного стану людности того часу. Він вибирає й систематизує лише загально признані в науці факти, і робить се не лише відносно матеріялу західно-европейського, але й східно-европейського. Тому його праця не має більшого наукового значіня. В російській мові найповнійшим, а також найціннійшим оглядом східно-европейської археольоґії будуть відповідні розділи з ново виданої праці проф. Грушевського „Кіевская Русь“. Можна лише пожалувати, що д. Городцов не взяв ся до справді наукового, хоч без порівнаня тяжшого, систематизовання й оброблення цілої маси нагромадженого вже археольоґічного матеріялу. *М. Залїзняк.*

Э. Р. фонъ Штернъ — Краткій отчетъ о раскопкахъ на о. Березани въ 1908 г. (Записки отд. общ. исторіи и др. XXVIII с. 39—48.)

— Отчетъ о раскопкахъ на островѣ Березани лѣтомъ 1909 года (ibid. с. 80—91.)

С. Д. Пападимитріу — Древні свѣдѣнія объ островѣ Березани (ibid. с. 97—112).

Останніми роками звернув на себе увагу археольоґів о. Березань, в сусїдстві старої Ольбії. З під слідів Ахілевого культу пізнійших, римських часів, що перед усім на себе сю увагу звернули, пробні розкопки витягли старші сліди, іонійської доби — сліди мілетської культури VI в., а дальші досліди вияснили зовсім виразно, що маємо тут стару мілетську факторію з часів заселення Ольбії. Розкопки 1908—9 рр., описані проф. Штерном (почасти використані вже ним в його рефераті на берлїнськім конґресї 1908 р.) малюють докладнійший образ сеї факторії. З здобутків її проф. Штерн підносить: влоговини — останки осель, як він думає — з епохи першої доби, коли приїзжі Мілетяне тільки прибували сюди на літо, для рибальства і торгу; далї — останки похоронів іонійської доби, в ямах, коло своїх домів, або і в самих хатах; вкінці — досить добре заховані останки хати пізнійшого часу, кінця VI або поч. V в. З пізнійших століть дослідник не знаходить нічого — аж до останків Ахілевого культу з римських часів: святочних обрядів, що справляли тут приїзжі Ольбійці.

На сім пункті вийшла маленька полеміка між проф. Штерном і Пападимітріу. Сей другий, констатуючи, що давнійше Березань не була островом, і тому старші звістки говорять про оден тільки острів, присвячений Ахілеви — про Левку (Зміїний), коло Дунаю, і тільки від Страбона починаєть ся мова про два острови (оден з них Левка, другий — теп. Березань), — доводить, що у Геродота іде мова про Березань під назвою „емпорія Борістенітів“, у пізнійших — під назвою Борістена. Проф. Штерн виступив против такого толковання на тій основі, що осади на Березани пізнійше як в початку V в. уже не було, значить — Геродот не міг говорити про нього. Але арґументація Пападімітріу досить важна, і сама традиція імени (Борістен — Березань, народня етимольоґізація старої назви) досить промовляє за його виводами. Острів св. Етерія він теж уважає за Березань (не кінець Тендрської коси, як иньші).

Розкопки на Березани не закінчені, а з тим іще можна сподівати ся ріжних вияснень що до історії сеї цікавої старої факторії.

М. Грушевський.

Aleksander Hajdecki — Vestigia artificum Polonorum Viennensia (1590—1750) (Przewodnik naukowy i literacki 1910 r., c. 431—445, 536—548, 612—624, 732—746, 833—848).

Жерелом до сеї розвідки послужили автору метрики віденських парохій в 1550—1750 рр. і реґести протоколів померших з 1648—1750 рр.; вібрано тут звістки про артистів Поляків і чужинців, що були чимнебудь звязані з Польщею, — а в сім періоді проживали у Відні. Для української штуки знайти тут щонебудь — тяжко сподівати ся; але все таки можна знайти в сій збірці українські прізвища, а навіть виразні вказівки, що деякі артисти родили ся на Україні. Хоч сі люде відчужили ся від нас, — всі вони без виїмку належать до католицьких парохій у Відні, — все таки їх імена можуть бути важні для нас хочби тим, що дають вказівки, куди дівали ся наші артистичні сили ізза недостачі відповідної атмосфери на рідній землї. Подаємо рядок прізвищ, що звучать по українськи, не рішаючи очевидно, чи всї тї майстри були з України і чи були Українцями:

Горинський Іван, родом з Поділя, друкар, 1654 р. (с. 616).

Красовський Максиміліян, золотник, 1743—45 р. (с. 546).

Крутиловський Іван, маляр, 1670—72 р. (с. 737).

Островський Іван Теобальд, портретист, 1709—13 р. (звичайно Ostraski, Osteraffski — с. 743).

Санковський Іван Яков, золотник, 1722—49 р. (теж Самковський, може Шанковський або Жанковський — с. 543—4).

Самковський Севастіян Леандр, волотник, 1720—25 р. (с. 544).
Самковський Ігнат, 1745 р. (с. 544). *І. Крипякевич.*

Адаруковъ — Добавленія и исправленія къ подробному словарю русскихъ гравированныхъ портретовъ Д. А. Ровинскаго Сп. 1889 г. Спб., 1910.

Хиби „Словаря" Ровінского, поправленого тепер д. Адаруковим, ті що він був багато випустив в тих своїх матеріялів, які вважав непевними (нпр. портрети удільних князів), далї, де чого він не вніс туди через ті чи инші свої погляди (польські портрети), а, врештї, те що сам Ровінский не зміг опанувати всього величезного портретного матеріялу й тим допустив ся до ріжних пропусків (випущені такі портр. Олеарія, Вітсена, Сеґюра й др.), невірних пояснень ріжних портретів (деякі портрети приписані не тим особам, кому треба), ріжної плутанини (між портрети Ровінский вмістив багато картинок, ілюмінацій, баталій, краєвидів) і навіть куріозів (нпр. „портретъ кота" царя Алексѣя Михайловича).

Тепер Адаруков, використавши свіжі матеріяли, що з'явили ся протягом останнїх 20 років з часу видання „Словаря" Ровінского, вказує в своїх додатках ті пропуски й подає нові портрети, що були невідомі Ровінскому.

Серед останнїх є портрети й українських дїячів, нпр. портрети Петра Могили (ст. 69), Богдана Хмельницького (ст. 63), портрет П. Дорошенка (ст. 59), Ів. Мазепи (ст. 49), Кир. Разумовського (ст. 53) й т. д.

До декотрих портретів автор дає свої коментарії й між иншим міркує над портретом невідомого гетьмана роботи Нікітїна в петерб. Академії Художеств. Адаруков вважає його портретом гетьмана Скоропадського, покладаючись на пробування Скоропадського при дворі царя одночасно з Нікітїним.

Зрештою не позбавлені дѣяких пропусків й поправки Адарукова. Він зовсїм іґнорує львівські гравюри XIX в. й між ними дуже розповсюджені в Росії портрети Митрофана Воронїжського (Т. Bapt. Biasion.) *К. Широцький.*

Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины. Составилъ прот. Е. Сѣцинскій, Камінець Подільський, 1909, ст. 105.

Музей Подільського Церковно-Археольоґічного Т-ва у Каменцї Под. істнує від 1890'р. й перше називав ся Древнехранилищем Подільського Епархіяльного Історико-Статистичного Комітета, а в 1903 р. перемінено той комітет на Под. Церк.-Арх. Т-во. Будучи одиноким на рос. Поділю громадським збором старини, музей сей збирає все, що відносить ся до

археольоґії, історії й етноґрафії згаданого краю. Головно одначе приходять церковні річи. Завідує музеем о. Є. Сіцинський.

В 1904 р. видав був д. Сіцинський докладний опис старих друків згаданого музея.[1]) Тепер виготовив він опис усїх предметів старини взагалї, подаючи для повноти також і короткий спис стародруків з деякими поправками і додатком набутків після 1904 р. На черзї стоїть опис архіва.

Всїх предметів у музею було по 1909 р. 7684. З того: памяток первісної доби 114, передісторичних й історичних 266, хрестів, медальонів, складнїв 138, ікон, плащениць, хоругов, різблених образів і статуй 140, антимінсів 687, церковно-богослужебних риз 41, церковно-богослужебних посудин й ин. 110, памяток церковної архітектури 7, портретів, картин й ин. образів 666, грамот 39, рукописів 121, стародруків (з дублетами й дефектами) 998, старинних карт, плянів, атлясів 14, монет, асиґнат і грошевих значків 2968, медалів, жетонів, ордерів й ин. 71, етноґрафічний відділ 1304.

Інтереснїйші предмети: срібна київська гривна, портрет Ґонти, портрет Кармелюка, 3 збірники поучень і проповідий XVII—XVIII вв. писаних українською мовою й ин. *І. Кревецький.*

Евг. Кагаровъ — Современныя теоріи происхожденія религіи и миѳовъ. (Лѣтопись историко-филологическаго общества при Импер. Новорос. Унив. XVI, ст. 1—22). Поданий короткий огляд теперішнїх теорій походження релїґії і мітів. Автор поділив їх на пять ґруп: порівнуючо-мітольоґічна теорія Куна й Макса Міллера, яка виводить релїґійні думки людства з сонїшних мітів; теорія міґрацій Бенфея, що вияснює подібність релїґійних вірувань виключно перейманнєм одного народу від иншого; демонольоґічна теорія Шварца й Маннгардта, яка виводить релїґію із первісної віри в низші мітичні єства; критично-фільольоґічна школа К. Міллєра та Віллямовітца-Меллєндорфа, яка опирається головно на ріжних місцевих, племінних культах; вкінцї найновійша антропольоґічна школа, переважно анґлїйських дослїдників, твердить, що звісні міти, обряди, перекази повстають у ріжних народів цїлком самостійно на означеній степени їх культурного розвою. Огляд далеко не повний і не критичний. Тому й не в силї познайомити зацікавленого з дїйсним станом проб розвязки питання про походженнє релїґії і мітів, до якого дійшла наука. *М. В.*

Dr. Emil Fischer — Die Herkunft der Rumänen nach ihrer Sprache beurteilt (Korrespondenzblatt der deut-

[1]) Опись старопечатныхъ книгъ Музея Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. (Труды Под. Церк. Ист.-Арх. Об. в. X); окремо К. П., 1904.

schen Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte, XL, 1909, ст. 2—9). Автор виказує, що мова румунська є зложеним продуктом романщини і славянщини і наводить та обговорює славянські елементи в мові і в її характері. Особливо характеричні славянські слова взяті з щоденного ужитку, так на приклад метереольоґічні терміни, слова на означенє частин хати, недуг, деякі терміни знарядів людського тїла, риби і т. д. Коли Cihac числив лише 2600 слів, що опирають ся на латинї, а аж 3800 славянських попри 650 грецьких, 500 мадярських і 50 альбанських, то автор на підставі словаря L. Săinean'a побільшує число щиро румунських слів до 3976 (+ 3401 термінів взятих з мови інтеліґентних верстов), але все таки находить 3242 слів з славянського попри 1353 словах з грецького, 833 з турецького, 342 з мадярського і т. д.

При тім підчеркує звісну зрештою річ, що румунська інтеліґенція старає ся запопадливо очистити свою мову із чужих, особливо славянських елементів і заступає їх французькими, відчужуючи їх тим самим від рідної народної мови. Фішер бере ся також доказати, що не лише мова, але і цїла душа Румуна на скрізь славянська і називає Волохів мішанцями, що злучили в собі романські і славянські признаки в одну орґанїчно нероздільну індивідуальність.

Dr. Emil Fischer — Die Haar- und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen- und Balkanbewohner (Archiv für Anthropologie. Браушвайґ 1909, XXXV, N. F. VII, ст. 1—15). Автор констатує богато схожости в одїжи і уборі голови карпатських та балканських народів і використовує се також для своєї теорії, що Румуни повстали через змішку Траків і Славян.Повисші схожости приводить автор в звязь з передмикенською культурою і приписує се трако-ілїрийському племени. Праця Фішера дотикає Українців доволї мало, хоть одїж наших гірняків і буковинських Українців підходить загально під тип поданий автором. Ся схожість в одїжи варта-б близших розслїдів, але поки що в не так далекій минувшинї, яку тяжше відгадати.

Hermann Sökeland — Dunkelfarbige Marienbilder (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1908, XVIII, стор. 281—295). Автор застановляє ся над нерозвязаним ще питанєм про походженє образів Матери Божої з темним лицем і иншими відкритими частинами тїла і доходить до висновку, що мальованє темних лиць треба завдячувати атоським малярам, які тримали ся своїх старих малярських приписів. Як відомо до того типу належать між иншим образи Богородицї в Ченстохові, в Москві і в Казани.

Ostgalizische Holzkirchen (Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 1910, стор. 390—394, в 7 ілюстраціями). Дуже приємно нам сконстатувати факт, що і консерватори і центральна комісія звернули більшу увагу на наші деревляні церкви. Попереднього року було про се справоздане проф. Фінкля, нині долучують ся до того нові замітки про 5 дальших церков у Брошневі долинського повіту з кінця XVIII ст., Осташівцях зборівського повіту з 1747 р., Цилїеві гусятинського повіту в 1700 р., Ярославі на передмістю Гарбарі в 1634 р. з цінним іконостасом і в Неховичах рудецького повіту, яку перебудовано нездарно без відома консерваторів. Центральна комісія обіцяє вистарати ся для захованя церков окрему державну субвенцію і висказує ся за захованем церков у Брошневі і Цилїєві. *З. К.*

Ол. Новицький, Т. Шевченко як маляр (Літературно-Наук. Вістник, 1911, кн. 4). Автор високо цінить малярські здібности Кобзаря, підносить ориґінальність і ріжнородність його сюжетів, спинючись спочатку на впливі Брюлова на Шевченка. Шевченкові малюнки розглядає д. Новицький і по ґрупам (відповідно до сюжетів), а в них на осібних малюнках. *В. Д.*

Е. М. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко (Искусство, 1911, № 2—3, ст. 54—67, 99—110.). Подаючи оцінку праць Шевченка як маляря, автор звертає увагу на те, що так само, як з іменем поета звязують ся початки всякого руху на полї культурному, який би він не був, — повинно звязувати ся і народини української штуки. Опираючись на даних біоґрафічних він показує стремлїнє Шевченка: стати малярем як основне стремлїнє його житя, щоби тим способом ширити ідею прекрасного серед громади. Правда, поезія, яка стихійно виливала ся з душі Шевченка затемнила його славу як маляра. Кузьмин думає навіть, що Шевченко як маляр не міг мати перед собою великої будучности: „пильний розслїд праць Шевченка — пише він — заставляє подекуди сумнївати ся в тому, щоб з нього вийшов гарний живописецъ“; він не чув краски, а в трактованю малюнка чуєть ся скрізь манера. Шевченко не міг визволити ся з під впливу Брюллова, хоч потім на засланю сотворив деякі річи в дусї більше реалїстичному. Але до знаменитих результатів дійшов він як офортист і може причисляти ся до кращих офортистів не лише свого, але й нашого часу. І остаточно поет під кінець житя рішив закинути зовсїм живопись, посвячуючись майже виключно ґравюрі аква-тінта. *М. Ф.*

Історія політична і культурна.

А. Л. Бертье-Делагардъ — Къ исторіи христіанства въ Крыму. Мнимое тысячелѣтіе, Одеса, 1909, ст. 113 (з Записок Одесскаго общ. исторіи и древностей т. XXVIII).

Статю сю принотовую більше в огляду на її титул, що обіцяє далеко більше, ніж дає сама статя: вона містить в собі історію монастиря св. Ґеорґія коло Балаклава, славного красою свого положення, але нічим поза тим не замітного — і власне доводить, що монастир сей не має ніякої історії. Привід до того дало святковання тисячоліття сього монастиря, справлене 1891 р. Автор в першій части своєї праці розбиває скомпоновану ріжними письмаками „історію“ сього монастиря, в другій виясняє, що дійсно реального знаємо про нього. Доводить, що археольоґічні сліди — дуже одначе бідні і невиразні (головно базилічна церква, звісна з малюнків кінця XVIII в., тепер знищена) — не показують на часи ранійші від XV в., а письменні звістки не сягають назад поза другу половину XVI в. Потім знову звісток про монастир нема довго, аж до другої половини XVIII в. Автор доводить з того, що монастир не мав ніколи більшого значіння і зявив ся не ранійше XV в. Перше досить правдоподібно, друге — тільки гіпотетичне.

В додатку до розвідки додані всї тексти і документи, що згадують про монастир св. Ґеорґія.

Вартість праці — чисто неґативна, як бачимо з сього.

М. Грушевський.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное Имп. Археографическою коммиссіею, т. XIV, 1 половина, Спб., 1910, ст. 1+154.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей изданное Имп. Археографическою коммиссіею, т. XXI, 1 пол. Спб., 1908, ст. VII+342.

Два томи літописного корпуса містять памятки московської історіоґрафічної роботи.

Никонівська збірка властива закінчила ся в XIII томі „Полного Собранія“, в I-ім випуску XIV т. знаходимо екстраваґанції трох кодексів Никонівської компіляції — Акад. XV, Публичного — Строґановського і Троїцького III: „Повѣсть о честнѣмъ житіи царя и вел. кн. Θеодора Ивановича“; т. зв. „Новый лѣтописецъ“, від р. 1584 до 1633. Сей „Новий лѣтописець“, що описує смутну добу московської держави, належить до найбільше популярних утворів московського письменства і заховав ся в великім числї рукописей. Зовсім натурально було подумати

про видання його текста на основі всього рукописного матеріалу. Одначе редактори сього тому відступили від сеї гадки: переглянувши кількадесять копій і переконавши ся, що текст „Нового літописця“, скомбінований в них з иньшими повістями про смутні часи, які значно ріжнять ся між собою, вони рішили видати текст тільки в тих трох кодексів Никонівської компіляції.

Друга половина XIV т. буде містити показчики до Никонівської компіляції, себто IX—XVI тт. „Полного собранія“ — він буде таким чином служити продовженнєм до виданого вже давнійше показчика до перших восьми томів „Полного собранія“.

В XXI т. уміщена одна з найпопулярнійших московських компіляцій, „Степенная Книга Царскаго родословія“, зложена в 1560-х рр. „благословеннєм“ митр. Макарія. Видана в 1775 р. Фр. Міллером, вона давно вже стала незвичайною бібліоґрафічною рідкістю, але тільки тепер діждала ся нового видання. Доконав його оден з петербурських молодших істориків Платон Васенко, що зайняв ся спеціяльно її студіованнєм і результати своїх студій опублїкував в 1904 р. в спеціяльній моноґрафії, в Записках петербурського університета („Книга степенная царскаго родословія и ея значеніе въ древнерусской исторической письменности“ ч. I), а чотири роки пізнійше випустив першу половину тексту „Книги“, кінчаючи десятою „гранею“ (Іван Калита, митр. Петро, Михайло Ярославич Тверський).

З великого числа рукописей, видання робить ся тільки на основі чотирох. В основу положено дві найдавнійші рукописи, другої пол. XVI в., старша — другої редакції, і трохи молодша від неї — першої; дві инші належать до XVII в. (першої і третьої редакції).

Для нас особливий інтерес має в сій компіляції житиє митр. Петра, списане митр. Кипріяном (с. 321—331 сього видання) — невважаючи на весь свій шабльоновий риторизм цінне деякими звістками з найбільш глухої доби в історії Галичини. *М. Грушевський.*

Stanisław Smolka — Grunwald i Beresteczko, Краків 1910, ст. 20.

Ґрунвальд і Берестечко — в очах польського публїциста обі битви, переділені більше як двома сотнями літ, якось дивно з собою лучать ся: „обі мають оден спільний рис, обі відбули ся під знаком — бути або не бути“... Про козаччину маємо ряд заміток, — врештою добре нам відомих. „Чим була та козацька чернь — доказала кампанія під Берестечком. Великанська, страшна дикістю, але слаба неладом, безсильна, стала ся нараз — нічим, від коли не стало її старшого, що сам оден вмів споїти її в якусь цілість, використуючи для самолюбних цілей

низькі інстинкти черни і справність її проводирів. Нічим була в своїй величі без Поляка шляхтича (= Хмельницького!), що її опанував"... „На вістку про берестецьку побіду, в церкви св. Петра в Римі, у віденській катедрі св. Стефана, навіть Парижі залунало святочне Te Deum. Розумів добре християнський Захід, що на Волини розгравала ся справа між найдальшою його станицею на сході і варварством Сходу"... Характеристики, як кажемо, добре нам відомі. Одна тільки нова думка: хто зорґанізував Запороже. Звичайно приймало ся в польській історіоґрафії, що початки орґанізації в козаччину внесла польська шляхта; у автора знаходимо нову концепцію: „Січ... довго не була нічим иншим, як зборищем авантурників, без визначних прикмет національних, а особливо конфесийних, поки Туреччина, — так Туреччина не переобразувала її в передню сторожу схизми, своїм аґітаторським знарядем, через грецьких монахів, архієреїв і патріярхів"... (с. 18). Автор звертає увагу передовсім на особу Кирила Люкаріса: він був „злим духом" Константина Острожського й утвердив його в православію, потім як царгородський патріарх служив Порті „цілою силою незвичайної інтеліґенції, енерґії й ненависти до Польщі", — його ділом мала-б бути місія патріярха Теофана на Україну 1620 р. і відновленнє православної єрархії...

І. Крипякевич.

Dr. Eugeniusz Barwiński — Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591—1592. (Scriptores rerum polonicarum t. XXI), Краків, 1911, стор. XXX+458.

Сей том публїкації соймових дневників обіймає діярії й акти зїздів 1591—1592 рр. і сойму „інквізицийного" з 1592 р.; матеріял зібраний дуже старанно, навіть з далеких і малодоступних бібліотек; під текстом подано назвиска сенаторів й урядників, при кінци індекси.

До українських справ дає виданнє небагато матеріялу. Королївська інструкція на соймики 1592 р., де подано звістки про козацьку своєволю, а спеціяльно про напад на Переяслав і Трипіллє (с. 90, 100—102), була вже видана в ексцерпті в Жерелах до історії України т. VIII, ч. 43; також під ч. 44—47 війшли і инші соймикові матеріяли про козацькі рухи, які видавець публїкує в повнім тексті. Близші поясненння знаходимо до одної справи: під чиєю зверхністю мають стояти козаки. Краківське воєводство на прошівськім соймику 12 серпня 1592 р. висказує бажаннє, щоби козаків віддано під „реґімент" коронного гетьмана (с. 174). На соймі 12 вересня підняв ту справу канцлєр Ян Замойский, називаючи се „дероґацією" гетьманського уряду, що козаків не віддано під зверхність гетьмана, але поставлено над ними окремого старшого, снятинського старосту, Мик. Язловецкого (с. 222). В сїм

дусї предложив 16 жовтня краківський воєвода Мик. Фірлей разом з канцлєром „конституції“: „...зверхність над низовими козаками, на дероґацію і шкоду коронного гетьманства заведені, зносимо...“ (с. 310, пор. ексцерпт в Жерелах VIII ч. 49). Тодї-ж виставлено проєкт оружної комісії против козаків (с. 312, 337); видавець не помістив в своїй збірцї докладнїйшого нарису конституції на козаків, який опубліковано в Жерелах т. VIII ч. 48: хоч сей нарис не має дати, але із змісту видно, що він надежить до сойму 1592 р. *І. Крипякевич.*

Fr. Rawita Gawroński — Bohdan Chmielnicki, том II, Львів, 1909, стор. 487 + ілюстр.

Перший том сього видання був вже рецензований в Записках[1] і там схарактеризовано книжку Равіти-Ґавроньского як твір, якому „належить ся хиба по правдї мовчанка“. Тимчасом вийшов другий том „Богдана Хмельницького“, а краківська Академія Наук признала книжцї відзначенє... Так приходить ся знов реферувати працю п. Фр. Равіти-Ґавроньского і знов розбирати ті погляди, які вносить автор в польську історіоґрафію і суспільність.

Своє завданнє ставить п. Равіта-Ґавроньский дуже широко, на вступі навіть мало не попав він в метафізику, називаючи козаччину „фаталїстичною силою, силою майже недослїдимою, якої відомі є прояви, але незнаний дух, психіка“ (I, с. 1). По жалях про недостачі польської історіоґрафії, переходить автор до виясню́вання значіння козаччини і ґенези повстання Хмельницького.

Причини народнїх повстань взагалї п. Фр. Равіта-Ґавроньский малює так: „Державний устрій цїлої Европи був сього роду, що — беручи річ в найзагальнїйшім понятю — одна частина горожан, та, що сотворила державу і кермувала нею, взяла на себе оборону, друга мусїла працювати на першу. Найвисший вожд військової сили старав ся кермаників, оборонців, а своїх помічників вивисшити, вивінувати, заохотити до вірности. Звідси йшли привілеї одних коштом других, більше богатство їх, більша сила. Зі зростом відрубности сеї верстви, що ставала ся чим раз виразнїйше правлячою клясою, на котрій опирала ся держава, збільшало ся пониженнє і визиск робочих сил всїх тих, що їх можна було вважати державним матеріялом, пасивною силою, важною і потрібною о стільки, о скільки держава вміє її ужити. В горі отже була власть, сила, достаток, навіть розкіш, здобуті коштом суспільних низин. Звідси виявзав ся антаґонїзм між клясою правлячою й роботною... Нїчо дивного, що в сірій масї щоденних робітників, позбавлених часто державної

[1]) Т. LXXV, с. 196—9, рецензія дра С. Томашівського.

справедливости, відданих на ласку своїх піби-опікунів, а найчастійше використуваних, горіла тиха ненависть до тих, кого вважали своїми гнобителями. Все то, що мав богатий, убогі вважали мало не своєю власністю. Коли тільки знайшов ся хтось, що зумів долити оливи до вогня, піднести сю ненависть, заохотити до переведення справедливости самому собі, міг бути певний, що знайде послух...“ (І, с. 19). Се схема, в яку автор вкладає всї народні рухи, всї — окрім козаччини. Бо коли приходить до розслїду козацької історії, п. Равіта Ґавроньский не має відваги примінити власної теорії. Киньмо оком на відносини України в переддень Хмельнищини. Пануючою верствою є маґнати і шляхта: в їх руках знаходять величезні латифундії, в їх руках всї уряди, суд, військо — майже необмежена власть над иншими верствами. Селянство до недавна ще досить незалежне дістаєть ся чимраз більше в панщизняні порядки: тратить особисту свободу, право на землю, дістаєть ся під панський присуд. Козацтво від останнього повстання розбите, обмежене до невеликого числа голов, без самоуправи. Православна церква в гнетї і пониженню. Вся українська людність була під ярмом одної верстви — „віддана на ласку й неласку своїх піби-опікунів“. Коли тримати ся теорії п. Ґавроньского, то повстанне сеї гнобленої маси було б тільки природним вислїдом таких відносин. Але, як сказано, автор не має відваги витягнути консеквенцій, а шукає всяких бічних доріг, щоби козацьке повстанне поставити в иншім світлї.

Передовсїм вважає він пересадними жалоби на се, немов пани використували економічно решту людности. „Поспольство мало всього богато, збіжа, худоби, пасїк“ — каже п. Ґавроньский за Самовидцем і констатує загально, що між народом „добробут був занадто великий“ (І, с. 55—56). Натомість жерело жалоб треба бачити в лїнивстві селянства, в неохотї до правильної, рівної, спокійної працї, — дальше також в занадто великій особистій вольности. Своєволя хотїла розбити всї державні порядки, бо вважала їх занадто тїсними і тяжкими для себе. „Против запорожського веселого неробства кожда найлекша праця видавала ся тягаром, кожде жаданнє сповнити обовязки — кривдою, а против абсолютної вольности на Понизю кожде державне або звичаєве право зростало в їх понятю — в тяжку неволю“ (І, с. 54, 55). Так само неоправдані жалї на гнет урядників, бо хоч деколи трафляли ся надужитя державців і старостів, то се були тільки надужитя, не мали характеру державного гнету (І, с. 3, 56, 276). Бажаннє більшої релїґійної толєранції було мабуть одиноке справедливе жаданнє о стільки, „що сей спір мав всї прикмети боротьби двох обрядів за богато вивіновані монастирі, а річпосполита державною повагою попирала унїю“ (І, с. 277).

Так отже п. Равіта-Ґавроньский в супереч з власною теорією на-

роднїх рухів не знаходить в суспільних і полїтичних відносинах нїякої серіозної і оправданої причини до невдоволення українського народа. Хоч всї инші народнї повстання були вислїдом сучасного громадського житя — на Українї дивним дивом було зовсїм инакше. Тут приходить сам характеристичний clou виводів польського історика. Причини козацьких повстань треба шукати не „в крайностях, в гнетї підданих“, вона знаходила ся де инше, „вона лежала в глибинї характеру руської суспільности, в її психіцї і дрімала як потвора, що збудивши ся в відповідній хвилинї, дала почути свою дику силу“ (II, с. 167). Який же сей характер руської суспільности, українського народа? Автор має тут свою спеціяльну теорію. „Про руський нарід не можна поважно говорити. Коли вживаємо сього виразу в віднесенню до Русинів, то радше через наліг, привичку, нестислість, бо понятє народа, широке й полїтичне, містить в собі ріжнородні верстви, виділені з лона люду, що взяли перевагу над сїрою масою народньої сили і змогли витворити з неї державний орґанїзм і в житю сього орґанїзму взяти або кермуючу або визначну участь. На Руси нїчо подібного не мало місця. Сама назва її чужа для народнього коріння, „бо від Варягів назвали ся Русею, а перше звали ся Словянами...“ Отже чужі заходнї, звісні з розбійничого характеру в цїлій Европі, морські рабівники заложили державні завязки в Новгородї й Київі, на взір оборонних Січий і початків пізнїйшої козаччини... Вони не лише знищили завязки словянської державности, засновані дорогою культурної еволюції, але до словянської суспільности ввели зовсїм незнаний прінціп — житє з рабунку, житє чужим коштом, чужою кровю й одчайдушність, получену нероздїльно з таким способом житя. Козаччина в тім часї не мала ще назвиска, але дух її, пошесть її, що так скажу, вже була запущена в кров словянських народів, яких „заходнї Варяги“ втягали до своїх розбійничих дружин... Козак... вроджений отже з норманської крови, обвіяний її духом, перенятий ідеєю рабунку, що лежала в цїлій дїяльности Варягів на Руси, переховав сї історичні здобутки і використовував їх з однаковою дикістю на морі і на суші“ (I, с. 8—11). Сї переконуючі виводи дають ключ до зрозуміння характеру козаччини. Жорстокість і кровожадність се найголовнїйші риси козацької психіки; цїль козацького житя — жити з чужої кривди, нищити, розбивати, гнобити; у козаків нема пошановання для чужого права, для культури і працї; супротив слабшого козак є без милосердя, супротив сильнїйшого повний покори й гіпокризії; се морально скривлена суспільність. Характеристики п. Равіти-Ґавроньского просто епічні: „walka dla takiego bohatera nie miała niczem zakreślonych granic: chłeptanie krwi w oczach jego i współtowarzyszy nabierało uroku rycerskiego czynu“ (I, с. 55); „fala czerni, najlichszych

wybiórków społecznych, najbrudniejszych szumowin“ (II, c. 31); „ogrom na poły dzikiej tłuszczy“ (II, c. 61); „dzikie fale nowych Hunów“ (II, c. 133); „fala mętów społecznych“ (II, c. 242) і т. ин., і т. ин.

Коли п. Равіта-Ґавроньский таким чином розсвітлив всї прикмети козаччини, стало йому ясно, що козаччина не могла мати ніяких глибших проґрам нї ідей. „Антонович підсуває тій темній народній масї свої власні доктрини, погляди і компроміси. Впевняє, що „народ“ жадав якоїсь „автономії, що мала стояти під опікою державної власти“, а також „права на умовий і духовий розвиток“. Але-ж ніяке з тих бажань не було сформуловане, а коли Хмельницький в своїх переговорах з Москвою говорив про самоуправу, то говорено не про політичну автономію, але про звичаєву...“ (I с. 14). „Козаччина... не змогла витворити самостійного орґанїзму, бо не мала нї одного полїтичного мужа і не мала матеріялу до будови“ (I с. 3). „Коли можна про козаччину поважно говорити, то се не був ніякий устрій, з якого виростають державні орґанїзми...“ „Про державу і її завдання, цїли, обовязки не мала сформулованого понятя...“ (I с. 6).

Ясно також для автора, в чім була суть боротьби козаччини з Польщею: се була просто боротьба „викривленої суспільної ідеї, що знайшла відважних вождів, з державною ідеєю“ (I с. 22). „Річпосполита не могла ніякии чином дозволити, щоби козаччина розростаючи ся приносила шкоду не лише польській державі, але й власному народови, щоби здержувала його культурний і цивілїзаций-ний розвиток, деґенерувала моральні понятя, витворювала фальшиві понятя заслуг і геройства, щоби її сила, нічим не стримана, ставала грізна для спокою і цїлости держави...“ (I с. 59.) Вся внутрішня полїтика Річипосполитої йшла в тім напрямі, щоби Україну піднести культурно. Польща бажала передовсїм призвичаїти українську людність до правильної працї, „з напів кочовничого житя привести на висший степень культури, до осїлости“. Селянству заборонено виходити на Низ на се, щоби не привикало до „авантурничих мандрівок“ і „розбійничого хліба“. Козаччинї зменшено реєстр, ослаблено її орґанїзацію, — тому, щоби перестала займати ся розбійництвом, а взяла ся до хліборобства і промислу. „Підносив ся через те етичний уровень людей, сили марновані на розбої, йшли до культурної працї...“ (I с. 57—58). Боротьба Польщі з козацтвом се була „боротьба суспільного порядку з своєволею, цивілїзації з варварством“ (II с. 133.)...

Богдан Хмельницький є для автора типовим репрезентантом козаччини — значить, її хиб передовсїм. „Дикий козак“ — улюблений епітет, який дає Равіта-Ґавроньский гетьманови. „...Душа його жадна була не мира, але крови і пімсти“ (I с. 169). „До боротьби з Річпосполитою

вела козацького гетьмана нестримана амбіція, дика жадоба нищити все, що не подібне до його бажань і ідеалів" (II, с. 449). Визначав ся „великою перфідністю, що витиснула неморальне пятно на цілій його діяльности від початку до кінця" (I, с. 49). „Хмельницький знав, що вживає фальшивих кличів, але зовсім не дбав о їх правдивість"... (I, с. 20). „Гордість, пиха, дикість, покора, облуда метали на переміну його душею"... (I, с. 209).

П. Равіта-Ґавроньский при тім всім не може заперечити, що Хмельницький був одиницею незвичайної міри. „Хмельницький зарівно серед польської як і руської суспільности стояв самотний — великий, сильний, талановитий, дикий, зависний — з усіма хибами некультурного чоловіка" (I, с. 47). „...Низьке походженнє підніс великим розумом"... (I, с. 49). Великий талан Хмельницького підчеркуєть ся ще кілька разів, разів, а спеціяльно дипльоматична зручність гетьмана. Н- можна також відмовити Хмельницькому виробленого політичного світогляду, — але польський історик бажає його обмежити до тісних границь. „В умі Хмельницького без сумніву зродила ся ідея державної відрубности, одинока і найбільша, що свитала в сім чоловіці, повнім суперечностей. Повстала вона не з любови для народа, але радше як проява сили, яку посїдав у данім моменті, як династична ідея... До здійсненя сеї ідеї не ішов одначе ніколи з ясним зрозуміннєм цїли. Тільки грозив здійсненем. Був би безперечно виконав її, якби мав ясну свідомість потреби. Але не мав її"... (I, с. 14). „Його бажання і змагання були рівно безбережні, необмежні, неясні, як цїла його духова натура нерівна і неспокійна. Одно тільки було очевидне: се пиха чоловіка зіпсутого щастєм, кидаючого ся між страхом відповідальности а охотою удержати ся на здобутім становищі" (II, с. 25). „Темні народні маси, виховані на татарських взорах, були йому тільки матеріялом, не цїлею праці" (II, с. 449).

Здаеть ся буде вже досить виписок, щоби схарактеризувати вихідні пункти роботи Фр. Равіти Ґавроньского. Не менше інтересна дорога, якою доходить автор до таких наукових результатів. Про се говорить п. Ґавроньский доволї докладно. „Чому давав я перевагу тим або иншим жерелам, чому користав за мало з чужих, хоч сучасних, тяжко було-б оправдувати ся. До чужих прибігав тільки в рішаючій хвилї, де здавало ся, що знайшов факти яснїйше виложені, лїпше освітленнє. Се приходило рідко. Наші брали участь в акції, тамті оповідали про неї з третїх уст найчастїйше. Чужість що до народности надавала свою прикмету праці. Не можна жадати від чоловіка, що припадком замешкав серед нас і мешкав не довго, щоби видав справедливий суд. Найправдивійші реляції в їх оповіданнях часто викривлювали ся"... (I, с. 23). Метода безперечно дуже вигідна.

Обмежуємо ся на самім зреферованню загальних поглядів п. Ф. Равіти-Ґавроньского. Входити в близший розслїд працї, в критику і полєміку — було-б річю надто невдячною і безкорисною. В кінцї тон, в якім держана вся книжка навіть увільняє від потреби полємізовання.

І. Крипякевич.

Dr. Raimund Kaindl — Das Deutschtum in der Bukowina (Deutsche Erde, 1907, річник VI, стор. 92—96).

Знаний дослїдник історії Нїмцїв в прикарпатських краях подає тут короткий огляд розвою, стану і заслуг нїмецької кольонїзації на Буковинї.

Наплив нїмецької людности почав ся вже перед окупацією Буковини Австрією і концентрував ся в містах, одначе що йно з кінцем XVIII і з початком XIX століття проявив ся в цїлій силї і обгорнув не лише міста Чернівцї, Серет, Сучаву і Радівцї, але і села. Нїмецькі впливи не зменшили ся навіть в часї злуки Буковини з Галичиною між роком 1786 а 1849, бо крім урядників і війська поселило ся на Буковинї богато ремісників і купцїв, що загорнули в свої руки торговлю і промисл.

Перед приходом Нїмцїв жила ще Буковина примітивним житєм, обходила ся на приклад до 1785 р. лише одною аптикою а до початків XIX століття одним-однїським годинникарем; тодї ще шкляні шиби уважали ся так великим люксусом, що коли прийшло ся вставляти їх в однім будинку, то нїхто немав певности, чи можливо їх буде дістати у Серетї. З приходом Нїмцїв отворено копальнї і шкляні гути, довкола котрих повставали нїмецькі оселї: Mariensee-Kirlibaba (1797), Luisenthal (1805), Eisenau (1808), Freudenthal (1809), Althutte (1793). З часом почали напливати і нїмецькі хлїбороби і осїли коло Чернівцїв на Рошу, в Молодії, Жучцї, а далї в Фратівцях, Милїшівцях і т. д. З початком XIX ст. привандрували Нїмцї із Чехії і позаймали ґрунта по цїлій Буковинї. Нїмецька кольонїзація тревала аж до 40-их років XIX ст. і устала що йно тодї, коли уряд перестав нею займати ся. Все-ж таки ще й пізнїйше без підпомоги з боку уряду прибували до краю нїмецькі кольонїсти і дали почин нїмецьким кольонїям в Ґлїтї в 40-их роках, в Авґустендорфі (1850), в Сторожинци (1851), в Глїбоцї (1857/8), в Долїшних Станівцях (1860) і т. д. В 1863 р. вемиґрували деякі нїмецькі родини з Бриґідау в Галичинї і осїли на 311 морґах, куплених у барона Василька, а за ними прийшло в 1869 р. дальших 30 родин і заложили нову оселю. Так ще недавно повстали кольонїї Александерсдорф і Катарінендорф.

Далї описує автор заходи Нїмцїв коло піднесеня краю, хлїбороб-

-ства, торговлї (перший, хто зачав торговлю деревом, був 1816 р. Німець Штейрер) і просвіти і бачить в шкільництві і в університеті найбільший слїд німецької культурної роботи. Забуває лише додати, що сей благодатний вплив відбивав ся не конче добре на національнім розвитку місцевих ненїмецьких народів, які почали що йно тодї підносити ся і розвивати, коли по довгих заходах заведено в части національні мови до шкіл народних і середних. *З. Кузеля.*

Kazimierz Kaczmarczyk — Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckiem w Polsce XIII XIV w. (Przegląd historyczny т. XI, ст. 12—30, 144—160, 288—311). Автор ставить собі завданне розслїдити й докладнїйше означити повинности, які накладало на польські села німецьке право. В порівнанню з часами перед німецькою кольонїзацією зміни були великі. На річ двора селяне складали давнїйше тільки як дань збіже, мід, рибу, — тепер заміняють ся ті повинности на грошевий чинш, а дань в натурі є лише додатком до грошей; роботи поперед не унормовані тепер означують контрактом, звичайно 2—4 днї в роцї. Десятина на річ церкви лишаєть ся, але складаєть ся не в снопах, але в збіжу або грішми; приходить нове „мешне", зате зникає „коляда". На річ держави себто на удержанне княжого двора повинности майже зовсім зникають, лишають ся деякі послуги; все те також докладно унормоване привілеями. Найважнїйшим наслїдком німецької кольонїзації вважає автор введенне гроша в загальне уживанне; в тим вязала ся також переміна натуральної господарку на грошеву.

Antoni Prochaska — Bohater grunwaldzki. Charakterystyka Zbigniewa Oleśnickiego (Przegląd historyczny т. XI, с. 1—11, 133—143.) Се загальна характеристика краківського біскупа, оден похвальний пеан на честь „ґрунвальдського героя". Автор бачить в Олесніцкім всякі найгарнїйші прикмети, „рішучість у важних, а лагідність в инших справах", „недостачу привати", „лагідність у караню", „любов Словян", — зве його „ворогом національного шовінїзму" (с. 1). „Ніжне його серце вміє заболїти над Русею, піднести гарні сторони характеру її мешканців, яких від Риму відтягає радше привичка і упередженне, як переконанне"... (с. 10). Редакція Przeglądu hist. замічає в нотцї, що до опінїй висловлених у статї не прихиляєть ся. *І. Кр—ч.*

Dr. Karl Völker — Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtschreibung Leipzig, I. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1910, ст. VIII+238+[II]. Книжка Фелькера подає огляд польських і латинських праць писаних

в обороні протестантизму або проти него від початків руху в 16-ім ст. аж до найновійших часів і збирає друкований матеріял та оцінює його вартість для історії протестантського руху на цілій теріторії історичної Польщі. Автор старає ся не попадати в односторонности деяких своїх попередників (нпр. історика Wotschke) і бути обєктивним, хоть, очевидно, не заслонює своїх протестантських симпатій. О скільки можна провірити, вичерпав автор польську і латинську літературу доволї повно: не використав лише праць, дотикаючих протестантизму на Україні і то так творів XVII-XVIII ст. як і новійших праць і матеріялів, через що образ вийшов в дечім неповний. Впадає теж в очи велика сила більших і менших недоглядів і помилок особливо в цитованю польських назвиск і заголовків. *З. К.*

П. Зенбицкій — Смѣхотворныя басни (Живая Старина, 1910, кн. I—II, ст. 49—53). В 1689 р. вислав львівський епископ Й. Шумлянський до гетьмана Ів. Мазепи з листом шляхтича Климка Домарацького. Його зловили Росіяни та він вспів якось викрутити ся. Тодї епископ іменував його архимандритом Друцького монастиря, повіривши йому очевидно при тім також якусь місію. Російські власти не чіпали його там, а лише пильнували, аби він не дістав ся до Київа. В 1698 р. схопили його дїйсно під Київом, відобрали листи, а самого вислали за границю з завровою, що як іще раз спіймають, то вишлють його „въ дальніе города". Між тими відобраними листами були власне „смѣхотворныя басни", ніщо инше, як анекдоти та дотепи типу мінхгавзіяд, очевидно письменного, а не народнього походженя. Автор опублїковує їх власне, але треба завважати, що вони зовсїм не замітні нічим — поза часом повстаня. *В. Г.*

Клим Явецький, Галицький Сойм перед 50 роками. (Дїло 1911, чч. 91—93 і 95—97). На основі власних і чужих записок, споминів і згадок оповідає автор про дїяльність Галицького Сойму в першій його каденції (15—26. IV. 1861 р.). Руських послів було тодї 47, зглядно 50 супроти 99 Поляків. *В. Д.*

Етноґрафія.

В. В. Даниловъ — Изъ народной жизни въ Малороссіи (Живая Старина, 1909, I, ст. 34—39, 1910, кн. I—II, ст. 18—21).

Під сим заголовком автор подає наперед три замітки з житя Українців у Ніжин. пов., Чернигів. ґуб. В першій з них говорить про грища, які відбувають ся від Різдва до Йордану, при чім звертає увагу на їх старинність, бо про них згадуєть ся вже в лїтописи. Грища — се ніщо

инше, як наші музики, на які складають ся хлопці й дівчата і на яких одні танцюють, а другі забавляють ся інакше, як грою в карти, перебиранєм за инші особи, відправлюванєм похоронів, при чім одна дівчина лягає на лаві, а инші заводять. Танець авторови не подобаєть ся, бо тяжкий і одностайний, а надто тратить своє первістне значінє, коли в ньому танцюють хлопці лише з собою і окремо дівчата лише з собою.

В другій замітці мова про церковні рушники. Коли в Ніжин. пов. ховають мерця, то перевязують усе хрест, який несуть перед мерцем, рушником. По похороні сей рушник стає власністю церкви. Коли так накладаєть ся більше число рушників, їх продають на дохід церкви, а закуповують дівчата на відданю, щоб ними поперевязувати колись молодого, старостів та бояр. Опісля перевязують ними знов хрести і тим чином можуть переховувати-ся рушники довший час. Цікаво було би дослідити, чи переховуєть ся де сей звичай у нас у Галичині та Буковині.

В третій замітці говорить автор про старинну міру поля на упруги і на дни. Упруг виносить приблизно нашого пів морґа, день півтора морґа.

В четвертій статейці автор згадує, що тепер нема на Україні фахових плачок, які наймали би ся за винагороду плакати на похоронах по мерцеви. З сього одначе не виходить, щоби їх не було давнійше, про що й згадує вже в XVI ст. польський письменник Сев. Кльонович. С. Шелухін, що займав ся також сею справою, заперечував такому фактови, говорячи, що найманих плачок висмівували на Україні. Д. Данилів наводить кілька анекдотів про плачок, найманих і ненайманих, і доказує вовсім справедливо, що в них не висміяні самі плачки, лиш комічні ситуації, в які плачки нераз попадають. Правда одначе, що на Україні нема таких заводових плачок, як у Великоросії, тому то й українські голосіня не мають таких усталених форм, як великоруські, а представляють радше довільні імпровізації.

В. Г.

Владиміръ Даниловъ — Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обрядѣ (Живая Старина, 1909, IV, ст. 31—37).

В отсій статі порушує автор дуже цікаве питанє про походженє уживаня червоної барви, як жалоби, в українськім похороннім обряді. З огляду, що в піснях згадуєть ся лише про козака, що йому по смерти „червоною китайкою оченька (або головку) накрито“, виводить автор, що се був лише козацький звичай. Шукаючи-ж за його причиною, добачує її в козацькій ноші, в якій переважала червона барва, бо шапки були з червоними денцями, жупани червоні, а коли сині, то тоді мали ви-

пуски і підшевку червоні; коли був синїй жупан, тодї під сподом черкеска все була червона; пояси були червоні, а чоботи також. Наслїдком того козака по смерти накривано червоною китайкою, видертою в жупанів; а „въ слѣдствіе болѣе или менѣе частной повторяемости случаевъ обертыванья и покрыванья труповъ казаковъ, убитыхъ въ походѣ, красною китайкою, оторванной отъ одежды, могла образоваться извѣстнаго рода ассоціативная связь между представленіемъ смерти и краснаго цвѣта, и послѣднему въ сознаніи казаковъ могло придаваться сословно-ритуальное значеніе". Ставлячи таку гіпотезу, автор повинен був заглянути до історичних жерел і оперти ся на них, бо сама анальоґія переваги червоної барви в ноші з червоною барвою жалоби не може послужити тут основою.[1]) Найлїпший доказ того маємо в ноші Гуцулів і то в супереч словам автора, що „въ настоящее время красный цвѣтъ, вообще, отсутствуетъ въ малорусскомъ похоронномъ обрядѣ, какъ отсутствуетъ онъ и въ одеждѣ современныхъ малороссовъ". У Гуцулів, як відомо, мужчини носять червоні холошнї (гачі), онучки і часто червоні сердаки; женщини-ж червоні фоти (замість спідниць), онучі і звичайно хустки (чи цїлком червоні, чи з перевагою червоної барви) — у всїх же вишивках і прикрасах червона барва переважає. Супроти того можна би припускати на підставі гіпотези д. Данилова, що в них жалібна барва також червона, коли тимчасом нї. З другого боку сам автор цитує у своїй статї описи похоронного обряду на Волини і в Харківщинї (Кіев. Стар. 1889 і 1899), в яких згадуєть ся про червону барву, як жалібну. Требаб отже дослїдити при помочи спеціяльних квестіонарів та місцевих людий, чи дїйсно не уживають уже тепер червоної барви, як жалоби, на українській етноґрафічній теріторії, чи уживали її колинебудь і де саме та коли і чому перестали уживати, бо на основі такого скупого матеріялу, як в автора, трудно щось певного сказати і в одну і другу сторону. Зверну ще при тім увагу, що в нашій церкві уживано довгий час червоної барви, як жалоби, про що свідчать вказівки в церковних книгах, коли належить уживати „багрянаго фелона". *В. Гнатюк.*

Народныя пѣсни Холмской Руси. Випуск перший і другий, Холм, 1909 і 1910, ст. 36 і 40 (відбитки з „Холм. Народн. Календаря" на 1909 і 1910 р.).

В першій брошурцї надрукований коротенький вступ про Холмську Русь та вказано, звідки взяті надруковані дальше піснї: з „Памят-

[1]) Червона фарба як колїр жалоби, явище росповсюднене широко за межами України і йде і у нас і в инших краях глубоко в часи передісторичні — див. Dühn Rot und Tot — Archiv für Religionswiss. 1906, Історія України М. Грушевського I² прим. 3 й ин. *Ред.*

никовъ русской старины въ Западныхъ губерніяхъ“ П. Н. Батюшкова, вип. 7—8, з „Матеріаловъ для этнографіи Сѣдлецкой губерніи“ И. В. Бессараба, з рукописного збірника пісень учителя Луки Сподинюка. Всіх пісень у брошурці 39, поділених на: колядки і щедрівки (ч. 1—3 гуморист. колядки, ч. 4 — обхід із козою на Маланки, ч. 5—10 щедрівки, ч. 11—12 новорічні щедрівки, названі „новогоднія“ (пѣсни)); гаївки (ч. 13—18); веснянки (ч. 19—35; з того ч. 29 і 35 побутові пісні); купальські пісні (ч. 36—39, в дійсности лише ч. 36 се купальська пісня, ч. 37 побутова, а ч. 38—39 — се веснянки).

В другій брошурці подані весільні пісні, числом 80, без обряду. З того ч. 7 — се відривок із вірші, а ч. 53 — пісня гумористична. Загалом пісні покривають ся більше з галицькими варіянтами та волинськими, ніж із київськими або лївобережними. Правопись у збірничках стара, офіціяльна, мова декуди поперекручувана, хоч не дуже. Ширшого наукового значіня збірнички не мають, але як окремі українські виданя з Холмщини заслугують на згадку. *В. Гнатюк.*

Д. Святскій — Крестьянскіе костюмы въ области соприкосновенія Орловской, Курской и Черниговской губерній. (Живая Старина, 1910, кн. I—II, ст. 3—17).

З причини, що докладна етноґрафічна границя між Великоросами, Білорусами й Українцями не проведена доси ще подрібно, автор статі, який займаеть ся дослїдами народньої ноші, знаючи, що вона для установленя границь має не менше ваги від діялектольоґії, виїхав у названу в наголовку теріторію, щоби на місци сконстатувати, які стрічають ся там ріжниці в народнїх одягах. Переїхавши ряд місцевостий і закупивши колекції ноші для петерб. Музея ім. Олександра III, установив для неї сім окремих типів (автор говорить лише про жіночий одяг); з того 5 великоруських типів (в Сївськім пов., Орлов. ґуб. і Дмитрівськім пов. Курської ґуб.), 1 тип білоруський (в Трубчевськім пов. Орлов. ґуб.) і 1 український тип (у Сївськім пов.). Сї типи описує автор подрібно, не забуваючи при остатнїм типі згадати і про українські „рушники“, зовсїм незнані Великоросам. На тій підставі констатує, що етноґрафічна границя між Українцями й Великоросами покриваєть ся з ґеоґрафічною границею, що відділяє Орловську ґубернїю від Чернигівської. Що до етноґр. границї між Великоросами й Білорусами, то автор схиляєть ся до думки проф. Е. Карського, що вона йде приблизно рікою Десною.

В. Гнатюк.

Dr. R. F. Kaindl — Das deutsche Ansiedlerhaus in Galizien und sein Einfluss auf die einheimischen Bauernhäuser (Globus 1910, XCVII, ст. 104—110, 117—123).

Німецькі кольоністи, що прийшли до Галичини за Йосифа II, принесли з собою питомий спосіб будованя, одначе не могли його проявити, бо будинки мусїли бути будовані по одному пляну виложеному в „Hauptnormale über das Ansiedelungswesen“ з 1787 року. Кождий дім німецького кольоніста складав ся з великої світлицї, меншої кімнати, сіний, кухнї, комори а далї із відповідної стайнї. Докладно були теж приписані розміри, матеріял до будови, покрите а навіть і внутрішне уряджене. Та при усїх приписах панувала все таки в ріжних околицях ріжнородність, особливо що до будівельного матеріялу і господарських будинків. Автор обговорює доволї докладно усї переміни в способі будованя на основі актів міністерства справ внутрішних і подає та описує нинїшні типи німецьких домів в Галичинї (між иншим в Бандрові).

Нас обходить більше друга частина працї, де говорить ся про вплив німецького типу домів на місцевий галицький.

Коли німецькі кольоністи осїли в Галичинї, застали звичайні курні хати без коминів. Доми складали ся лише з одної кімнати, в якій велику частину місця займала обширна піч. Камінь і цегла належали до дуже рідко уживаного матеріялу, чистота була теж досить рідким гостем. В актах стрічаємо ся проте часто з жалобами німецьких кольоністів, що їх порозміщувано по курних хатах, де як приміром в Рожанци, мусїли ставати поживою всїляких комах. Німцї жадають усюди домів „nach deutscher Art“ і тому власти кажуть їм приладити до тимчасового мешканя камеральні будинки. Взагалї виглядали тодїшнї галицькі доми дуже нужденно. Окружний комісар Герман з Нового Санча зве їх „Rauchlöcher“ і каже, що вони не можуть дати захисту анї людям анї худобі. Ще гірші відносини панували на Буковинї (1780 р.). Тамошнї хати були малі і розкинені, переважно без города, подвіря і криницї. Очевидно причина того занедбаня не лежала в місцевім населеню, а в нещасливих панщизняних відносинах. Тодїшнї старости і комісарі підносять при ріжних нагодах, що людність не дбає про свої хати, бо вони не є їх власністю і „ніхто не знає, чи мешкати-ме за 50 лїт в тій самій хатї“. Комісар Герман заявляє навіть рішучо: „Solange die Häuser und Gründe den Untertanen nicht erblich übergeben werden, solange ist auch an keine Verbesserung zu denken“. Німецькі власти виступають проте з всїлякими проєктами: так приміром окружний комісар Зіґштеттен з Нового Торгу описуючи в 1787 роцї будівляну мізерію свого округа, радить наказати домінїям під карою 12 дукатів, щоби рік-річно в кождім селї будовано принайменше по два доми з стайнями на німецький спосіб, причім громада мала-б доставити на місце дарований матеріял і припильнувати будови. Коли-б підданий, що мав будувати такий взірцевий дім, не слухав приписів, належало-б його покарати 25 буками,

а дім виставлений инакше збурити. Велику вагу клали власти на муроване коминів, особливо по містах. Маємо про се богато документальних звісток з Сандеччини, Бережанщини, Станїславівщини і Тернопільщини. Де задля убогости годї було комини мурувати, там раджено бодай плести їх з прутя і обкидувати глиною. Усї тї заходи були не лише на те, щоби викоріннти неприємний дим, але ще більше для того, щоби зменшити незвичайно велике число пожеж, що нищили нераз цїлі села і міста. Так на приклад довідуємо ся із справозданя з 1783 р., що в Бродах погоріло перед 20 роками 900 домів, перед 8 роками 600, в 1782 р. 100 а в 1783 р. 211 на загальне число 1198. Спершу думали власти зарадити усїм - будівельним хибам всїлякими „патентами". Одначе се не помагало і тому деякі практичнїйші радили ужити доброго прикладу. Радник Кресль радить в 1782-ім роцї будувати взірцеві доми і віддавати їх нїмецьким кольонїстам, від яких місцева людність вчила ся би порядку і иншого ладу.

Львівська ґубернїя бере ся ще за лїпший спосіб і видає 1784 р. розпорядженє, що „zur Erzielung eines besseren Häuserbaues auf den Dörfern, jenen Bauern, die ein hölzernes mit Zween mit Öfen versehenen Stuben, mit einem über das Dach führenden Rauchfang und mit einem für ein gesatteltes Kavalleriepferd hinlänglich hohen Stall erbauen, eine fünfjährige, jenen dagegen, die ein derlei Haus von ägyptischen (bloss an der Sonne getrockneten) Ziegeln herstellen würden, eine zehnjährige Befreiung vom Militärquartier-Beitrag als von der Einquartierung bewilligt werde". Власти дбали далї про зміну печий і поручали навіть всїлякі системи, про які автор згадує докладнїйше.

Нїмецькому впливови належить проте приписати уживанє коминів і кухонь так як і богато дечого иншого з домашнього господарства. Від Нїмцїв перенято також богато господарських термінів. *З. Кузеля.*

Юрій Соколовъ — Весна и народный аскетическій идеалъ. (Къ исторіи духовнаго стиха „Разговоръ Іоасафа съ пустыней"). (Рус. Фил. Вѣстн. 1910, т. LXIV, ст. 79—91). Автор розбирає пісню Йоасафа з кутеїнського виданя 1637 р. і духовні стихи, подані Безсоновим із рукописів та приходить до виводу, що й первістна редакція піснї Йоасафа не противставила весну, красу природи і любованє ними — аскезї, а навпаки піддержувала се, як згідне з занятями аскета. Церковно-релїґійна поезія, духовний стих і іконоґрафія свідчить про се давно, тож автор говорив про очевидне. *І. С.*

Orest Janiewitsch — I. Der Mohn als Schutzmittel gegen die Toten und Vampire. II. Zu Friedrich v. Duhn Rot und Tot (Archiv IX, 1—24). (Archiv für Religionswissenschaft.

Липськ 1908, XI, ст. 405—407.) В двох невеличких замітках подає автор кілька заміток з обсягу українського і білоруського культу померших. В першій замітці говорить про силу маку відганяти духів і упирів і цитує відповідні місця із Грінченкової збірки Изъ устъ народа (ст. 172), статї Д. Лепкого (Зоря 1890, ст. 152) і Етноґраф. Збірника (I, 1895). Очевидно числю паралель дасть ся значно побільшити. В другій замітці інтересна звістка з Матеріялів Шейна про звичай обвязувати трумну червоною ниткою. *З. К.*

В. В. Даниловъ — Малорусская легенда о трехъ братьяхъ, основателяхъ селъ (Живая Старина 1910, I, с. 175). Автор наводить переказ про повстане сіл Андріївки, Бокаївки та Заудайки і порівнує його з переказом про повстане Київа. *В. Г.*

Ю. Кміт — Різдвяні свята у Бойків. (Неділя 1911, ч. 2). Автор коротенько оповідає про віруваня і обряди, звязані у Бойків з Різдвом. *В. Д.*

R. F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes, (Zeitschriit des Vereins für österreichische Volkskunde, 1908, XVIII, ст. 92—98.) Великий, хоть не завсїди певний етноґрафічний матеріял, подають щоденні часописи. На се звертали вже нераз увагу не лише Ґам, Шенбах і Кайндль, але і наші етноґрафи, прим. Сумцов. Вязанку такого матеріялу, що дотикає буковинських, а з окрема українських обставин, оповіщує тут як дальшу серію проф. Кайндль (ч. V: „Модерні чарівники“).

Dr. Albert Hellwig — Eine gefährliche Körperverletzung infolge Hexenglaubens. (Archiv für Strafrecht und Strafprozess, hrg. v. J. Koller. Берлїн 1907, т. LIV, ст. 132—146). Автор звісний з богатьох розвідок з обсягу кріміналної антропольоґії і етнольоґії, подає тут опис процесу о злочин тяжкого ушкодженя тїла і наводить деякі акти, між иншим листи обжалованого, що зранив тяжко свого сусїда, підозріваючи його о чарівництво. Про працю, в якій подані також всїлякі паралелї, згадую тут в надії, що чей і в нас знайдуть ся раз судії і адвокати, які схотять попрацювати на поли кріміналних і взагалї юридичних вірувань і подадуть до загального відома хоть частину того матеріялу, з яким щоденно стрічають ся.

Emil Horský — Čech Jan Prač, sběratel ruských písní 1790 (Časopis českého Muzea. V Praze 1910, т. 84, ст. 441—6.) Автор подає звістки про I. Прача, що в збірцї „Собраніе народныхъ русскихъ пѣсенъ съ ихъ голосами (С.-Петербургъ 1790. 2 видане 1806, 3-е 1815, 4-е 1897) надрукував і українські піснї і використовує книжку: Velikoruská píseň v lidové harmonizaci. Napsala E. Liněvá. Přeložila z ruštiny Véra Křivánková. Petrohrad 1906, ст. 39, 8⁰.

Jiří Polívka — Neue Arbeiten zur slavischen Volkskunde. 3. Russisch (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde 1908 XVIII, ст. 318—331; 1909, XIX, ст. 441—457). Знов занотувуємо обширний і основний реферат проф. Полівки, що вичерпує найновійшу східно-славянську етноґрафічну продукцію в найширшім розуміню сього слова. Українському відділови присвячені стор. 328—331. *З. К.*

Житє суспільне і культурне.

Die Bevölkerung der Erde. Periodische Übersicht über neue Arealberechnungen, Gebietsveränderungen, Zählungen und Schätzungen der Bevölkerung auf der gesamten Erdoberfläche, herausgegeben von Alexander Supan. XIII. Europa (Mit 1 Karte im Text). (Ergänzungsheft № 163 zu „Petermanns Mitteilungen"). Gotha, z. Perthes, 1909. Стор. VI+144, 4°.

Публікація Зупана, що дійшла вже до 13 тому і може на нім спинити ся наслідком іменованя автора професором у Вроцлаві і покиненя ґотайського ґеоґрафічного інституту, сповнює побіч історично-статистичних табель Юрашека, Гартлебена і Гібнера ролю статистичного лексікона і тішить ся славою докладного і солідного підручника. Опираючи ся на найновійших переписях і на обчисленях видобутих в офіціяльних статистичних бюр подає автор докладні дані що до стану і розділу людности в усїх краях Европи і увглядняє при тім також густоту, національність і релїґію людности. Пильну увагу присвячено ґеоґрафічним обставинам і територіяльному розділови, як також людности міст. Австро-Угорщина займає тут сторони 25—41, Росія сторони 129—144. Число Українців згідно з офіціяльними датами в 1900 р. подано

в Австрії на	3,375.576
на Угорщині на	429.447
на Україні на основі переписи з 1897 р. на	20,750.203
разом на	24,555.226

При тім не показано числа Українців в Боснії і очевидно в російській Азії та в кольоніях. Відчуває ся брак статистики Боснії.

Попри мадярську термінольоґію подано теж і німецьку, одначе не завадило би переломити леди і умістити і важнїйші славянські назви.

З. Кузеля.

Итоги переселенческаго движенія за время съ 1896 по 1909 гг. (включительно). Составилъ Н. Турчаниновъ. Изданіе Переселенческаго Управленія. Спб., 1910, ст. 86, 4°.

Під отсією назвою в кінці минулого року переселенське управлїнне випустило книжечку, повну дуже цікавого матеріялу що до переселенського руху в ріжних ґуберній Росії до Сибіри.

Містячи в собі виключно сирі статистичні відомости, праця переселенського управлїння розпадаєть ся на три частини — таблиці. Таблиця I подає матеріял про рух переселенців і ходоків в Сибір і з Сибіру через реґістраційні пункти в Челябінську та Сизрані за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по ґуберніях Европейської Росії. Се найголовнійша і найцікавійша таблиця. Вона малює нам не тільки діпаміку такого видатного соціяльного явища, як переселенне, але й подає відомости для характеристики участи ріжних ґуберній, eo ipso до певної міри і ріжних націй, в кольонізації Сибіри. На жаль в сїй таблиці, як і в инших двох, не має абсолютно ніяких відомостей що до національного складу переселенців.

Таблиця II малює нам „рух переселенців і ходоків в Сибір і з Сибіри через реґістраційні пункти в Челябінську та Сизрани за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по місцях оселення". Подаючи докладний матеріял про те, як що року загальна сума переселенців з Европейської Росії розселяєть ся по окремих ґуберніях і областях Сибіри, таблиця ся, на жаль, не подає жадних даних про походженне переселенців. Коли б ми мали відомости про те, з яких ґуберній родом поселенці, що осідають в окремих пунктах Сибіри, перед нами вставала б виразна картина утворення тих чи инших національних кольоній. Аналїз західно-европейської еміґрації показує, що як би низько не стояла національна свідомість еміґрантів, стихійна сила національної атракції на стільки велика, що кольонїзація йде в напрямі національному. Недостачу відомостей про се ми вважаємо дуже великою, ледве чи не більшою, ніж вище наведену. Навіть приблизних висновків що до національного напряму кольонїзації Сибіри ми на підставі таблиці II не можемо.

Нарешті, таблиця III містить в собі матеріяли що до „руху переселенців і ходоків в Сибір і з Сибіри за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по місяцям". Ся остання таблиця, як і друга, має в собі обидві хиби.

Придивімо ся тепер близше до тих висновків, котрі можна скласти на основі матеріялу нової праці переселенського управлїння.

За 14 років, власне кажучи доволї короткий час, до Сибіри пройшло ходоків і переселенців разом 3,629.398 осіб обох полів, вернуло ся з Сибіри 875.948. Коли ж візьмемо самих переселенців, тоді відповідні числа будуть виносити 2,926.432 пройшовших та 392.879 повернувших

ся, с. т. зовсім еміґрувало 2,533,553 душі, більше ніж було людности в цілій Вороніжщині після перепису 1897 р.

Вся ся величезна сума еміґрантів так поділяла ся по окремих районах Росії:

	Пройшло в Сибір	Повернуло ся з Сибіри	Лишило ся в Сибіри
	за 14 років		
1. Україна (9 ґуб.)	1,179.475	137.563	1,041.912
2. Литва (3 ґуб.)	58.490	6.542	51.948
3. Біла Русь (3 ґуб.)	382 541	29.990	351.551
4. Надбалтийський край (3 ґуб.)	19.968	2.083	17.885
5. 8 великоросийських ґуберній промислового району	89.875	8.882	80.993
6. 9 великоросийських ґуберній центрального хлїборобського району	799.432	100.072	699.360
7. Вся Росія	2,926.432	392.879	2,533.553

Таким чином, в сеї таблиці ми бачимо, що Україна і абсолютно і відносно до її людности займає перше місце в переселенському рухови до Сибіри. Навіть більше. Переселенський рух з 9 українських ґуберній значно переважає еміґрацію з 17 великоросийських ґуберній центрального, промислового і хлїборобського районів і сміливо можна сказати, навіть переважає переселенський рух з усіх суто великоросийських ґуберній Европейської Росії. Тим значнїйшою буде ся перевага українського руху над великоросийським, коли приєднати до 9 українських ґуберній українські повіти Курщини, Вороніжщини, Люблинської, Бесарабської ґуберній, округи і виділи Кубанщини і Донщини і т. д. Натурально, ся перевага — то privilegium odiosum. Країни і краї, котрі розвивають ся промислово, не знають, або майже не знають еміґрації. Таж сама вище наведена таблиця дає нам підставу для сього другого висновку, а саме, що райони промислові грають безмірно меншу ролю в переселенському рухови, ніж райони суто хлїборобські, де є сила зайвого, так званого „избыточнаго“ населення.

Випливаючи з причин економічного характеру, як от брак землї для хлїборобства селянських мас, за малий розвиток індустрії, високі арендні ціни і т. и., переселенський рух на протязї вище згаданих 14 років — 1896/1909 — не міг підняти ся чи навіть зростати рівномірно з року на рік. Ось як еволюціонував еміґрацийний рух з Европейської Росії до Сибіри:

Роки	пройшло в Сибір	повернуло ся в Сибіри	осїло в Сибіри
1896	178.400	22.906	155.494
1897	68.896	21.555	47.341
1898	148.317	18.317	130.000
1899	170.136	21.311	148.825
1900	166.248	42.582	123.666
1901	88.964	33.255	55.709
1902	81.921	25.716	56.205
1903	94.289	20.027	73.262
1904	40.001	9.961	30.100
1905	38.760	8.066	30.694
1906	139.064	13.659	125.405
1907	427.339	27.195	400.144
1908	664.777	45.102	619.675
1909	619.320	82.287	537.033
Разом	2,926.432	392.879	2,533.553

Тут не місце робити аналїз причин, котрі в той чи инший рік впливали на зріст чи підупад переселенського руху. Але не можемо не звернути уваги на те, що найменш інтенсивним був він за часів тих 5 років (1901—1905 рр.), на котрі припадає економічна кріза 1900—1903 рр. і доба японської війни та революції, а більш інтенсивним за часів першого пятиріччя, а найбільш за останні чотири роки — роки „землеустройства" та „поощренія" переселенського руху:

	осїло в Сибіри
1896—1900 рр.	605.326
1901—1905 „	245.970
1906—1909 „	1,682.277

Таким чином, за останні 4 роки переселило ся до Сибіри в 2 рази більше, ніж за перші 10 років. Так вплинула урядова політика на доброму ґрунті хронічного земельного голоду останніх двохдесятиліт та величезних неврожаїв останніх років.

Погляньмо тепер на еміґрацію з України.

Як ми вже знаємо, з України осїло в Сибіри 1,041.912 осіб обох полів. По окремих роках ся скількість еміґрантів поділяла ся так:

Роки	пройшло до Сибіри	повернуло ся	осїло
1896	91.454	10.509	80.945
1897	27.932	9.751	18.181
1898	22.563	4.615	17.948
1899	36.543	2.943	33.600
1900	69.449	8.273	61.176
1901	43.165	10.058	33.107

1902	38.037	7.593	30.444
1903	35.135	3.776	31.359
1904	25.907	3.817	22.090
1905	25.804	3.761	22.043
1906	60.909	7.973	52.936
1907	165.326	11.568	153.758
1908	262.598	19.486	243.112
1909	274.653	33.440	241.213
Разом	1,179.475	137.563	1,041.912

Ті самі ріжниці в еволюції переселенського руху по окремих періодах, котрі ми зазначили для Европ. Росії, виступають і на Україні: за пятиріче 1896—1900 рр. переселило ся 211.850, за слідуюче пятиліте 1901—1905 рр. 139.043, нарешті за останні 4 роки 691.019. Правда, на Україні сї ріжниці окремих періодів виступають далеко не так різко, як по цілій Росії. Очевидно часові причини у нас менше, ніж в цілій Росії затемнювали основну причину переселення — хронїчний земельний голод хлїборобської людности на тлї малого розвитку промисловости.

Не однаковий удїл в переселенческому рухови брали окремі части України — ґубернії і райони. Так за 14 років оселило ся з України в Сибіри:

	пройшло до Сибіри	повернуло ся назад	осїло в Сибіри
Полтавщина	282.156	28.922	253.234
Чернигівщина	229.701	23.546	206.155
Харківщина	141.626	18.171	123.455
Лївоб. Україна	**653.483**	**70.639**	**582.844**
Київщина	152.288	13.989	138.299
Поділє	51.190	7.849	43.341
Волинь	40.392	5.063	35.329
Правоб. Україна	**243.870**	**26.901**	**216.969**
Катеринославщина	120.624	14.353	106.271
Херсонщина	83.772	16.434	67.338
Таврія	77.726	9.236	68.490
Стёпова Україна	**282.122**	**40.023**	**242.099**

Таким чином Лївобережна Україна не тільки займає перше місце в нашій країнї по кількости переселенців[1]), алё і переважає Правоборежну

[1]) По переписи 1897 р. Лївобережна Україна мала 7.568 тис. людности, Правобережна 9.567 тис., Степова 8.295 тис.

і Степову разом мало не на 125 тис. Серед ґуберній же перше місце належить Полтавщині і то не тільки на Україні, а і в цілій Росії: за 14 років з неї виселило ся до Сибіри 253.234 душ.

Ще більше ріжниці між окремими районами виступлять перед нами, коли ми подамо відомости по еволюцію переселенського руху з окремих районів:

Роки	Лівоб. Україна	Правоб. Україна	Степ. Україна	Разом
1896	73.660	2.087	5.198	80.945
1897	13.241	1.271	3.669	18.181
1898	11.370	4.143	2.435	17.948
1899	23.035	4.473	6.092	33.600
1900	44.302	5.687	11.187	61.176
1901	18.411	5.322	9.374	33.107
1902	16.334	5.490	8.620	30.444
1903	17.000	4.525	9.834	31.359
1904	7.975	3.865	10.250	22.090
1905	9.856	5.261	5.926	22.043
1906	24.639	13.894	14.403	52.936
1907	91.979	45.346	16.433	153.758
1908	127.252	61.871	53.989	243.112
1909	102.790	53.734	84.689	241.213

В сій таблиці звертає нашу увагу, особливо на початку дослідженої доби, величезна ріжниця між Лівобережем з одного боку, та Правобережем і Степовою Україною з другого. Найбільшу участь в еміґрації до Сибіри бере дрібноселянська Лівобережна Україна, тим часом коли рух з Правобережної і Степової України, з котрих перша має розвинену гірничу промисловість, друга цукроварну, при доволі значному капіталістичному хліборобстві в обох, стояв далеко позаду від еміґрації з Лівобережа. Але ся ріжниця останніми часами стає все меншою і окремі райони України зближають ся між собою розмірами своєї еміґрації до Сибіри. Очевидно, і промисловість і сільське господарство порівнюючи економічно розвинених частин України не виявляють помітного поступу і зайва сільська людність — сей тягар сільського господарства збільшуєть ся і тут надзвичайно швидким темпом. Найбільше інтенсивний сей зріст зайвої людности ми бачимо в Степовій Україні, бо тільки з неї одної еміґрація збільшила ся в 1909 роцї аж на 31 тисяч і то в той час, коли рух з Лівобережної України зменшив ся на 25 тис., а з Правобережної на 8 тисяч

Не маючи змоги, за браком відомостей, змалювати, в яких краях Сибіри утворює Україна свої кольонії, зазначимо, наприкінці, хоч напрям кольонізації загальноросийської.

Вся загальна сума переселенців за 14 років, 2,533.553 душ, розселила ся по таких місцях Сибіри:

в Томській ґуб.	1,094.922
„ Єнїсейській ґуб.	269.404
„ Тобольській ґуб.	185.425
„ цїлій Сибіри	**1,546.720**
„ Акмолїнській области	421.507
„ Турчайській „	143.954
„ Семипалятин. „	68.100
по цїлому степному краю і Туркестану	**665.249**

Ось куди головно йде еміґрація з Европейської Росії, очевидно й еміґрація з України. Останнїми часами, коли еміґрація наша йде під наглядом спілки земств України — Краєвої Земської Переселенської орґанїзації — переселенський рух з України певно не розпорошуєть ся і творить і творитиме далї великі українські кольонії в російській Америцї, в Сибіру.

Ми майже вичерпали цікавий для нас зміст нової працї переселенського управлїння. До хиб її, опріч вище наведених, треба додати ще брак тексту з загальними висновками і аналїзом закономірности переселенського руху. Ся хиба робить його мало приступним для ширших кругів громадянства. Нарештї здивуваннє викликає ґрупованнє ґуберній в райони, котре ми здибуємо в отсїй працї. Маємо тут тільки два райони — „Черноземную и Степную полосу" та „Нечерноземную полосу". Невже не можна було додержати тієї клясифікації, котру принято хоч би в статистичних виданнях міністерства хлїборобства, в склад котрого входить переселенське управлїннє?! Ґрупованнє на два вище наведених райони надзвичайно утруднює користуваннє працею для тих чи инших цїлей.

М. Порш.

Dr. Josef Stark — Deutschböhmische Ansiedlungen in Ost-Oesterreich. Beiträge zur Geschichte der Deutsch-böhmen in der Bukowina. Липськ, К. Фоґельсберґ, 1910, тт. 36 + мапа 8⁰.

Книжечка д-ра Штарка складає ся з трьох розвідок і мапи розселеня нїмецьких Чехів на Буковинї.

В першій розвідцї: Die deutschböhmischen Ansiedelungen in der Bukowina (стор. 5—16) обговорює автор початки, розвій і сучасний стан нїмецьких кольоній на Буковинї. В перше зачали чеські Нїмцї приходити на Буковину з кінцем 18-го столїтя, щоби заняти ся експльоатацією лїсів і фабрикацією шкла і заложили в тій цїли оселї Althütte,

Neuhütte, Karlsberg і Fürstental. По раз другий прибули кольоністи того само племени в 30-их роках 19-го столїтя з наміром осїсти на вільній земли. Вони заложили Ліхтенберґ, Ґлїт (де живе теж українська меншість), Бухенгайн, Борі і Шварцталь і Авґустендорф. З тих осель розійшла ся відтак німецька людність по околици і потворила нові громади, присїлки або кольонії в Ільскігітте, Путнї, Арборі, Сольцї, Стульпіканах, Острій, Чузинї, Сторожинци, Городнику, Давиденах і т. д.

В другій статї: Böhmerwäldler und egerländer Ansiedelungen in Galizien (17—29) зіставлені дати про чеських Німців в Галичинї і про їх культурний стан. Переселенцї з Чеського Лїса і Хебу ґрупують ся головно коло Махлинця в Стрийщинї і коло Пехерсдорф в Болехівщинї. Махлинецькі Німцї найзаможнїйші і найбільше свідомі. Мають свій громадський уряд, німецького католицького пароха, німецьку школу, райфайзенку і молочарську спілку і доховали німецький характер села, заложеного в 1836-ім роцї. Чисто німецькі теж кольонії в Контраверс (зал. 1899 р.), Корнелївцї (зал. 1836 р.), що має німецьку школу і Пехерсдорфі (зал. 1836 р.). Громадами жиють чеські Німцї також в Новім Селї (600 Німців на 800 душ взагалї від 1836 р.), у Волї Облазници (170 на 220) від 1868 р., в Ізидорівцї (140 на 820) від 1840 р., в Любші (170 на 980) від 1838, в Мазурівцї (80 душ) від 1838 і Ниневі гор. (150 на 410). В инших німецьких громадах змішані вже чеські Німцї з Швабами. Се чисто німецькі громади Аннаберґ коло Стрия (220 душ, зал. 1836), Карльсдорф коло Стрия (300 душ, зал. 1836), Людвиківка (700 душ, зал. 1828), Коломийські передмістя Маріягільф (700 душ, зал. 1811), Флєберґ (280 на 290 людности, зал. 1840) і Фелїцієнталь (460 на 290 душ людности, зал. 1836) і мішані Ямерталь коло Долини (98 Німців, зал. 1842), Яворів (90 Німців на 470 душ людности), Красїчин (70 на 255), Корост коло Дрогобича (100 Німців, зал. 1836), Новий Мізунь коло Долини (100 Німців, зал. 1840) і Бересівка коло Долини (104 на 121, зал. 1818 р.).

Німецькі кольоністи заховали свої старинні звичаї так, як їх принесли із родинного краю і тому затримали навіть не одно, що в Чехії затримало ся вже під впливом культури. Заховали також рідну мову і не винародовили ся мимо утисків і шикан зі сторони польських адміністративних і шкільних властий. Щоби дітвора не пропадала в темнотї або не затрачувала національности, позаводили приватні школи, в яких учать переважно місцеві церківники за невеликою оплатою. Так дістає приміром учитель в Пехерсдорфі 24 К місячно а в Тересівцї навіть 12 К місячно і кождого тижня у иншого ґазди харч.

Як звісно з часописий, упоминають ся Німцї, що живуть коло Стрия, о німецьку ґімназію і хотять її заложити за приватні кошти. Се

спинить сильну польонізацію Німців по польських ґімназіях, про яку подає тільки вістий „Deutsches Volksblatt für Galizien". При тій нагоді звертаю увагу на статю тоїж часописи з лютого с. р. п. з. „Lernet ruthenisch!" де редакція виступає переконуючо проти того, що Німці ходять лише до польських шкіл, а обминають руські, де їх ніхто не старав би ся винародовити і учать ся тільки по польськи, хоть мешкають між Русинами. Редакція взиває проте Німців, щоби зачали ходити до руських шкіл і пізнавали мову і житє того народу, що повинен бути їх союзником в борбі о справедливість.

Третя частина книжки Штарка містить: Ein Ansiedelungsvertrag vom 3. November (ст. 30—36), угоду паном Нового села Михайлом Добровольським і німецькими переселенцями Фрі Бріком і товаришами.

З. Кузеля.

Forst- und Jagdstatistik für das Jahr 1908 (Zusammengestellt im k. k. Ackerbauministerium). (Statistische Monatschrift 1910, N. F. XV, стор. 149—189).

Dr. Hugo Forcher — Beiträge zur Statistik der Jagd (ibidem, стор. 201—413).

В першій статї зіставлені дані про поступи залїсненя і експльоатації лїсів, про ціни дров, про лїсові пошкоди, про лїсові резервати, про поділ або продаж громадських лїсів, про лїсові шкілки, про запомоги на залїснене, про відшкодованя за шкоди зроблені звіриною та про польоване. Вирубуване лїсів у Галичинї поступає далї бистрим кроком: в 1908 р. вирубано взагалї 1496·7 ha лїса (найбільше в пов. Тарнобржеґ 616·5 ha, Сокаль 185·6 ha, Кольбушова 80·6 ha, Бібрка 76·8 ha, Коломия 76·6 ha, Стрий 66·9 ha, Залїщики 63·4 ha, Мостиска 58·4 ha), залїснено лише 638 ha (з того 375·7 ha в пов. Тарнобржеґ, 89·8 ha в пов. Стрий, 48·7 ha в Кольбушовій, 37·9 ha в пов. Товмач а 26·3 ha в пов. Мостиска). На Буковинї вирубано 264 ha, залїснено всего на всего 7 ha.

Усїх шкід в галицьких лїсах було сим разом не дуже богато. Вітри і снїги понищили 6·405 ha в 53 повітах (найбільше в повітах Долина 2·340 ha, Турка 461 ha і Тернопіль 405 ha), комахи зробили шкоди на 1905 ha а огонь знищив дерева на 14 280 К (найбільше в повітах Новий Санч 3·150 К, Дрогобич 1620 К, Ніско 1240 К, Мелец 1048 К, Залїщики і Косів по 800 К, Надвірна 766 К і Кросно 720 К). На Буковинї було від вітру шкоди на 43 ha, від комах на 63 ha, а від огню 305 ha на суму 29 356 К (найбільше в повітах Кімполюнґ 14·363, Радівці 6·750 К і Сторожинець 6·000 К).

Лїсових резерватів було в Галичинї 3·301 ha, на Буковинї 651 ha, на загальне число коло 26·000 ha.

Шкілок удержувано в Галичинї 18 на просторі 3·13 ha, на Буковинї 6 на просторі 1·08 ha.

На лїсову культуру видано в Галичинї і сим роком дуже мало, бо лише 7·999 К з державних, а 6·750 К з краєвих гроший на загальну суму виплачених підмог 426·200 К, з державної а 248·281 К з краєвих кас.

За шкоди спричинені звіриною виплачено в Галичинї в 925 випадках 16·915 К відшкодованя майже виключно в уґодовій дорозї, на Буковинї 20 К в однім випадку.

Мисливство стоїть в Галичинї все ще дуже низько і не видержує порівнаня з альпейськими або судетськими краями. Се бачимо ясно з широко закроєної працї Г. Форхера, до якої й відсилаю усїх, що хотїли ся б ближше про се поінформувати. Крім численних статистичних зіставлень важні тут ґрафічні таблицї, які ілюструють виводи автора.

З. Кузеля.

М. Гехтер — Українське житє в Росії в 1910 р. (Літературно-Науковий Вістник, 1911, кн. 1 і 2).

Вол. Дорошенко — Российська Україна (короткий огляд житя закордонних земляків). Календар львівської „Просвіти" на р. 1911, ст. 231—252.

Оба автори зібрали в своїх статях біжучий матеріял з житя російської України: перший за цїлий рік 1910 (по ст. ст.), другий за час від жовтня 1909 до жовтня 1910 і нотують як факти ріжних заборон урядових, що мають на цїли спинити укр. рух, так і факти иншої натури, що свідчать про стихійний зріст сього руху. Обі статї продовжують статю д. С. Єфремова, „Бюрократическая утопія" (Изъ ликвидаціонной практики на Украинѣ), в кн. 3 „Русскаго Богатства" 1910 р., в котрій зібрано той самий матеріял за час від „лїквідациї" до початку 1910 р.

М. Гехтер — Економічне житє України в 1910 р. (Літ. Наук. В. 1911, кн. 3). Автор на підставі біжучого часописного матеріялу характеризує ріжні сторони економічного житя — крізу в промисловости, становище села і селянську полїтику уряду (землеустройство), урожаї, домашні промисли, спиняючись вкінцї на становищі робітників фабричних і сільсько-господарських.

В. Дорошенко — Український науковий рух в 1910 р. (Літ. Наук. Віст. 1911, кн. 2.) Бібліоґрафічний огляд наукових розправ і статей, які вийшли на українській мові в Росії і Австрії; крім сього автор приготував Ucrainica в російській мові.

М. Гехтер — З українського житя: Шевченківські дні (Літ. Наук. Вістник 1911, кн. 4). Автор спиняєть ся на тих обставинах, в яких прийшло ся святкувати в Україні российській 50-літя смерти нашого Кобзаря, спиняючись вкінці на зрості свідомости серед селян, як її показують відносини села до свята. В статї своїй говорить д. Гехтер і про святкованнє ювілею в імперії за межами України.

М. Порш — На повороті (Літ. Наук. Вістник 1911, кн. 3). Автор в своїй цікавій статї оглядає промислове житє в Росії останнїх років і виказує певне оживленнє в нїм, а рівночасно й підвисшеннє пульсу громадського житя.

М. Гехтер — Нова культура на Україні (Літ. Наук. Вістник, 1911, кн. 5). Автор спиняєть ся пробах культури бавовняника.

Ю. Будяк — Записки учителя (Літ, Наук. Вістник 1911, кн. 1—6). Се закінченнє нарису сучасної народної школи на Україні, роспочатого друком ще давнїйше. Кінець вийшов, як се врештою признає й сам автор, трохи збитий. Автор ще надієть ся вернути до своєї теми і докладнїйше її обговорити, але і в своїм дотеперішнім виглядї „Записки“ д. Будяка дають богато цінного матеріялу для історика нашого шкільництва на российській Україні.

С. Мазуренко — Два зїзди загально-российської Селянської Спілки (Діло 1911, чч. 25—28). Автор, один із визначних діячів і орґанїзаторів селян на Донщинї, оповідає про перші два зїзди Загально-российської Селянської Спілки, — оба у Москві 1905 р. один (тайний) 31 VII і 1 VIII, а другий (отвертий) після жовтневого маніфеста. Автор подає деякі приговори сїльських (українських) громад Донщини і ухвали зїздів. Статя цікава як матеріял до історії визвольного руху в Росії і участи в ньому наших селян. *В. Д.*

Spaun — Zur griechisch-orientalischen Kirchenfrage in der Bukowina (Oesterreichische Zeitschrift für Verwaltung 1909, стор. 21—23, 25—26, 29—30, 33—35). Автор відповідає тут докладно на промову румунського посла А.Ончула в соймі 1907 р., навязуючи до своєї давнїйшої праці, уміщеної в 4 томі часописи Verwaltungsarchiv (за 1907 рік). Автор обговорює ряд питань про повстанє і правний стан посїлостий гр.-ор. релїґійного фонду і зачіпає при тім також инші актуальні справи як приміром справу скликаня церковного конґресу. Через те, що автор, секційний шеф в пенсії, користував ся при писаню розвідки неприступними архівними актами, заслугує його праця на більшу увагу.

Landestreu (ibidem, стор. 58—59). Звістки про нїмецьку кольонію в полудневій части калуського повіту, про її історію і теперіш-

ний стан. Статя прикрашена образом евангелицького костела і ґрупою шкільної дітвори.

A. Bromberg — Von den neuen Grundgesetzen des russischen Reiches (Zeitschrift für international. Privat und öffentl. Recht. Липськ 1908, XVIII, стор. 1—16). Автор обговорює виборчі закони до Думи з 6. серпня 1905 і 3. червня 1907.

Paul Martell — Die Arbeiter versicherungsgesetze in der russischen Montanindustrie. (Zeitschrift für Sozialwissenschaften, X, 1907, стор. 305—308). Коротка статя, що дотикає в части і Українців, бо як доказує сам автор, є між копальняними робітниками около 30% Українців і Поляків (а 70% Великоросів і Білоросів).

G. Kriwtschenko — Die ländlichen Kreditgenossenschaften in Russland (Münchener volkswirtschaftliche Studien, 100). Штутґарт, Котта, 1910, стор. VIII+124. 3 M. Звертаю увагу на книжку Кривченка, в якій представлено причини селянської біди і браку кредиту, історію кредитових товариств в Росії, їх теперішний стан та розвиток Союза кредитових товариств.

K. Wobly — Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Polens (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 1909, XVIII, стор. 355—389). В двох розділах дає автор загальну характеристику польської господарки за часів Станислава Авґуста (1764—1795) і описує проби розширеня промислу в Польщі в другій половині XVIII столїтя. При тім обговорює полїтичне значіне шляхти, упадок міст, положене крепаків, орґанїзацію панського двора, господарку низшої шляхти і селян, внутрішну і загранична торговлю, комунїкацію, цехи і положене ремісників.

Bruno Simmersbach — Die landwirtschaftlichen Verhältnisse im diesseitigen Kaukasien (Asien. VI, 1906/7. Берлїн 1907, стор. 82—86). На підставі справозданя А. Борхардта в 9-ім зошитї офіціяльного нїмецького виданя Berichte über die Land- und Forstwirtschaft des Auslandes подає референт головні дані про хлїборобські обставини в европейськім Кавказї.

Dr. Leopold Caro — Unsere Auswanderer in Brasilien (Österreichische Rundschau. Віденъ 1909, том XVIII, стор. 173—188). Про полудневоамериканську кольонїзацію а з окрема про місцеві умови, серед яких приходить ся жити нашим еміґрантам, маємо так мало певних звісток, що радо треба повитати невелику розвідку п. Каро, написану на основі статистичних урядових і приватних даних. Автор переходить по черзї усї бразилійські провінції, подає при кождій ґеоґра-

фічне положенє, клїматичні, господарські і полїтичні обставини та історію і стан кольонїзації з головним увглядненєм австрійської і характеризує усюди відносини місцевих властий до напливової людности. Спеціяльну увагу звертає Каро на вигляди кольонїзації і на внутрішнї відносини по кольонїях, при чім наводить для поясненя статистичні дані. В Паранї числить автор 60.000 Поляків і 20.000 Українців.

Dr. Franz Prinz Windisch-Grätz — Unsere Emigranten in Brasilien und der Aussenhandel. Vorschlag der Einführung des Kaffeemonopoles (Freistatt 1910, II, стор. 161—164). В статї по обговореню заходів, потрібних на те щоб удержати еміґрантів у близкій звязи з рідним краєм, промовляє ся за заведенєм торговельних зносин з австрійськими переселенцями в Бразилії на підставі монополю кави. *З. К.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Наукова хронїка.

Н. Рубакинъ — Среди книгъ, изд. 2. Томъ I. Языкознаніе, литература, искусство, публицистика, этика въ связи съ ихъ исторіей, 1911.

Преісторія, археольоґія, історія штуки.

В. Городцовъ — Первобытная археологія, 1908.

Э. фонъ Штернъ — Краткій отчетъ о раскопкахъ на о. Березани въ 1908 г., 1909.

— Отчетъ о раскопкахъ на островѣ Березани лѣтомъ 1909 г., 1909.

С. Пападимитріу — Древніе свѣдѣніе объ островѣ Березани, 1909.

A. Hajdecki — Vestigia artificum Polonorum Viennensia, 1910.

Адарюковъ — Добавленія и исправленія къ подробному словарю русскихъ гравированныхъ портретовъ Д. А. Ровинскаго, 1889, 1910.

Е. Сѣцинскій — Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины, 1909.

Евг. Кагаровъ — Современныя теоріи происхожденія религіи и миѳовъ, 1910.

E. Fischer — Die Herkunft der Rumänen nach ihrer Sprache beurteilt, 1909.

Е. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко, 1911.

Історія полїтична і культурна.

А. Бертье-Делагардъ — Къ исторіи христіанства въ Крыму. Мнимое тысячелѣтіе, 1909.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное археографическою коммиссіею, т. XIV, 1 пол., 1910.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей изданное археографическою коммисіею, т. XXI, 1 пол., 1908.

S. Smolka — Grunwald i Beresteczko, 1910.

E. Barwiński — Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591—1592, 1911.
Fr. Rawita Gawroński — Bohdan Chmielnicki, II, 1909.
R. Kaindl — Das Deutschtum in der Bukowina, 1907.
K. Kačzmarczyk — Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckiem w Polsce XIII—XIV w., 1910.

Етноґрафія.

В. Даниловъ — Изъ народной жизни въ Малороссіи, 1910.
В. Даниловъ — Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обрядѣ, 1909.
Народныя пѣсни Холмской Руси, I—II, 1909—1910.
Д. Святскій — Крестьянскіе костюмы въ области соприкосновенія Орловской, Курской и Черниговской губерній, 1910.
R. Kaindl — Das deutsche Ansiedlerhaus in Galizien und sein Einfluss auf die einheimischen Bauernhäuser, 1910.

Жите суспільне і культурне.

Die Bevölkerung der Erde, XIII Europa, 1909.
Н. Турчаниновъ — Итоги переселенческаго движенія за время съ 1896 по 1909 гг., 1910.
J. Stark — Deutschbömische Ansiedlungen in Ost-Oesterreich, 1910.
Forst- und Jagdstatistik für das Jahr 1908, 1908.
H. Forcher — Beiträge zur Statistik der Jagd, 1910.